

157. évfolyam (2023) | 2. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Megbízott főszerkesztő:
Csukovits Enikő

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Bácsyati Dániel, Bartha Ákos, Csukovits Enikő, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
157. évfolyam (2023) 2. szám

Szerkesztőbizottság:
Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Molnár Antal, Orosz István, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára,
Pók Attila, Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:
Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:
Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

KAPISZTRÁN JÁNOS LEVELEZÉSE – KUTATÁSTÖRTÉNET ÉS PERSPEKTÍVÁK

<i>Letizia Pellegrini</i> : Európa és a középkor határvidékén. A Kapisztrán-levelezés, a Magyar Királyság és az oszmán hódítás	215
<i>Klaniczay Gábor</i> : Kapisztrán János, a prédikátor és csodatevő élő szent Magyarországon	239
<i>Galamb György</i> : Kapisztrán János magyarországi levelezése. Szöveggyűjtemény és megközelítési szempontok	257

TANULMÁNYOK

<i>C. Tóth Norbert</i> : A váradi Szent László királyról elnevezett társaskáptalan megalapítása	287
<i>Kruppa Tamás</i> : Illésházy István, Forgách Ferenc és a jezsuiták. Megjegyzések a felségsejtségi per előtörténetéhez	319
<i>Hantos-Varga Márta</i> : Ankét a zsidókérdésről az <i>Uj Kor</i> katolikus folyóirat hasábjain (1936)	341

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Miskolczy Ambrus</i> : A román középkor időszerű kérdései. Régi-új viták és közelítések (<i>Kovács Mihai</i>)	381
<i>Mihail Konsztantyinovics Juraszov</i> : Vengrija i russzkije knyazsesztva v XII v. (<i>Gyóni Gábor</i>)	383
<i>Deák Ágnes – Tamás Ágnes</i> : Sziszifuszok küzdelme. Kormányzat és sajtópolitika Magyarországon, 1860–1875 (<i>Bárany Zsófia</i>)	386
<i>Pintér Zoltán Árpád</i> : Fabriczy Kováts Mihály. Egy magyar huszártiszt két kontinensen (<i>Lévai Csaba</i>)	389
<i>Murber Ibolya</i> : Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918–1924. Határtörténetek az első világháború után (<i>Törő László Dávid</i>)	392

<i>Caroline Mezger</i> : Forging Germans. Youth, Nation and the National Socialist Mobilization of Ethnic Germans in Yugoslavia, 1918–1944 (<i>Molnár Csongor</i>).....	394
<i>Bartha Ákos</i> : Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945 (<i>Joó András</i>).....	397
<i>Apor Péter</i> : Forradalom a hátsó udvarban. Tömegerőszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon, 1945–1946 (<i>Zombory Máté</i>).....	400
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	405

KAPISZTRÁN JÁNOS LEVELEZÉSE – KUTATÁSTÖRTÉNET ÉS PERSPEKTÍVÁK

Letizia Pellegrini

EURÓPA ÉS A KÖZÉPKOR HATÁRVIDÉKÉN

A Kapisztrán-levelezés, a Magyar Királyság és az oszmán hódítás*

A tanulmány címe a Quattrocento történetének egyik jelentős témakörére utal, amelyet egy különleges forráscsoport, a Kapisztrán János magyarországi missziójával kapcsolatos levelezés segítségével szeretnék megvilágítani. Mindkét tematika – az Európa határvidékével foglalkozó történetírás, illetve a Kapisztrán-levelezés által kínált dokumentáció – az oszmán hódítással való szembesegüléshez kapcsolódik, mindenekelőtt a Konstantinápoly elestét közvetlenül megelőző és követő évek eseményeihez. Ezek csúcspontjának tekinthető az 1456-os nándorfehérvári győzelem, amelynek két hőse lett: az itáliai szerzetes és Hunyadi János, akik nem sokkal a diadal után mindketten meghaltak.

Az ókorban és a középkorban lehetetlen volt Európa keleti határát földrajzi értelemben kirajzolni az eurázsiai kontinensen belül, így csupán kulturális és kultikus-vallási alapokon nyugvó – meglehetősen képlékeny – határvonallról beszélhetünk. Európa örökké bizonytalan keleti határvidéke a késő középkor évszázadaiban radikális kihívással nézett szembe, és az újkor első évtizedei során az Oszmán Birodalom fokozatosan bekebelezte.¹

Kapisztrán János „európai missziójával” kapcsolatos levelezése párhuzamos forrásbázist kínál azokhoz a (jól ismert, de nagyon összetett) eseményekhez, amelyek a Német-római Birodalomtól egészen Makedóniáig megrázták Közép-Kelet Európát abban az időszakban, mely megelőzte, illetve követte Konstantinápoly „elestét”.

A Quattrocento közepén kibontakozó Kapisztrán-misszió (1451–1456) számos politikai és vallási tényezőt kellett számba vennie, és 1453 után egyértelmű irányváltást figyelhetünk meg benne. Az ezt megelőző időszakban – az egész missziót végig jellemző két alaptevékenység: a ferences konventek reformja és a városi prédikációk mellett – a fő hangsúly a cseh husziták elleni küzdelmen volt. Kapisztrán menlevelet próbált szerezni Prágába, hogy ott megsemmisítő győzelmet arasson Jan Rokycana² és az „utraquista (kelyhes) eretnokség” felett.

* A tanulmány olasz nyelven készült, a fordítás Szlancsok Margit és Klaniczay Gábor munkája.

¹ Elsősorban a 15. század második felének hódításai, II. Mehmed (1451–1481) és fia, II. Bajazid (1481–1512) szultánága idején. Lásd a vonatkozó térképeket: *Donald E. Pitcher: A Historical Geography of the Ottoman Empire from Earliest Times to the End of the Sixteenth Century*. Leiden 1972. 75–100., térképek: No. 16–18.

² Kapisztrán csehországi tevékenységét bemutatta: *Antonín Kalous – Jan Stejskal: The Image of John of Capistrano in Bohemia and Moravia*. (Előadás a 2015 novemberében, a maceratai egyetemen tartott konferencián, lásd a 24. jegyzetet.); *Pavel Soukup: The Polemical Letters of John of Capistrano against*

Legfőbb célja a bázeli zsinaton megkötött egyezmény eltörlése volt. Az 1436-ban, a morvaországi Iglauban aláírt kompakta által a huszitáknak biztosított vallási szabadságot Kapisztrán inkvizítori szigora nem fogadta el. Inkább arra hajlott, hogy felelevenítse a husziták ellen 1419 óta vívott keresztes hadjáratok szellemét, amelyek katasztrofális sikertelensége annak idején utat nyitott a zsinati megegyezéshez. A szerzetes inkvizíciós buzgalma azonban megtört a pápaság és legátusai által elfogadott, diplomáciai megegyezést kereső vonalon, ezért Kapisztrán számára nem nyílt meg a Prágába vezető út.³

1454-től tevékenysége egyre határozottabban a „török veszéllyel” való szembeszégülésre irányult. Az obszerváns ferencesek által hirdetett, keresztes hadjáratra buzdító propaganda, az európai erők összehangolására irányuló, a pápaság részéről erőteljesen, a birodalmi gyűlések részéről gyengébben szorgalmazott kezdeményezések lényegében eredménytelenek maradtak. Mindezek ellenére az 1456-os nándorfehérvári diadal több mint 70 évre távol tartotta az oszmán hadsereget Nyugat-Európától. Nándorfehérvárt csak 1521-ben tudta elfoglalni I. Szulejmán, hogy ezután 1526-ban sorsdöntő vereséget mérjen II. Lajos magyar király seregére Mohácsnál.

Egyetemes történeti szempontból felvethető, hogy az 1453 és 1456 közötti időszakot nem volna helyes kiragadnunk egy középtávú (vagy akár hosszabb) történeti korszakból. Kronológiailag észszerű időhatár lehetne a IV. Jenő pápaságától és a várnai csatától II. Piusz anconai haláláig terjedő periódus: ez utóbbi eseménynek tulajdonítják, hogy végleg megghiúsult az amúgy is lehetetlennek tűnő törökellenes keresztes hadjárat.⁴ Amennyiben viszont egy tágabb időszakot szeretnénk vizsgálni, akkor legalább a keresztesek nikápolyi vereségétől (1396. szeptember 25.) kellene indulnunk, eljutva egészen a Szent Liga lepantói győzelméig (1571. október 7.). Ha e tanulmány címében jelzett általános problémák időbeli kiterjedésére gondolunk,

the Hussites: Remarks on their Transmission and Context. In: *The Grand Tour of John of Capistrano in Central and Eastern Europe (1451–1456). Transfer of Ideas and Strategies of Communication in the Late Middle Ages.* Eds. Paweł Kras – James D. Mixson. Warsaw–Lublin 2018. 259–273.

³ Jelkép értékű a levelezésben Kapisztrán János és a császári titkár, Aeneas Silvius Piccolomini közötti közvetett konfrontáció. A fráter azt írja: „Pragam adire numquam recusabo”, valójában Piccolomini azt írja neki: „Quod Pragam ire possis somnium est, et te decipiunt qui aliter suadent”. Összességében a levelezés jól bemutatja ezt a feszültséget és azt a sok kísérletet, hogy távol tartsák az inkvizítor a cseh huszitizmus központjától.

⁴ Lásd az obszerváns ferences, Bernardino Aquilano da Fossa beszámolóját, aki egy teljes fejezetet szentelt II. Piusz keresztes hadjárata gyenge szervezetségének: *Cronaca dell'Osservanza*, cap. XXII: „Et vidi societates Ultramontanorum Anconam convenisse, et nulla preparatio facta fuerat, et tempus predicatum advenerat. Audivi quod multi, desiderio honoris fidei tracti, ut venire possent, filios in pignus tradiderant. Unde divina sapientia bene providit. Nam Summus Pontifex Pius Anconam venit, ibique obiit. Pro certo, si non obisset, maxima confusio in Ecclesia Dei parata erat, sed quia venit et obiit, multorum mentes quietate fuerunt.” Vö. *Letizia Pellegrini*: Bernardino Aquilano e la sua Cronaca dell'Osservanza, con nuova edizione e traduzione a fronte. Milano 2021. 213–217., itt: 216.

annak is hatalmas szakirodalma és bőséges forrásanyaga van: irodalmi és történeti, valamint nyugati, bizánci és oszmán források egyaránt. Mindezt összevéve mégis elmondható, hogy van értelme önmagában is megvizsgálni az 1453 és 1456 közötti évek történetét annak szimbolikus jelentősége miatt, és azért is, mert bár véletlenszerű, de igen hatékony győzelmet hoztak.

Nem áll szándékomban, hogy Kapisztrán Jánost (a korábbi hagyomány jegyében) „magányos hősként” tanulmányozzam, ugyanis nem volt sem hős, sem magányos. Alakját csak azoknak a „hálózatoknak” az ismeretében tudjuk megérteni, amelyek tagjaként tevékenykedett. Az első ilyen Kapisztrán vallási családja: az itáliai obszerváns ferencesek, akik a korábbi évtizedekben előtte jártak az Itáliából Közép-Kelet Európába vezető úton; azok, akik mellette voltak missziójának éveiben; és azok a helybéli kortársak, akikre munkásságát, prédikációs módszereit hagyta. Másodszorban meg kell vizsgálnunk az általa kialakított intézményi kapcsolatokat: Itáliában a városi önkormányzatokkal, a Római Kúriával és közvetlenül a pápákkal; az Alpokon túl a pápai legátusokkal, a helyi városi és politikai hatalom vezetőivel, egyházi személyekkel, befolyásos laikusokkal. Kapisztrán levelezése a konkrét célokhoz igazított kapcsolatok egyfajta „irányítóközpontjaként” értelmezhető, és szövegeiből olyan egyéni látásmód bontakozik ki, amely csak néhány esetben egyezett nagyszámú levelező partnerének világképével.

Az itt magyar nyelven első ízben bemutatott kutatás tehát nem ragadja ki szélesebb kontextusából sem a nándorfehérvári győzelmet, sem a kereszténység „mártírjának” alakját, hanem egy kivételes értékű dokumentációra összpontosít: Kapisztrán János 1451–1456 közötti, Itáliából induló európai körútja során összegyűlt levelezésére annak a missziójának folyamán, amelynek menetét és kimenetelét nem lehetett előre látni.

A Quattrocento történelmi kérdése: kereszténység vagy Európa?

Novalis híres, *Die Christenheit oder Europa* című, 1799-ben írt (és csak 1826-ban megjelent) értekezésében, a romantika szellemében olyan középkorról álmodozott, ahol a kereszténység és Európa egyenértékű fogalmak, egymás szinonimái voltak. A Quattrocento nézőpontjából ezt a kijelentést kérdésként fogalmazhatjuk újra: az *oder* itt nem szinonimát, hanem alternatívát jelent. A konstanzi zsinat formálisan megszüntette a negyven évig tartó egyházszakadást, ugyanakkor újra kellett tervezni a világot, azon átalakulások feldolgozásával, amelyek a 14. század elejétől fogva előbb meggyengítették, majd magukkal sodorták a középkori kereszténység rendszerét. Ezen átalakulások főszereplőit különböző célok és tervek inspirálták, ezért csak időnként – látszólag vagy ideiglenesen, de mindenképpen nehezen – közeledtek egymáshoz.

A pápaság, a 13. századi kereszténységfelfogás megalkotója, a 15. század folyamán végig ezt próbálta újjáéleszteni. Ami a Német-római Birodalmat illeti, Luxemburgi Zsigmond (a század első felében) és III. Habsburg Frigyes (a második felében) a Nyugat kormányzásának római kormányzati rendszeréhez képest már nem mellékszereplőkként, hanem autonóm (ha nem alternatív) félként értelmezték saját szerepüket; Zsigmond politikai úton Európát akarta újra egyesíteni a Birodalom égisze alatt; Frigyes a pápasággal való kisebb súrlódása miatt szembekeverült ugyan a Kúriával, de a sienai koronázással úgy tűnt, hogy győzelmet aratott, hála Aeneas Silvius Piccolomini császári titkár finom diplomáciájának.

Magyarország és Csehország másként állt ellen a birodalmi beolvasztási kísérleteknek: III. Frigyes V. (Utószülött) László feletti gyámsága árulkodó e tekintetben, miközben Csehország a huszita kelyhes irányzat vallási érvrendszerével táplálta nemzeti identitását – ugyancsak Róma- és Birodalom-ellenes irányban. A közép-európai monarchiák között a lengyel korona volt a legstabilabb: az egész században a Jagellók birtokolták, akik közül kiemelkedik Kázmér hosszú uralkodása (1447–1492).

Az itáliai félsziget számos köztársaságra és signoriára oszlott, melyek időről időre szövetségre léptek, majd heves konfliktusba kerültek egymással. Az egyik jelentős központ az V. Márton óta gondosan újjáépített pápai állam volt, de azonos súllyal esett latba a Milánói Hercegség, a Velencei Köztársaság, Firenze városa és végül a Nápolyi Királyság. Milánó és Nápoly dinasztikus váltáson ment keresztül (Milánó a Viscontiaktól a Sforzák, Nápoly az Anjouktól az Aragóniaiak kezébe került). A Velencei Köztársaságot mindig is az elsődleges, ha nem is kizárólagos kereskedelmi érdekek vezérelték, az Adriai-tengertől Konstantinápolyig terjedő európai Kelet feletti befolyás, állandó rivalizálásban Genovával. A kereszties hadjárat megszervezése céljából 1454. április 9-én megkötött Lodi-i béke nem bizonyult elég hatékornynak, mivel csak ideiglenes és terméketlen szövetséget eredményezett a pápaság, Nápoly, Firenze, Velence és Milánó között.

Ami Európa határvidékét illeti, itt kis vagy közepes méretű, általában periferikusnak tekintett geopolitikai egységek jutottak ideig-óráig fontos szerephez az „antemurale” Norman Housley által jellemzett, hosszabb időtartamot meghatározó ideológiájában.⁵ Bosznia,⁶ Szerbia,⁷ Koszovó, Kasztrióta György Albániaja, III. Vlad Havasalföldje tehát nem perifériák voltak többé, hanem határvidékek, és mint

⁵ Norman Housley: *Crusading and the Ottoman Threat (1453–1505)*. Oxford 2012. 40–50.

⁶ Boszniát a Kotromanić-dinasztia utolsó tagja, Tomašević István uralkodása alatt foglalták el véglegesen a törökök: *Franz Babinger: Maometto il Conquistatore e il suo tempo*. Torino 1967., a boszniai török–magyar háborúra itt: 231–248., különös tekintettel Jajcára: 232–237., 244–245. Lásd még *Kenneth M. Setton: The Papacy and the Levant. The Fifteenth Century II*. Philadelphia 1978. 249–250.

⁷ Szerbia meghatározó személyiségei ebben a korban: Stefan Lazarević, 1394 óta török vazallus, aki a 15. század elején lemondott a vazallusságról, hogy szövetséget kössön Magyarországgal, és Branković György szerb despota (1427–1456). Szerbiát 1459-ben végleg az Oszmán Birodalomhoz csatolták.

ilyenek, a különböző hatalmi struktúrák törékeny és változtatható eszközei lettek. Ezen felül változó szövetségesei hol egymásnak, hol a nagy monarchiáknak, vagy végső esetben az oszmán hódítóknak.⁸

A fent említett szereplők mind saját elképzeléseiket és ideológiai-politikai vagy egyszerűen stratégiai-kereskedelmi érdekeiket követték, rendszeresen olyan más igények elé helyezve ezeket, mint például Európa keleti határán a török előrenyomulás megállítása és az ezeréves fővárosát leszámítva területileg teljesen meghódított Bizánci Birodalom intézményes felszámolásának a megakadályozása.⁹

A Quattrocento során megkérdőjelezett határok nemcsak geopolitikai jellegűek voltak. Ezek egyben ideológiai határok is voltak, mivel áthelyeződésük egyúttal azt is jelenthette, hogy a földrajzi határvonal egyes részein a lakosság nem egyszer a „hitetlenek földjén” (*in partibus infidelium*) találta magát (amit esetleg éppen maga választott). A század közepén Konstantinápoly eleste a középkor geopolitikai keretének végét jelentette, és egyúttal a bizánci évezred (szimbolikus és intézményes) végét is. 1453-ban a Nyugat és az oszmánok szembenállásának már több mint egy évszázados múltja volt: a Quattrocento közepén a krónikák a keresztes seregek nikápolyi és várnai vereségéről szóltak, míg az egyes csatákban aratott ideiglenes győzelmek sem bizonyultak olyan mértékűnek, hogy megfordítsák a folytonos *Türkenkriege* kimenetelét.¹⁰ Másfelől a konfliktus időről időre bekövetkező nyugalmasabb időszakait is csupán az oszmán szultánság belső válságának, a bizánci császárok ambivalens politikájának, valamint a nyugati hatalmak óvatos, csak a saját érdekeiket néző kivárási taktikájának lehetett tulajdonítani.

Zsigmond császár, Magyarország királya – aki fennhatóságát Szerbia, Bosznia és Havasalföld területeire is kiterjesztette – védekező politikájának lényege a Duna-menti és a balkáni határvonal szisztematikus megerősítése volt; ideértve Erdélyt is, ahol Hunyadi János volt a vajda. A század első felében számos kezdeményezés és tárgyalás folyt az oszmán terjeszkedés megakadályozására: utoljára az 1439-es firenzei zsinat sikertelen kísérlete Róma és a keleti egyház újraegyesítésére. A hagyományosan „unióellenes” bizánci világ nagy részének nem tetszett

⁸ A késő középkori Balkán történetének legmegbízhatóbb összefoglalása: *John V. A. Fine jr.: The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest.* Ann Arbor 1987., különösen: 9–10., 453–610.

⁹ A törökellenes keresztes hadjáratokban az összefogás hiányáról lásd *Housley, N.: Crusading and the Ottoman Threat* i. m. 83–96.: „Synergizing self-interest: crusading leagues and subsidies”.

¹⁰ Így például Kasztrióta György (Szkander bég) albán fejedelem törökellenes katonai sikereinek sorozata, miután 1443-ban felhagyott az oszmán szultáni szolgálattal. Személyét minden korabeli, törökellenes mű említi. Egyik klasszikus életrajza, amely a 20. században nagy becsben tartotta a régmúlt hagyományt: *Fan Stylian Noli: George Castrioti Scanderbeg (1405–1468).* New York É. n. [1947]; *Oliver Jens Schmitt: Skanderbeg. Der neue Alexander auf dem Balkan.* Regensburg 2009.

a IV. Jenő pápa által követett irányvonal, amit jól kifejez a Luca Notara admirálisnak tulajdonított, népszerű kijelentés: „jobb a török turbán, mint a pápai tiara”.¹¹

IV. Jenő közvetlenül ezután következő „keresztes hadjárata” nagyon csekély támogatásban részesült. Elmondhatjuk, hogy csak 1453 után, túl későn tűnt elkerülhetetlennek Európa határainak védelme. De kinek a szemében? A kérdés megválaszolásához olyan megközelítésre van szükség, amely a keresztes hadjárat eszméjét és gyakorlatát (jogi értelemben ugyanis a „pápák háborúja” volt) szembeállítja a nyugati világ belső konfliktusaival. Ne feledjük, nemcsak a királyságok közti dinasztikus konfliktusokról vagy a nagy gazdasági hatalmak közötti érdeellentétekről van szó, hanem a modern Európa lehetséges szerveződéséről alkotott különböző elképzelések alapvető szembenállásáról is.

Az oszmán hódítás megállítása tehát csak a vállalkozásban már az előző évtizedekben részt vevő politikai szereplők számára volt továbbra is fontos: vagyis a római pápaság, a keresztes hadjárat meghirdetője és a Magyar Királyság számára, amelyeket az oszmánok előrenyomulása a dunai határ felé a legjobban fenyegetett. A keresztes hadjáratba esetleg bevonható többi erőnek más céljai voltak, más kritériumok szerint cselekedtek és más logikára reagáltak. Ezt jól példázza a velencei kiváló magatartás, a császári politika nyilvánvaló kétértelműsége (vagy inkább gyávasága), így az egyes határvidékek számára kétféle választás kínálkozott: kiegyezni a „hitetlen” betolakodókkal saját védelmük érdekében, vagy felajánlkozni a távoli, ha nem is ellenséges Európa védelmére. Mindez a szintér gyors, váratlan változásait és végül a nyugati vállalkozás vereségét eredményezte: Várnánál például a velencei flotta nem tudta tartani a Boszporuszt, ami lehetővé tette II. Murád seregének, hogy hamarabb elérje a frontot, másrészt Brankovics György szerb lovascsapata feltartóztatta a Hunyadi segítségére siető albán Szkander bég csapatait. S amíg Hunyadi a végsőkig küzdött a győzelemért, Várna mezején meghalt a kései keresztes hadjárat két bajnoka: Jagelló Ulászló lengyel és magyar király, valamint Giulio Cesarini bíboros.

Összességében tehát a Quattrocento folyamán két ellentétes elképzelés versengett Európa területének megszervezéséről: egyrészt az Európa egészét egyesítő kereszténység eszméje, amely a 12. századtól kezdve a pápai hatalom hegemoniája alá rendelte azt, másrészt a monarchiák és signoriák sokasága, melyek annak a dinamikának a főszereplői, amelyet a modern Európa megszületéséhez vezető történelmi folyamatként értelmezhetünk. Ezt a feszültséget figyelhetjük meg a vallás területén is. Az úgynevezett 14. századi válság idején Európa-szerte vallási mozgalmak követelték az egyház reformját: ilyen John Wyclif reformelképzelése

¹¹ A mondás hagyományát és értelmezését lásd *Halina Evert-Kappesowa*: La tiare ou le turban. Byzantinoslavica 14. (1953) 245–257.

Angliában, nem véletlen, hogy a konstanzi zsinat vitái során személyét a máglyán megégetett Husz János alakjához kapcsolták. Másrészt intézményi szinten ugyancsak jelentős a konstanzi zsinaton kidolgozott és támogatott konciliarista reform (amelyet Luxemburgi Zsigmond császár, a zsinat egyik főszereplője is támogatott), mely az eredetileg elképzelttől eltérő eredményt hozott. Valójában rámutatott a pápaság által tervbe vett, saját, kizárólagos hatalmát visszaállítani próbáló reform lehetetlenségére: a IV. Jenő és a bázeli zsinat közötti szakítás pedig nyilvánvalóvá tette a kétféle reformkövetelés összeegyeztethetetlenségét.

Az egyház reformja végül szükségszerűen megvalósult, de nem a Róma által meghatározott egyoldalú formában. Olyan érzékeny témák befolyásolták létrejöttét, mint az V. lateráni zsinatot megelőző időszak vagy a későbbi tridenti zsinat eseményei.¹² Ezek az időrendi határok egybeesnek a reformáció sikerével, amelynek alapelveit egy német Ágoston-rendi szerzetes vázolta fel, aki csatlakozott a pápaság által támogatott, a püspöki kar által jóváhagyott és a domonkos szerzetesekre bízott bűnbocsánati gyakorlat lekipásztori és teológiai értékében. A Luther Márton és Johannes Tetzel közötti összehasonlításban megmutatkozik a pápai hatalom német megítélése, és erősen kifejeződik a „pápista” kereszténység elutasítása, ami már a 15. század közepén kialakulóban volt, amikor Szászország elutasította Kapisztrán János elképzeléseit.¹³

A 15. és a 16. század közötti átmeneti időkben, amikor a reformokból reformáció lett, már nem merült fel a keresztény Európa határainak kérdése, amelyet belsőleg teljesen megosztottak a különböző keresztény felekezetek. Róma immáron a római katolicizmus központja lett, és a század közepén – majd a tridenti zsinat időszaka alatt – az augsburgi vallásbéke szentesítette a területi elv szerinti felekezeti hovatartozás elvét. Másrészt a *Jelenések* által megjövendölt „új ég és új föld” felfedezése átrajzolta a „Herkules-oszlopokig” (Gibraltárig) tartó világ, a *finis terrae* határait. A Földközi-tenger, mely az ókorban és a középkorban Kelet és Nyugat súlypontja volt, átadta a helyét egy transzatlanti dimenzióknak. 1492 – ha csak szimbolikusan is – a középkor végének és az újkor kezdetének tankönyvi, mesterséges határdátuma lett. Európa határaihoz, amelyeket a középkor embereinek tudatában az antik Távol-Kelet jelölt ki, most a másik oldalról csatlakozott az Amerika által megtestesített „új Nyugat”.

¹² Utalok például a Quirini és Giustiniani kamalduli szerzetesek által 1512-ben a pápának bemutatott tervszövegre: Libellus ad Leonem X, valamint a Consilium de emendanda Ecclesiara (1537), amelyet III. Pál rendelt meg a pápa által létrehozott és Gaspare Contarini bíboros elnökségével megbízott bizottságnak. A két kamalduli szerzetes Libellusának III. részét a török problémának szentelte, és támogatták a megbékélt keresztények kereszties hadjáratát, ha megtagadják az igaz hitre való áttérést. *Annales Camaldulenses I–IX*. Ed. Johanne Benedicto Mittarelli – Anselmus Costadoni. Venice 1755–1773. IX. 630–653., 709., 717.

¹³ *Letizia Pellegrini – Ludovic Viallet: Between Christianitas and Europe: Giovanni of Capestrano as an Historical Issue. Franciscan Studies 75.* (2017) 5–26.

Miért tanulmányozzuk Kapisztrán Jánost (és a levelezését)?

Kapisztrán János hol jó, hol rossz hírnevével együtt, problematikus történelmi személyiség. A 20. század végéig a róla szóló historiográfiában legalább három irányvonal figyelhető meg.

Alakját és küldetését a 15. századi Európa történetéről szóló feldolgozásokban egészen napjainkig szinte teljesen figyelmen kívül hagyták. Kivételt csak az úgynevezett késői keresztes hadjáratokról szóló irodalom jelent, ahol tevékenysége néha csupán futó említéssel, néha viszont mélyreható, konkrét feldolgozással bukkan fel, például Norman Housley, *Crusading and the Ottoman Threat* (2012) című kötetében. E kérdéskörhöz kapcsolódnak e tanulmány szerzőjének Kapisztrán Jánossal kapcsolatos kutatásai is.¹⁴

A történelmi kutatások második csoportja a 20. századi katolikus, mindenekelőtt ferences történetírás, melyben Kapisztrán János óriásként, mint a kereszténység védelmének mártírja jelenik meg. Ezt a megközelítést figyelhetjük meg a nándorfehérvári győzelemről szóló hagiográfiai jellegű beszámolóktól kezdve késői szentté avatásáig, sőt egészen a 20. század közepéig, amikor Róma a keresztény Európa apostolaként és a tábori lelkészek védőszentjeként ismerte el. Ez az ideológiai-apológetikus olvasat kristályosodik ki Kapisztrán hivatalos életrajzában,¹⁵ amely pontosabb forrásmegjelölés nélkül folyamatosan hivatkozik levelezésének egyes részeire. A másik oldal, ezzel vitatkozva, ugyanezzel az ideológiai megközelítéssel fogalmazza meg vádjait: fundamentalista türelmetlenséggel vádolja Kapisztránt lelkipásztori tevékenységének harcias vonásai miatt, amelyek különösen európai körútjának hat éve alatt hatalmasodtak el.

A történelmi vizsgálgatások egy harmadik csoportja a Kapisztránnal kapcsolatos források levéltári kutatását és rekonstrukcióját tűzte ki célul, egyrészt a kanonizáció mielőbbi elérése, másrészt a magyar nemzeti történelemben betöltött központi

¹⁴ A kérdés klasszikus feldolgozása: *Aziz Suryal Atiya: The Crusade in the Later Middle Ages*. London 1938. A késői keresztes hadjáratok terjedelmes kortárs irodalmáról lásd *Norman Housley: The Later Crusades (1274–1580). From Lyon to Alcazar*. Oxford 1999.; *Church Union and Crusading in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*. Eds. Ch. Gastgeber et al. Cluj-Napoca 2009.; *Housley, N.: Crusading and the Ottoman Threat* i. m.; *Marco Pellegrini: Le crociate dopo le crociate*. Bologna 2013.; *Benjamin Weber: Lutter contre les Turcs. Les formes nouvelles de la croisade pontificale au XVe siècle*. Roma 2013.; *Reconfiguring the Fifteenth-Century Crusade*. Ed. Norman Housley. London 2017. A Toulouse-i Egyetem támogatásával a késői keresztes hadjáratoknak szentelt kutatócsoport jött létre, amely sorozatot készített a következő címmel: *Croisades tardives*. Megjelent kötetek: I. *Les projets de croisade – Géostratégie et diplomatie européenne du XIVe au XVIIe siècle*. Éd. Jacques Paviot. Toulouse 2014.; VII. *Crusading Ideas and Fear of the Turks in Late Medieval and Early Modern Europe*. Ed. Magnus Ressel. Toulouse 2021.

¹⁵ *Johannes Hofer: Johannes Kapisztrán. Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche. I–II*. Bearb. von Ottokar Bonmann. Roma–Heidelberg 1964–1965.

szerepének bemutatása érdekében.¹⁶ Kapisztrán tehát a pápaság és a ferencesek számára a keresztény Európa mártírja volt, a magyar történeti gondolkodásban pedig a haza megmentője. Ez magyarázza, hogy Olaszország és Magyarország – bár csak részben közös okok miatt – az aktuális Kapisztrán-kutatás élenjárói.¹⁷ A Kapisztrán-dokumentumok feldolgozásai pedig, beleértve jó néhány általa küldött vagy kapott levél kiadását is, melyek akár ferences környezetben,¹⁸ akár valamely nemzeti környezetben készültek,¹⁹ ehhez a két ellentétes felfogáshoz illeszkedtek: a dokumentumok a hős ünneplését vagy az antihős ostromozását szolgálták.

A fentebb bemutatott Kapisztrán-historiográfia által nyitva hagyott kérdésekből indult ki az a kutatás, amelynek lehetséges irányvonalait 2009 és 2013 között dolgoztam ki.²⁰ Tudatában voltam az évszázadok óta fennálló ellentétes megítélések súlyának: a szent, a mártír, a bátor kapitány, akinek a Gondviselés segítségével sikerült megvédenie Európát a hitetlen oszmánokkal szemben, másrészt az ellen-szenves obszerváns barát, a cseh kelyhesek, a lengyel zsidók és a német ferencesek ellensége. A katolikus történetírás egészen a 20. század végéig folytatta (és továbbra is hajlamos folytatni) Kapisztrán János hagiografikus dicsőítését és apológiáját; ugyanakkor egyes szakértő történészek legszívesebben kifejejtették a személyét a történelemből, nyíltan elítélik mint „fanatikus”, „erőszakos” hitszónokot, akinek a neve ideális céltábla az intolerancia és az egyházi szűklátókörűség elleni harcban.

Meggyőződésem, hogy Kapisztrán alakját ítélezéstől, felmentéstől vagy elítéléstől mentesen kell értékelnünk, valamint személyén és működésén túl meg kell vizsgálnunk azt a geopolitikai és történelmi környezetet, amelyben tevékenykedett.

¹⁶ Európa védelmében. Kapisztrán Szent János és a Nándorfehérvári diadal emlékezete. Szerk. Kálmán Peregrin – Veszprémy László. Bp. 2013.

¹⁷ Az 1920-as években két, a Kapisztrán-kutatással kapcsolatos munka is megjelent az olasz ferences, Aniceto Chiappini tollából: *La produzione letteraria di S. Giovanni da Capestrano*. Gubbio 1927. és *Reliquie letterarie capistranesi*. (Storia–codici–carte–documenti) L'Aquila 1927. A magyar szakirodalomból kiemelkedik *Bölcskey Ödön*: Capistránói Szent János élete és kora I–III. Székesfehérvár 1923–1924., amelynek III. kötetét a szerző Kapisztrán levelezésének szentelte (a több mint 500 levél itt: 362–448.)

¹⁸ Kapisztrán János leveleinek legfontosabb korábbi kiadását lásd *Lucas Wadding*: *Annales minorum XII*. (1448–1456). Ad Claras Aquas (Quaracchi) prope Florentiam 1932.

¹⁹ *Amandus Hermann*: *Capistranus triumphans, seu Historia fundamentalis de S. Joanne Capistrano*, B. J. Enderium. Köln 1700.; *Pettő Béla*: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal 1444–1456. A Capestranóban őrzött eredetiekből. Bp. 1901.; *Ferdinand Tadra*: K pobytu Jana Kapistrána v zemích českých. Vestník Sitzungsberichte der kgl. Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. Klasse für Philosophie und Geschichte, Jahrgang 1889. (Königliche Böhmisches Gesellschaft der Wissenschaften) Praha 1890. 31–48.

²⁰ *Letizia Pellegrini*: More on John Capistran's Correspondence: A Report on an Open Forum. *Franciscan Studies* 68. (2010) 187–197. Néhány évvel korábban a Bonmann-archívum már felkeltette Jacques Dalarun figyelmét (<https://bit.ly/40nfe5s>, letöltés 2023. jan. 23.). Ludovic Viallet pedig kiadott egy inventáriumot, lásd *Note sur les archives d'Ottokar Bonmann*. (The Franciscan Institute, St. Bonaventure University). *Franciscan Studies* 65. (2007) 419–427.

Kiterjedt levelezése dokumentálja azokat a (baráti vagy ellenséges, tiszteletteljes vagy kifejezetten indulatos) kapcsolatokat, amelyeket a kor európai politikájának vezető személyiségeivel ápolt. A levelezés teljes egészének publikálása a 15. századi Európa egyik alapvető forrása lehet. Levelezésének tükrében – egy ítélkezéstől mentes történelmi perspektívában – Kapisztrán János nem felmentendő vagy elítélendő személyiség, hanem a korában zajló események érzékeny detektora.

Az igény, hogy átlássam levelezésének egészét, arra készítetett, hogy tanulmányozzam a tudós ferences, Ottokar Bonmann által e témában összegyűjtött archívumát, amelynek jelenleg a New York állambeli St. Bonaventure University, Franciscan Institute ad otthont.²¹ Ebben a projektben első partnereim Klaniczay Gábor és Ludovic Viallet voltak, akikkel közösen kerekasztal-beszélgetést szerveztünk Budapesten, a Central European University (CEU) Középkortudományi Tanszékén. A rendezvényen a kutatásban a mai napig részt vevő tudósok közül már sokan jelen voltak.²² Ez alkalommal mutattuk be a levelezés Filippo Sedda és jómagam által 2012 és 2013 között összeállított ideiglenes adatbázisát is. A jelenlévő kollégák reflexiói lehetővé tették, hogy világosan kijelöljük a kutatás kulcstémáit, amelyeket egy azóta is változatlan címben foglaltunk össze: *Riforme religiose, movimenti osservanti ed Europa – Intorno alla (e oltre la) missione di Giovanni da Capestrano (1451–1456)*. (Vallási reformok, obszerváns mozgalmak és Európa – Kapisztrán János küldetésén keresztül [és azon túl] [1451–1456]).²³ A közös kutatás első lépéseként 2015 novemberében szemináriumot szerveztünk a maceratai egyetemen, hogy megosszuk egymással mindazt, amit az utazása során érintett országok történetírása feltárt Kapisztrán János fogadtatásáról.²⁴

Kutatásunk egyik alap-feltételezése a következő volt: a 15. század első felének diplomáciai fordulataiból és konfliktusaiból kibontakozó két alternatíva – azaz

²¹ A Kapisztrán-levelek teljes kiadása érdekében összegyűjtött anyagait Bonmann halálakor a tengerentúlra szállították, hogy a Franciscan Institute két tudósa (a magyar Gál Gedeon és Miskuly M. Jason) befejezze a művet. Munkájuk azonban csak a levelek leltárba vételére korlátozódott, amely, bármennyire ideiglenes, még mindig a legjobb referencia: *Gedeon Gál – Jason M. Miskuly: A Provisional Calendar of St. John Capistran's Correspondence I–III*. Franciscan Studies 49. (1989) 255–345., 50. (1990) 323–403., 52. (1992) 283–327.

²² A workshop elnevezése: A Chapter of Making-Europe: Franciscan Observance(s) Between Mediterranean and Central Europe in the 15th Century. Budapest, Central European University, 2013. november 23.

²³ Ennek részletes bemutatása angolul: *Pellegrini, L. – Viallet, L.: Between Christianitas and Europe i. m.* Korábban egy 2014-ben Szegeden tartott olasz–magyar konferencián vázolták fel a kutatást, lásd *Le-tizia Pellegrini: Riforme religiose, movimenti osservanti ed Europa. Intorno alla (e oltre la) missione di Giovanni da Capestrano (1451–1456)*. Chronica 15. (2017) (=Franciscan Observance between Italy and Central Europe. Proceedings of International Conference, 4–6 December 2014. Ed. György Galamb) 17–34.

²⁴ The Mission of John Capestrano and the Process of Making Europe in the 15th Century: The State of the Art in History and Historiography of Danube and Balkan Europe című kötet hamarosan megjelenik Rómában.

a középkori *christianitas* remélt helyreállítása, illetve a kora újkori Európa struktúrájának megalapozása – közti különbség akkor vált nyilvánvalóvá, amikor e két elképzelés (a római pápaság által összefogott egység, illetve a különböző uralkodók és országok szerint különféleképpen értelmezett Európa) nyíltan szembekerült egymással. Ez akkor történt, amikor az itáliai ciszmontán obszerváns ferencesek (korabeli szóhasználatban a *patres italici*) lelkipásztori tevékenységüket a joghatóságuk alá tartozó közép- és kelet-európai területeken fejtették ki.²⁵ Arra törekedtek, hogy a társadalmi reform modelljének és a *societas christiana* újjáépítésének Itáliában kidolgozott modelljét exportálják az Alpokon túli Európába, és kiterjeszték minden szintre (a kolostorok reformjától kezdve a prédikációk tematikáján át a hatalmi központokkal kiépítendő kapcsolatokig és az inkvizítori tevékenységig). Mindez Itáliában – különösen a Quattrocento húszas és ötvenes évei között – a pápai hatalom helyreállítása nézőpontjából valóban releváns politikai törekvés volt, de az Alpokon túli Európa számára nem tűnt működőképes modellnek.

Kapisztrán Jánost több ferences obszerváns barát előzte meg és követte is az évtizedek során, akik ugyanezen a területen tevékenykedtek,²⁶ mégis az ő missziója lett a pápaság és a különböző európai társadalmak eltérő elképzelései közötti konfrontáció kiemelkedő terepe.

Kapisztrán európai körútja nem volt előre megtervezett, és nem illeszkedett semmilyen rendszerbe. Útjaira nem azzal a határozott elképzeléssel indult el, hogy ott be fog avatkozni a helyi viszonyokba, hanem a különböző akut problémák megoldásával foglalkozott, amelyeket időről időre elé terjesztettek az általa bejárt területeken, s amelyeket fel is jegyzett magának. Működésével egyúttal saját célkitűzéseit is megpróbálta mindenhol előmozdítani: a vallási nézetkülönbségek minden formájának eltörlését, az európai országok uralkodói és a római

²⁵ Ez a megbízatás a IV. Jenő által létrehozott vikáriusi rendszerre vezethető vissza, amelyet a pápa 1443 és 1447 között írt leveleinek sorozatával szentesített, és amelyet a ciszmontán obszervancia ausztriai, magyarországi, lengyelországi, adriai-tengeri és balkáni térségének joghatósága alá rendelték, egészen a Szentföldi-kusztódiáig.

²⁶ A legjelentősebbek közül mindenképpen meg kell említenünk Marchiai Jakabot és Gabriele Rangonit. Vö. San Giacomo della Marca nell'Europa del 400. Atti del Convegno Internazionale di studi (Monteprandone, 7–10 settembre 1994.). A cura di Silvano Bracci. Padova 1997.; San Giacomo della Marca e l'altra Europa. Crociata, martirio e predicazione nel Mediterraneo Orientale (sec. XIII–XV). Atti del Convegno Internazionale di studi (Monteprandone, 24–25 novembre 2006.) A cura di Fulvia Serpico. (Quaderni di san Giacomo, I.) Firenze 2007. – Gabriele Rangoniról (aki a Kapisztrán utáni korszak kulcsfigurája, az obszervancia első bíborosa volt), lásd *Petr Hlaváček*: Al servizio dell'Ordine e della cristianità. Gabriele Rangoni da Verona (†1486) e il suo operato nell'Europa centrale e in Italia. Frate Francesco 74. (2008) 71–95.; *Roberto Cobiánchi*: Gabriele Rangone (d. 1486): The first Observant Franciscan Cardinal and his Chapel in Santa Maria in Aracoeli, Rome. In: The Possessions of a Cardinal. Politics, Piety, and Art, 1450–1700. Eds. Mary Hollingsworth – Carol M. Richardson. Pennsylvania 2010. 61–76.; *Guido De Blasi*: Rangoni, Gabriele, detto Gabriele da Verona. In: Dizionario biografico degli italiani 86. Roma 2016. 406–409. A nagy neveken túl a kevésbé ismert személyek tevékenységének rekonstruálására is törekedtünk.

pápa közötti összhang megteremtését, az itáliai obszervanciához csatlakozó ferences közösségek megreformálását.

Kapisztrán Sienai Bernardin szentté avatása (1450. május 24.) után hagyta el Itáliát: ezt az eseményt (ami egyben személyes sikere is volt) kulcsfontosságúnak tartotta a ferences renden belül az obszerváns reform megerősítésére. Elismert prédikatori képességein és jogi képzettségén kívül magával hozott egy világos elképzelést a ferences életforma reformjáról az itáliai modell jegyében, továbbá a társadalom rekrisztianizációjának célkitűzését az eretnekség minden formája elleni könyörtelen harc révén. Főinkvizítor és pápai gyóntató volt, e címeket IV. Jenő, illetve V. Miklós adományozta neki. Kapisztrán alapvetően három, a középkorból örökölt eszközzel (prédikáció–jog–keresztes hadjárat) próbált hatni a különböző európai helyszíneken. De hogyan működtek ezek a már megváltozott világban? Hogyan találkoztak (vagy csaptak össze) a különböző reformelképzelések a 15. századi Európa társadalmában? Kutatási programunk kezdetén ezek voltak az első kérdéseink, amelyekhez hamarosan egy megfigyelés is csatlakozott: Kapisztrán missziója során kiszámíthatatlan módon váltakoztak az áttűző sikerek és a megszegyenítő kudarcok. Térítő tevékenysége – mint már említettük – drasztikus elutasítással találkozott a szászországi ferencesek és a csehországi kelyhes „eretnekek” körében. A legmelegebb fogadtatás és a legnagyobb hírnév pedig a Magyar Királyságban jutott neki osztályrészül, ahol öröksége utat nyitott a szentté avatásához. A sikerek éppoly beszédeseek, mint a kudarcok: sokszínű valóságot mutatnak be. Kapisztrán nézőpontjából mindig kudarcnak számított, ha nem tudta megvalósítani a tervét, s el kellett viselnie a módszerével, javaslaival szembeni ellenállást és elutasító reakciókat. De azok, akik ellene voltak, véleményünk szerint csupán a felmerülő problémák megértésének és kezelésének eltérő módját képviselték (legyen szó a csehországi megbékélést fenntartó konkordátum-politikáról, a törökök elleni keresztes hadjáratral kapcsolatos kétségekről vagy a lényegében önigazgató *sub vicariis* vagy a „Regula szerinti” *sub ministris* által vezetett közösségekben élő obszervánsok kétféle eszmeiségéről és gyakorlatáról). E megfontolások fényében Kapisztrán János jelenléte valódi és akaratlan provokációt és próbakövet jelentett környezetének: az általa felvetett problémák, a javasolt megoldások és azok az okok, amiért ezeket elutasították, talán még a sikereinél is jobban elárulják, hogy merre tartott akkoriban az európai politika.

Túl korai lenne még megbízható statisztikát készíteni Kapisztrán levelezésének egészéről, de nagyjából annyit mondhatunk, hogy az 1418 és 1456 közötti időszakra vonatkozóan összesen kb. 600 általa írott vagy kapott levélről van szó. Ezeknek alig kevesebb mint a fele missziójának hat évéhez kapcsolódik, amely Bécsújhelyen kezdődött és Újlakon végződött, a magyar kolostorban, ahol három hónappal a nándorfehérvári csata után meghalt. E levelek a Német-római

Császárság területeitől Dél-Magyarországig terjedő régió geopolitikai realitásairól adnak hírt.²⁷

Miután e hatéves körút értékeléséből kiküszöböltünk minden Kapisztránt heroizáló nézőpontot és anakronisztikus elemet, az itáliai szerzetes missziójának dokumentumait abban a perspektívában olvashatjuk újra, hogy miként kapcsolódott tevékenysége ahhoz a folyamathoz, amelyet a nemzetközi történetírás „Making Europe”-nak nevez.²⁸ Kapisztrán János nem volt ebben a folyamatban sem főszereplő, sem valamely fontos javaslat kidolgozója. Missziójának azonban voltak olyan – a levelezésből kiolvasható – jellemzői, amelyek jobban megvilágíthatják e folyamat számos aspektusát. Valójában azok a problémák, személyek, politikai realitások és intézmények, amelyekkel a szerzetes kapcsolatba került, épp azok „csinálták Európát”. Az a mód pedig, ahogyan ezek a szereplők reagáltak a szerzetes javaslataira, jól mutatja a folyamatot irányító dinamikát.

A projekt nemzeti kutatócsoportok munkájának köszönhetően bontakozhatott ki, mivel Kapisztrán leveleinek kiadása az egyes geopolitikai realitások történetének és történetírásának mélyreható ismeretét igényli. Ez az alapvetően plurális struktúra nem felel meg például az európai ERC-projektek által előírt formáknak, amelyek szinte teljes autonómiát biztosítanak egyetlen vezető kutató számára. Mivel így nem volt lehetőségünk európai finanszírozáshoz juttatni a kutatást, úgy döntöttünk, hogy az egyes résztvevők nemzeti kutatás-finanszírozó alapítványaihoz fordulunk. Elsőként a lengyel team alakult meg: 2015. április 22-én. A Lengyel Tudományos Akadémia (Polska Akademia Nauk, PAN) varsói Történettudományi Intézete Paweł Kras kezdeményezésére egy szemináriumot tartott, amelyen bemutattam a kollégáknak a téma korábbi kutatását és a Lengyelországgal kapcsolatos konkrét anyagokat.²⁹ Ez a kutatómunka két kötet megjelentetésével 2018-ban be is fejeződött: az egyik a lengyelországi levelezés – összesen 36 levél – kritikai kiadása,³⁰ míg a másik a projekten dolgozó

²⁷ Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy jelentősen növekedhet az ismert levelek száma az európai levéltárakban és könyvtárakban végzett új, első kézből származó kutatásoknak köszönhetően. Vannak olyan, eddig ismeretlen levelek vagy másolatok, amelyeket Kapisztrán János küldött, és amelyek – elmentében azokkal, amelyeket ő kapott és meg is őrzött – nem szerepelnek személyes archívumában, és eddig nem kerültek bele levelezésének megjelent katalógusaiba sem.

²⁸ <https://www.makingeurope.eu/books>; <https://amzn.to/3D7KIm5>; <https://bit.ly/3iVrae1> (letöltés 2022. aug. 2.)

²⁹ The Relationship between John Capestrano and Poland: A Polish Laboratory Within and Around the Correspondence. Polish Academy of Sciences, 25 April 2015. Warsaw.

³⁰ The Correspondence of John of Capistrano. Letters Related to the History of Poland and Silesia (1451–1456). Eds. Paweł Kras – Halina Manikowska – Marcin Starzyński – Anna Zajchowska-Boltromiuk. Warsaw–Lublin 2018. Ebben a kötetben összefoglaltam a projekt főbb irányvonalait, lásd *Letizia Pellegrini: The Correspondence of John of Capistrano: The History of a Research Trajectory*. 21–34., különösen: 23–26.

valamennyi tudós részvételével megtartott nemzetközi konferencia anyaga, amely összefoglalta a lengyel kutatócsoport munkáját.³¹ Ezután kezdődött a Galamb György által vezetett magyar kutatócsoport munkája, mely mostanra már majdnem befejeződött.³²

2021-ben megkezdte munkáját a cseh kutatócsoport is Antonín Kalous, az olmützi Palacký Egyetem professzora vezetésével, mely a Csehországra, Morvaországra és részben a német területekre vonatkozó leveleket teszi majd közzé.³³

Bár törekszünk a különböző kutatócsoportok tevékenységének összehangolására, az elkészült kiadványok erősen kötődnek az adott országok filológiai és tudományos hagyományaihoz, ezért szükségszerűen nem homogének, még a kiadási elvek tekintetében sem. Ráadásul a külön kötetekben történő kiadás, bár elkerülhetetlen a különböző nemzeti keretekben folytatott kutatás miatt, azzal a veszéllyel jár, hogy a Kapisztrán-levelezés dokumentumegyüttese feldarabolódik. Mindezt egy olasz kutatóműhely felállításával kívánjuk ellensúlyozni, amely két területen folytatná a munkát: az itáliai félszigetre vonatkozó levelek kiadásával, valamint egy olyan adatbázis létrehozásával, amely képes befogadni, nyilvántartani és kereszthivatkozásokkal kiegészíteni a megjelenő kritikai szövegkiadásokat.³⁴

A magyar Kapisztrán projekt

Számos oka van, hogy ez a kutatás leginkább egy olasz–magyar projektnek tekinthető. A Kapisztrán-levelezés kritikai kiadásának a terve 2013-ban Budapesten, a CEU-n, egy Klaniczay Gábor által szervezett nemzetközi műhelybeszélgetésen született. A magyar levelek kiadására szerveződött NKFIH-projekt résztvevői 2018-ban, ugyancsak a CEU-n egy *Capistran workshop*-ot tartottak. Itt, miután Paweł Kras beszámolt a már lezárult lengyel kutatás tapasztalatairól, a Galamb György által vezetett projektben résztvevő magyar kollégák – Gecser Ottó, Kertész Balázs, Szlancsok Margit és Sebők Ferenc –, valamint a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetemről a projektbe bekapcsolódó Carmen Florea és Iulian Damian, a majdani cseh és német projektek részéről pedig Antonín Kalous és Christian

³¹ The Grand Tour of John of Capistrano in Central and Eastern Europe (1451–1456). Transfer of Ideas and Strategies of Communication in the Late Middle Ages. Eds. Paweł Kras – James Mixson. Warsaw–Lublin 2018.

³² A kutatási projektet a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal finanszírozza. (NKFIH NN 125463 Kapisztrán János magyarországi levelezésének kiadása.)

³³ EXPRO project, 20–08389X: Observance Reconsidered: Uses and Abuses of the Reform (Individuals, Institutions, Society), 2020–2024, amelyet a Palacký Egyetem (Olmütz) Történelem Tanszéke működtet a Masaryk Egyetem (Brno) Klasszikus Tanulmányok Intézetével együttműködésben.

³⁴ Jelenleg ez a projekt Luca Basili PhD-hallgató (Università degli Studi di Macerata) felügyelete alatt fut: „Una piattaforma informatica per la corrispondenza di Giovanni da Capestrano: dal campione delle lettere italiane al data-base del Grand-Tour (1451–1456)”.

Felskau hasznos megbeszélést folytattak a magyar levelek kiadásának kritériumairól.³⁵ A Szegedi Tudományegyetem kezdeményezésére a csoport a 2021-ben Münsterben megrendezett EuARe nemzetközi konferencia keretében mutatta be a magyar levelek kiadásának addigi tapasztalatait.³⁶

Mindemellett egy magamfajta „külső szemlélő” számára is nyilvánvaló, hogy az itáliai szerzetes mindmáig jelen van a magyar kultúrában, az irodalom és a történeti gondolkodás területén egyaránt.³⁷ Kapisztrán mitikus hírneve nyomot hagyott a folklórban is: egy hagyományos altatódal idézi fel tetteit, 2012-ben pedig a *Dalriada* nevű folk-metal együttes készített egy dalt *Hunyadi és Kapisztrán nándorfehérvári diadaláról*. Az ilyesmi persze óvatosan kezelendő jelenség, mert a történelmet ideológiai támasztékkul használja, amihez Kapisztrán személyisége többféle módon is lehetőséget kínál.

Magyarország központi szerepe az össz-Kapisztrán-kutatásban elsősorban történeti és tematikus: a Magyar Királyság Kapisztrán János körútjának kulcsfontosságú szakasza volt, ezért európai projektünk alapvető állomása is. A szerzetes magyarországi levelezése olyan, mint egy árulkodó repedés a „Making Europe” folyamatáról szóló elbeszélések falán, amely a török rémálom nyomására hasadt meg. Ezen a kis hasadékon bepillantva olyan részleteket láthatunk, amelyek gyakran kimaradnak a témával kapcsolatos történetírás nagy panorámáiból. Azt mondhatnánk, hogy mai szemmel nézve Kapisztrán János nagysága nemcsak abban rejlik, hogy győztes hősként harcolt, hanem abban is, hogy ránk hagyta levelezésének tanúságtételét.

A 14. század végén Nikápolynál a keresztények I. Bajazidtól elszenvedett veresége megmutatta a régi típusú kereszties hadjáratok minden korlátját,³⁸ ugyanakkor megnyitotta az utat az oszmánellenes kereszties hadjárat eszméjének és gyakorlatának új korszaka előtt. A következő évtizedekben az európai politikai erők részvétele a kereszties hadjáratokban erős ingadozást mutatott: általában a kereszties hadjárat mellett foglaltak állást, de az esetek nagy részében ez a kinyilatkoztatott formális csatlakozás valójában azt jelentette, hogy távol maradtak a fronttól, és nem küldték el azokat a csapatokat vagy flottákat, amikre hivatalosan

³⁵ A Galamb György és Klaniczay Gábor által szervezett Capistran Workshop (CEU, Budapest, 2018. november 8–9.) résztvevői között ott voltak a projekt eredeti kezdeményezői is: jómagam, Filippo Sedda és Ludovic Viallet.

³⁶ Religious Reform and Anti-Ottoman Crusade: The Correspondence of John of Capestrano in Hungary (2021. augusztus 30–szeptember 2., Münster).

³⁷ Arany János 1855-ös balladájára gondolok (Szibinyáni Jank), illetve Pettkő Béla, Bölcskey Ödön műveire, amelyek a mai napig nélkülözhetetlenek a Kapisztránnal kapcsolatos mélyreható kutatásokhoz: *Pettkő B.*: Kapisztrán János levelezése i. m.; *Bölcskey Ö.*: Capistránói Szent János i. m.

³⁸ Nikápolyt tartja az utolsó klasszikus kereszties hadjáratnak: *Aziz Suryal Atiya*: Crusade, Commerce and Culture. Bloomington–London 1962. 46.

elkötelezték magukat. Európa megmentése és keleti határainak védelme csupán retorikai toposz volt: beszédekből, kötelezettségvállalásból, ígéretekéből volt elég, de nem került sor a születendő nemzetállamok vagy az uralkodó monarchiák hatékony részvételére. Konfliktusos kapcsolataik, ellentétes érdekeik sokasága, de mindenekelőtt a közös érdek: Róma hegemoniájának megakadályozása meghíúsította a „pápa háborújának” támogatását.

Kapisztrán magyarországi levelezése tehát értékes tanúságtétel arról a változásról, amely akkoriban zajlott az „Európa-fogalom” és az európai identitástudat körül, mely utóbbi az oszmánokkal való szembenállásban erőteljes katalizátorra talált.³⁹ Konstantinápoly oszmán meghódítása után Kapisztrán János apostoli tevékenységével és harcos fellépésével Magyarországra, Európa keleti határvidékének a szívébe vonult.

Konstantinápoly elfoglalása nem volt közvetlen hatással a szerzetes levelezésére, noha a törökellenes keresztes hadjárat már régóta prédikációs témái közé tartozott.⁴⁰ Elkötelezettsége jelentős lehetett, erre utal, hogy 1454 augusztusában Zbigniew Oleśnicki lengyel bíboros Kapisztránnak írt levelében bizonytalanságot fejezte ki a keresztes hadjárat megszervezésének sikerével kapcsolatban, a velenceieknek és a genovaiaknak a törökökkel kötött megállapodásai miatt.⁴¹ 1454 nagy részében Kapisztrán fő tevékenysége még a csehországi huszita mozgalom elleni küzdelem és a Lengyel Királyságot és egyházat érintő különböző ügyekben való részvétel volt, és levelezésének nagy része is lengyel partnerekkel folyt. A lengyel levelek kiadásából világos képet kapunk, hogy kivel tárgyalt Kapisztrán az oszmán veszéllyel kapcsolatban: először Nicolaus Cusanus bíborossal (május 24.),⁴² majd Oleśnicki bíborossal (június 11.), aki a frankfurti országgyűlés előestéjén hatásosan foglalta össze a keresztes hadjárat nehézségeit;⁴³ valamint Jan

³⁹ Ennek a 20. századi vitának az eredete kapcsán megemlítenéd: *Werner Fritzemeyer*: Christenheit und Europa. München–Berlin 1931., valamint az 1955-ben Mainzban tartott kongresszus jegyzőkönyve: *Europa. Erbe und Aufgabe. Internationaler Gelehrtenkongress. Hrsg. Martin Göhring. Wiesbaden 1959.* Az Európa-fogalom és az európai öntudat archeológiájának úttörő munkái a következők: *Federico Chabod*: Storia dell'idea di Europa. Roma 1959.; *Denis Hay*: Europe: the Emergence of an Idea. Edinburgh 1957.

⁴⁰ Kapisztránról mint a keresztes hadjáratok prédikátoráról lásd *Housley, N.*: Crusading and the Ottoman Threat i. m. 145–159.

⁴¹ „Si autem Paternitas Vestra potius censuerit versus Turcos proficisci, vereor ne inanem subeat fatigam laborem, cum nonnullae communitates Venetorum et Januensium treugas cum Turcis percusserint, summittendo se ad notabilem summam multorum millium Turcis ipsis solvere, concessa etiam ipsis hac libertate, ut libere possent Turce ipsi Venetias venire et ubi vim in mari eis inferri contingerit, non solum fugere in Venetias eis licebit, sed etiam Veneti eos tutari tenebuntur. Non est itaque spes, ut quisquam negotium fidei et Ecclesie sancte adiuuare intendat, nisi solius Dei benignitate fuerit adiuta.” *Vö. The Correspondence of John of Capistrano i. m. No. 30. 216–219.*

⁴² *Uo. No. 22. 182–185.*

⁴³ *Uo. No. 24. 188–195., itt: 192.*: „Res fidei contra Turcos tepide gubernari adminstrarique audio. Nam Hungaria non solum contra illos arma non expedit sed pacis sufferencias petit. In Italia quoque

Dlugosz királyi titkár, aki hangsúlyozta, hogy az itáliaiak a békekötés után nem hajlandók visszatérni a török elleni harcba (június 18.).⁴⁴

1454 őszétől a keresztes hadjárat szervezésének és propagandájának problémájáról folytatott viták magyar helyszínre tevődtek, és Kapisztrán 1454. szeptember 16-án V. Lászlónak írt levelétől egyre sűrűbbé és konkrétabbá váltak. Kapisztrán utolsó, Budáról írt levele 1456. április 16-án kelt. Budáról a hadszíntérre tartva rengeteg levelet kapott, de azokra sokáig nem válaszolt. Amikor először újra írni kezdett (1456. július 3.), már Nándorfehérváron tartózkodott, ekkor írta híres levelét a csata küszöbön állásáról.⁴⁵ Július 21-én *ad omnes Christi fideles*nek címzett nyílt levelében tette közzé látomását a közelgő győzelemről; végül másnap, „fáradtan és kimerülten visszatérve a csatából” bejelentette a nagy győzelmet III. Callixtusnak, és egy részletesebb jelentést ígért, amelyet másnap, Nándorfehérvárról távozva, valóban el is küldött. Ezt követően augusztus 25-ig csak egyetlen sor kiegészítő jelentést küldött a pápának.

1453. szeptember 30-a (amikor V. Miklós kiadta a keresztes hadjáratra vonatkozó bullát) és az azt követő két év között számos jól hangzó kezdeményezésre került sor: ide tartozott a regensburgi (1454. április), a frankfurti (1454. szeptember) és a bécsújhelyi (1455. február) birodalmi gyűlés. Az első gyűlés azonban lényegében néptelen volt, a fontos szereplők (maga a császár és Alfonz, aragóniai király) távolléte miatt. Az egyetlen jelentős fejedelem III. (Jó) Fülöp, Burgundia hercege volt (annak a Félelemnélküli Jánosnak a fia, aki fogságba esett Nikápolynál).⁴⁶ A frankfurti birodalmi gyűlésen, ahol – Aeneas Silvius

non nisi classem Apostolicam et regis Aragonum gerere cum illis bellum constat. Et licet per interpositionem sanctissimi domini nostri inter Aragonum regem Venetos ab una et ducem Mediolani, Januenses et Florentino parte ab altera extincto bello pax firmata sit. Principes tamen ipsi quasi domestico bello fessi gerere externum fastidiunt. Venetos quoque fama est cum Turcis quosdam tractatus de pace habuisse et duo castra illis restituisset, tercio pro se retento; de Januensibus dubitare non expedit quam illi stante qualitate moderni temporis Turcos nullatenus efficere sibi hostes consencient.”

⁴⁴ Uo. No. 25. 196–199, 196.: „Italia adeo se bello nuper extincto demonstrat fessam, ut ferias agat et quasi diutino morbo liberata de instaurando bello contra Turcos omnem curam credatur proiecisce.”

⁴⁵ A Fancesco Oddi püspöknek (aki Péterváradból meghívta Kapisztránt prédikálni) címzett olasz nyelvű levél kiadását lásd *Thallóczy Lajos – Áldásy Antal*: Magyarország melléktartományainak oklevéltára II. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. Okleveles függelék X. (DXXXI). (Monumenta Hungariae Historica 33.) Bp. 1907. 465–466. Ez a kötet jó példa arra, hogy Kapisztrán levelezésén túl (és azzal együtt) mekkora dokumentációt kell megvizsgálni, hogy jobban körülhatárolhassuk a kapisztráni forrásgyűttest: hogy mennyiségű levélről van szó, amelyet a „szerbiai” vállalkozás szereplői írtak (különösen Carvajal bíboros).

⁴⁶ Aeneas Silvius Piccolimini dicséri Burgundiai Fülöpöt, hogy Regensburgban képviselte a távollévő császárt: *Pii Secundi pontificis maximi*: Commentarii. Eds. Ibolya Bellus – Iván Boronkai. Bp. 1993., lib. I. cap. 26., 64–65. Magyar fordítása: II. Piusz pápa feljegyzései. Ford. Bellus Ibolya – Boronkai Iván. Bp. 2001. 35. „A császár – midőn erről értesült s azon fáradozott, hogy eltörölje ezt a szégyenbélyeget, még nagyobb folt esett a becsületén: hiszen elkezdett valamit, ám nem fejezte be; közös tanácskozársra hívta a keresztényeket, ő maga azonban nem jelent meg – Regensburgba, Bajorország Duna mellett fekvő városába hívta össze a németeket, és meghívta Burgundia hercegét, Fülöpöt, ezt

meghívására – Kapisztrán János is jelen volt, már több fejedelem megjelent, de a németek többsége nem támogatta a keresztes hadjáratot.⁴⁷ A kisszámú csatlakozó mellett volt néhány feltűnést keltően távol maradó személy is: Piccolomini szellemen megjegyezte, hogy Alfonz aragóniai király és a Velencei Köztársaság képviselői „meglehetősen lassan haladtak: követek akkor léptek be Németországba, amikor a kongresszust már lezárták”.

Az 1455. februárjára Bécsűjhelyre összehívott, V. László magyar király és Aeneas Silvius Piccolomini által előkészített, Kapisztrán János prédikációi és kapcsolatrendszere által támogatott gyűlésen már nagyobb számú résztvevő volt jelen, és több felajánlkozási nyilatkozat született, de távolról sem elegendő egy egységes és hatékony keresztes hadszíntér megszervezéséhez. Ezt a nyers, tényszerű igazságot (Aeneas Silvius visszaemlékezéseiben) a megengedhetetlen késedelmek igazolására általánosan használt kifogással leplezték: a megfellebbezhetetlen érv V. Miklós pápa hirtelen halála (1455. március 24.) volt, amelynek híre eljutott a frankfurti diétára, így „törvényes akadály” lett a keresztes hadjárat előkészítésének.

III. Callixtus elődeihez képest nagyobb lendülettel és határozottsággal indította újra a keresztes hadjárat szervezését. Az ebből az időszakból származó levelek közül kiemelkedik néhány, amely őszintén lelkes felhívásnak minősíthető, mások pedig hiteles és valódi beszámolók a nemzetközi politikáról.

a dicső és hatalmas uralkodót is, aki a császári levél vétele után azonnal otthagyta a Flandriában kitört lázadást, amelynek a leverésére indult, és igen hosszan tartó út után érkezett meg Regensburgba. Ő volt ugyanis az egyetlen olyan keresztény fejedelem, aki a törökök iránt valóban ellenséges érzületűnek mutatkozott – akár atyjáért érzett bosszúvágyból, akit a törökök egykor elfogtak, és hatalmas váltságdíjat követeltek érte; akár rajongó vallásosságból, mert ezen az úton akart eljutni az örök életbe; akár pedig azért, hogy népszerűséget szerezzen, ami a halandók legnagyobb részének fő célja. Megérkezése tetemesen öregbítette a regensburgi gyűlés tekintélyét. A burgundi fejedelem útra kelésének hírére Regensburgba indult Lajos bajor herceg, Albert brandenburgi őrgróf és sok más olyan fejedelem is, aki egyébként otthon maradt volna. A császár viszont, jóllehet nem csekély reményt keltett eljövetele mellett, megváltoztatta szándékát, és Ausztriában maradt, attól félve, hogy a szomszédos Magyarországon lángoló tűz majd az ő házát is lángba borítja.”

⁴⁷ Uo. cap. 27., 66–67. Magyar fordítás: 36–37. „A németek ugyanis megváltoztatták szándékukat, már senkinek sem tetszett a törökök elleni hadjárat terve. Mintha mérget csöpögtetett volna valaki a fülükbe: hallani sem akartak a császárról vagy a római pápáról. Kapzsi csalóknak nevezték őket, akik csak az aranyat akarják összeharcsolni, nem háborút viselni. Micsoda nagyszerű fogás – mondták. Hadjáratot hirdetnek a törökök ellen, hogy a németektől, mintha azok barbárok lennének, ügyes ötlettel aranyat csikarjanak ki, és ha aztán megkaparintották, a földkerekség legkapzsiabb uralkodói osztozzanak rajta! [...] Valamennyien meggyőződéssel hirdették ezt, átkozták a császárt meg a pápát, követeket semmibe vették [...] halvány reménye sem maradt annak, hogy a dolog jól zárul le, mivel a regensburgi határozatokat mindenestül elvetették. Ám amikor nyilvános ülésre került a sor, hihetetlen dolog történt: Enea szavainak hatására az összes résztvevőben újra fellángolt a korábbi háborús lelkesedés. Csaknem két óra hosszat szónokolt, s oly nagy figyelemmel hallgatták, hogy senki nem köhögött közbe, senki le nem vette a szemét a szónokról, senki nem érezte hosszúnak a szónoklatot, és mindenki fájlalta, hogy már véget ért. [...] Enea beszédét mindenki magasztalta, sokan le is másolták, és annak alapján újították meg a hadviselésről szóló regensburgi határozatot.”

Kapisztrán levelezését más (például diplomáciai) forrásokkal, valamint más szereplők stratégiáival összevetve, a nemzetközi politikai viszonyok körében kell értelmezni, amelynek korántsem volt másodlagos szereplője: még ha egy elavult irányvonalat és szellemiséget képviselt is, elsődleges fontosságú volt az európai tárgyalópartnerek számára. A keresztes hadjárat lelkes hirdetése évszázados ferences hagyományokon nyugodott;⁴⁸ amit a kor nagyhatalmaihoz intézett fáradtságos (és lényegében visszhang nélkül maradt) felhívások sora, valamint a római Szentszékkal folytatott állandó levelezés kísért: mindez sajátos és egyedi módon világítja meg az európai monarchiák és perifériáik közötti politikai kapcsolatok bonyolultságát és érdekkülönbségeit. Albánia, Bosznia vagy Bulgária kulcsfontosságú területek kutatásunk szempontjából, különös tekintettel a magyar részprojektekre. A nyugati történetírás általában elhanyagolja ezeket a területeket, már csak a nyelvi korlátok miatt is. Ezek az ütközőterületek az évszázadok során a folyamatos oszmán hódítás számos hadjáratának színhelyei voltak; mindenekelőtt autonómiájuk megőrzésére törekedtek, amelynek érdekében időről időre a legkisebb elköteleződéssel járó szövetséget választották (vagy a nyugati hatalmakkal, vagy az oszmán hódítókkal).

A fent említetteket mérlegelve Kapisztrán János levelezése egy sajátos nézőpontot képvisel: a római pápaság és a ferences obszervancia álláspontját. Ő maga elismert vezetője volt ez utóbbi vallási mozgalomnak, amely a 15. századi Itáliában hatékonyan támogatta a pápaság törekvését a teljes és vitathatatlan politikai elsőbbség visszaszerzésére. Ebből a római–pápai perspektívából Európa kormányzása gyakorlatilag a középkori *christianitas* helyreállítását jelentette. E nagyszabású terv keretében a ferences obszerváns barátok meg voltak győződve arról, hogy az egyház és a társadalom reformjának kéz a kézben kell járnia, a szokások és a polgári életforma hatékony keresztényiesítésével együtt. Mindezek a dimenziók a kereszténység határainak újradefiniálását jelentették: az ideológiai-spirituális határokat újra kellett rajzolni, a geopolitikai határokat pedig meg kellett védeni.⁴⁹ Ebben a felfogásban a kereszténység ellenségeinek azonosítása és az ellenük való küzdelem az identitásépítés egyik módja volt. A nándorfehérvári diadal ellenére azonban az 1456-ban meghirdetett keresztes hadjárat egy olyan vesztesnek ígérkező hatalmi erőpróba paradox megnyilvánulása volt, amelyet végül egyedül a pápaság vállalt fel. A keresztes hadjárat tervét a 15. század folyamán

⁴⁸ *Iulian M. Damian*: L'Osservanza francescana e le crociate contro i turchi: da Eugenio IV a Pio II. *Chronica* 15. (2017) 45–60.

⁴⁹ Az egyéni félelmek és az 1400-as évek kereszténységének „ostromlott fellelgyára” közötti kapcsolatról lásd *Jean Delumeau*: Il peccato e la paura. L'idea di colpa in Occidente dal XII al XVIII secolo. Bologna 2006.

váltakozó intenzitással bírálták vagy támogatták, egészen II. Piusz soha el nem indult hadjáratáig, mely kivitelezhetetlennek bizonyult.

Egy ideiglenes konklúzió felé

A várnai csata kimenetele megismételte a nikápolyi rémálmot: a keresztes hadjárat mindkét esetben előtérbe hozta az eltérő érdekeket és a század közepének konfliktusos kapcsolatait.⁵⁰ Négy évvel később, 1448-ban Hunyadi János egyedül próbált végső csapást mérni az oszmánokra, de Rigómezőnél vereséget szenvedett. Ezek a tapasztalatok 1456-ban összegződtek, amikor Nándorfehérvárnál a Magyar Királyság határainak védelmére egy végső kísérletet tettek.

Kapisztrán János talán nem ismerte a korábbi események stratégiai részleteit, de világos volt számára a török veszély nagysága, az összecsapás várható nehézsége és tétje. Szenvedélyes felhívása a kereszténység védelmében azonban, amelyet pápai buzdítás is táplált, pusztába kiáltott szó maradt. „Európa” vagy a „kereszténység”, e két nagy ideál, amit ő és Róma egyetlen megkülönböztethetetlen egységnek gondolt, nem válaszolt. A konszenzus hiányát az ellentétes érdekek és a nem eléggé releváns szimbolikus célok okozták. Másrészt a keresztes hadjárat – jogi státusza és vallási indíttatású ideológiai távlatai miatt – nem tűnt valódi háborúnak, csupán a pápa háborúja volt: ezért érdektelennek tekintették, mert nem szolgálta azokat a „nemzeti” érdekeket, amelyek már a konstanzi és a bázeli zsinatokon is feltűntek, és amelyek Luxemburgi Zsigmond ingadozó (leginkább kétértelmű) álláspontjának és IV. Jenő pápa keresztes hadjárata kudarcának ékes megnyilvánulásai voltak.

Feltétlenül hangsúlyozni kell Kapisztrán János ferences hovatartozását ebben a játszmában, különösen a misszió és a kereszténység térhódítása kapcsán. A ferencesek történetük kezdetétől fogva, a Regula XII. (utolsó) fejezete értelmében élen jártak a kereszténység határvidékein teljesítendő missziók terén. A misszió gyakorlatát szinte végigkísérte a vértanúság: elmondható, hogy Európa határait a ferences történelemben a mártírok kiömlött vére jelölte meg, különösen a 14. században.⁵¹ Jelképes, hogy az 1220-ban Marrakeshben meggyilkolt, úgynevezett marokkói mártírokat 1482-ben, az otrantói mészárlás (1480. augusztus 12.) másnapján ugyanaz a pápa, IV. Sixtus (korábban Francesco della Rovere ferences barát)

⁵⁰ Elég, ha az oszmán hadsereg ruméliai előrenyomulására gondolunk, amelyhez át kellett kelniük a Boszporuszon, amit jelentősen megkönnyített a velencei flotta erős passzivitása és kivárási taktikája.

⁵¹ Lásd a témával kapcsolatos bejegyzéseket *Mariano da Firenze*: *Compendium chronicarum Ordinis fratrum Minorum* című munkájában. Ad Claras Aquas 1911.

kanonizálta, aki támogatta az Otranto visszafoglalására indított keresztes hadjáratot, amely Hunyadi Mátyás csapatainak közreműködésével meg is valósult.⁵²

Kapisztrán rendtársai közül sokan voltak vallási vagy diplomáciai missziók főszereplői Európa bizonytalan keleti határai mentén: Antonio da Massa Konstantinápolyban V. Márton pápa legátusaként, Bartolomeo da Giano Drinápolyban és az Oszmán Birodalomban, Marchiai Jakab Boszniában, Dél-Magyarországon és Erdélyben. A Quattrocento első felében felerősödött a török veszélytől való félelem, benne látták a kereszténység legfőbb ellenségét. Az európai csapatok korlátozott erőbevetése azonban az ismétlődő összecsapások során elégtelennek bizonyult ahhoz, hogy győzelmet arassanak a keleten felemelkedő új hatalommal szemben. Ezen a hozzáálláson változtatott Konstantinápoly eleste, ami Nyugaton sok mindenkit – vezetőket és környezetüket – olyannyira megdöbbentett, hogy az ennek nyomán születő felhívásaik és panaszleveleik valóságos irodalmi műfajt alkottak.⁵³

1453 és 1456 között Kapisztrán János aggódva figyelte, hogy teljes területek kerültek oszmán megszállás alá, és egész egyházi és világi közösségek szegényedtek el. Míg rendtársai közül sokan azért írtak Rómának, hogy ecseteljék Konstantinápoly riasztó állapotát és segítséget kérjenek a Nyugattól, addig Kapisztrán János – elsősorban Rómába küldött – leveleiben a kereszténység keleti felének állapotát dokumentálta. Miután V. Miklós meghirdette a keresztes hadjáratot, ő mindent megtett, hogy agitáljon, és viszonylag sikeresen toborzott. A szervezéshez is igyekezett hozzájárulni az összes főszereplővel – III. Callixtus pápával, Aeneas Silvius Piccolominivel, Juan Carvajallal és Hunyadi Jánossal – fenntartott kapcsolatai révén. És amikor 1456 márciusában Carvajal legátus kezéből megkapta a III. Callixtus által megáldott keresztet, ezt Johannes Hofer – romantikus nyelvezettel és nyilvánvaló ideológiai célzattal – úgy kommentálta, hogy „Magyarországon a szent háború előkészítése három János kezében volt: Carvajal legátus, Hunyadi főparancsnok és a keresztes Kapisztrán kezében”.⁵⁴

Bár az egyházi és politikai szereplők (a levelezőpartnerei) nagyra értékelték Kapisztránt, már ami személyét és karizmatikus képességeit illeti, a kulcsfontosságú

⁵² Vö. La conquista turca di Otranto (1480) tra storia e mito II. A cura di Hubert Houben. Galatina (Foggia) 2008.

⁵³ A leghíresebb dokumentum Aeneas Silvius Piccolomini 1453. július 12-ei levele V. Miklós pápához, mely egy valóságos levélkampány része, amit az akkori császári titkár indított el. Igen fontos az a hosszú rész is, amit V. Miklós a Testamentumában Konstantinápoly bukásának szentelt: kötelességének érezte, hogy tisztázza mind saját elkötelezettségét, mind a Nyugat segítségének a korlátait, a többi „keresztény fejedelem és nép” távol maradását. Mindazonáltal e magyarázkodás ténye jelzi a különböző politikai személyiségek (köztük maga Aeneas Silvius) által a pápával szemben felhozott vádak intenzitását, hogy mennyire nem volt hatékony a bizánci segítségkérés ügyében. A Testamentum szövegét magában foglalja: *Giannozzo Manetti: Vita di Niccolò V. Kiadja Philip Anton Dethier. (Monumenta Hungariae Historica 21/1.) 577–662.*

⁵⁴ *Hofer, J.: Johannes Kapisztrán i. m. II. 364.*

pillanatokban a ferences barát beszédei és tettei zavarba ejtették vagy épp közömbösen hagyták őket. Mindegyikük prédikációra hívta vagy buzdította, ugyanakkor politikai-katonai mozgásterét igyekeztek korlátozni. Carvajal féltékenyen őrizte pápai megbízásból kapott saját hadvezéri posztját; Hunyadi, magát felettesének tekintve, mozgósítási parancsot adott neki; végül, többszöri megállapodás és kísérlet ellenére sem sikerült találkoznia vele (vagy inkább talán: sikerült nem találkozni vele). Az ellenérzések legfőbb oka pedig Kapisztránnak a nem római hitvallású keresztényekkel szemben képviselt álláspontja volt. A prédikátor ugyanis rendíthetetlenül harcolt ellenük, mint skizmatikusok és eretnekek ellen, míg az európai hatalmak inkább toleránsak, sőt közömbösek voltak velük annak elkerülése érdekében, hogy esetleg az oszmán hódítókkal kössenek egyezséget.

A Kapisztrán magyarországi levelezésében fellelhető nagyszámú elszórt utalás segítségével szeretnék kulcsot adni magyarországi törökellenes kalandjának értelmezéséhez. Azzal kezdeném, hogy a vele állandó kapcsolatban lévő Aeneas Silvius Piccolomini *Commentarii* című művében Kapisztránt csak a frankfurti diétán jelenlévők közt említi, ráadásul némi fenntartással viszonyul a törökök elleni prédikációjához;⁵⁵ továbbá nem említi egyetlen nevet sem a nándorfehérvári győzelem kapcsán. Csupán azokról a beszámolókról beszél, amelyek a győzelmet megerősítették, és ismertté tették, és amelyek természetfeletti képességeket tulajdonítottak neki.⁵⁶ Nándorfehérvárnál Kapisztrán János valójában csak egy kis csapat önkéntes keresztes harcost vezetett, akiket prédikációi révén toborzott, és a bernardinói „Jézus neve” csatakiáltással küldte őket harcba a törökök ellen.

Hogy ki nyert Nándorfehérvárnál, a mai napig vitatott téma. Kapisztrán János a pápának írt beszámolójában magának, azaz az isteni gondviselésnek tulajdonította a győzelmet, semmibe véve (a kapitulációt már bejelentő) Hunyadi és a Budán maradt Carvajal részvételének hatékonyságát. Hunyadi a beszámolójában leki-csinyli Kapisztrán és a keresztesek részvételének jelentőségét. Minden elbeszélés vilálmokról szól, amelyek olyan mennyiségben és olyan erővel hullottak a törökökre, hogy azok a földre zuhantak, majd szétszóródtak; Kapisztrán hagiográfusai szerint ezek szó szerint tüzes nyilak voltak, amiket a keresztesek lőttek ki, hegyüket előtte égő szurokba mártva; a bizánci krónikák pedig azt mondják, hogy az oszmán sereg

⁵⁵ *Pii Secundi: Commentarii* i. m. lib. I. cap. 27. Magyarul: II. Piusz pápa feljegyzései i. m. 36. „Ott volt Giovanni da Capestrano is, a szent életű, Isten ígését fáradhatatlanul hirdető ferences barát, akire szinte mint prófétára tekintettek a népek, jóllehet a török elleni háború hirdetésében kevés sikert ért el.”

⁵⁶ *Pii Secundi: Commentarii* i. m. lib. I. cap. 32. Magyarul: II. Piusz pápa feljegyzései i. m. 44. „Alig telt el egy hét, és Magyarországról levélben tudatták, hogy a Taurinumot birtokukban tartó keresztesek rajtaütöttek a törökökön, nagy veszteségeket okoztak az ellenségnek, és – ami inkább isteni, mintsem emberi támogatásnak köszönhető – hatalmas diadalt arattak fölötte. [...] E hír olyan biztosnak látszott, hogy nem is volt szükség további megerősítésre.”

soraiban terjedő pestis metaforikus villámcsapásai voltak. A késői kereszties hadjáratok történészei, és velük együtt én is, ez utóbbi olvasat felé hajlok. Ismét Aeneas Silvius Piccolomini az, aki Kapisztrán állítólagos győzelméről maliciózan megjegyzi: „Senki sem annyira szent, hogy ne tulajdonítson magának olyan érdemeket, amelyek nem a sajátjai.” Joggal hisszük, hogy Kapisztrán levelezésének és kortárs dokumentációjának az újraolvasása jobban körüljárhatja majd ezt az ítéletet.

Mindenesetre Kapisztrán rendtársainak pre-hagiografikus irodalma és a pápai retorika felnagyította a nándorfehérvári győzelmet azzal, hogy Kapisztrán Jánost a kereszténység hőségé, valamint a magyar haza nemzeti hőségé és megmentőjévé tette (legalábbis hatvan évre). A történelem fintora, hogy épp azon a ponton bizonyosodott be a pápaság Európára vonatkozó tervének, a *christianitas* diadalmas újjáépítésének lehetetlensége, ahol egy teljesen valószínűtlen katonai győzelemmel a legnagyobb sikerét elérte. Kapisztrán János európai térítőútja teljes mértékben megvilágította azt, ami már megelőzően is eléggé nyilvánvaló volt: a 15. századi egyházszakadás után Európa már többtényezősé vált. A konstanzi zsinat dekrétuma, amely a nemzeti önrendelkezésről szól, ezt valós ténnyé tette. Ez a pluralitás – amely az újkorban állami vagy monarchikus szinten teljesedett ki – ekkor még a kialakulás és megszilárdulás fázisában volt. A kereszties hadjárat lehetetlensége (még ha egy csatát meg is nyertek) megmutatta, hogy a születendő modern Európa épp azért volt ilyen, mert nem fogadhatta el a kereszténység zászlaja alatti összefogást, főként nem Róma égisze alatt. Csak részlegesen és a pillanatnyi, szükségszerűen eltérő érdekeltségeknek megfelelően tudott részt venni egy ilyen vállalkozásban. Ugyanez a dinamika hiúsítja majd meg a Quattrocento hatvanas éveiben Aeneas Silvius Piccolomini és Podjebrád György kereszties-európai-törökellenes összefogását, valamint Nicolaus Cusanus *De pace fidei* című művének nemes utópisztikus tervét. A török rémálom pedig tovább kíséri Európa történelmét és kikezdi határait, jóval a középkor határain túl is.

ON THE BORDERLANDS OF EUROPE AND THE MIDDLE AGES

The Capistrano Correspondence, the Hungarian Kingdom and Ottoman Conquest

By Letizia Pellegrini

SUMMARY

The paper consists of two parts. The first presents, for the first time in Hungarian, the principles and historiographical motives of the international research that has been initiated by the author and further developed in cooperation with several European scholars. The ultimate goal of the project is the complete critical edition of the some 700 letters that document the several-year-long mission of John of Capistrano in Germany and Central Europe.

The second part of the paper examines the activities of John in Hungary. These started after the fall of Constantinople, when the organisation of a crusade against the Ottoman Empire emerged as his single most important objective. Of course, the Christian victory at Belgrade in 1456 cannot wholly be attributed to John's personal participation in the battle, and nor did he succeed in convincing all those concerned of the necessity to organise a crusade in the defence of Christendom. Yet observing these crucial events in Hungary through the correspondence of John of Capistrano nevertheless opens a new approach to the transition from borderland *Christianitas* to Europe, and from the Middle Ages to the Early Modern Era in general.

Klaniczay Gábor

KAPISZTRÁN JÁNOS, A PRÉDIKÁTOR ÉS CSODATEVŐ ÉLŐ SZENT MAGYARORSZÁGON*

Kapisztrán János 1451 és 1456 közötti „Alpokon túli” prédikációs körútja a késő középkori prédikáció történetének egyik leglátványosabb eseménysorozata.¹ Kapisztrán több évtizedes itáliai szervezőmunka és íghirdetés² után úgy határozott, hogy a ferences obszervancia hatókörét kiterjeszti Közép-Európa irányába, eleget téve az onnan érkező meghívásoknak. Sokat tudunk a szószéken történt szerepléseiről és az ezekhez kapcsolódó eseményekről Ausztriában, Morvaországban, Németországban, Sziléziában, Kis-Lengyelországban, de életének utolsó öt hónapjáról, amikor a Magyar Királyságban a számunkra sorsdöntő törökellenes keresztes hadjáratot hirdette, a prédikációiról hiányosak az ismereteink. A magyar földön elmondott beszédeiről nem maradt fenn írott szöveg, sem valamely hallgató által készített reportáció. Csak a másodlagos dokumentumokból, a Giovanni Tagliacozzo, Girolamo da Udine, Niccolò da Fara és Cristoforo Varese által készített életrajzi beszámolókból,³ valamint Kapisztrán levelezéséből tudjuk rekonstruálni magyarországi szereplésének részleteit. Ehhez a rekonstrukcióhoz ad tehát a korábbi részleges szövegkiadásoknál megbízhatóbb támaszt az a kritikai kiadás, amelyet a Galamb György által vezetett NKFIH projekt résztvevői készítenek. A következő tanulmány is ezt kívánja hasznosítani.

* A tanulmány megjelenését az NKFIH NN 125463 számú pályázat támogatta.

¹ *Johannes Hofer*: Die Predigtstätigkeit des hl. Johannes Kapistran in den deutschen Städten. *Franziskanische Studien* 13. (1926) 120–158.; *Kaspar Elm*: Johannes Kapistrans Predigtreise diesseits der Alpen (1451–1456). In: *Uő*: Vitasfratrum. Beiträge zur Geschichte der Eremiten- und Mendikantorden des 12. und 13. Jahrhunderts, Festgabe zum 65. Geburtstag, Hrsg. Dieter Berg, Berlin 1994. 321–337.; *The Grand Tour of John of Capistrano in Central and Eastern Europe (1451–1456). Transfer of Ideas and Strategies of Communication in the Late Middle Ages*. Eds. Paweł Kras – James D. Mixson. Warsaw–Lublin 2018.

² Kapisztrán életéről a legalapvetőbb feldolgozás: *Johannes Hofer*: Johannes Kapistran. Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche. I–II. Bearb. von Ottokar Bonmann. Roma–Heidelberg 1964–1965. Lásd még *Bölcskey Ödön*: Capistránói Szent János élete és kora I–III. Székesfehérvár 1923–1924.; *Kulcsár Péter*: Kapisztrán János. Bp. 1987.

³ Az életrajzok kiadását lásd *Acta sanctorum. Octobris X. Illustrata* a Josephus van Hecke etc. Parisiis–Romae 1869. 269–552. Ezen belül lásd *Nicolaus de Fara*: Vita et gesta beati Iohannis de Capistrano. 439–483., *Hieronymus de Utino*: Vita s. Iohannis de Capistrano. 483–491., *Christophorus a Varisio*: Vita s. Iohannis a Capistrano. 491–545.; Giovanni Tagliacozzo beszámolója a nándorfehérvári győzelemről: *Victoriae mirabilis divinitus de Turcis habitae, duce V. B. Patre Ioanne de Capistrano series descripta per Fr. Ioannem de Tagliacotio*. Ed. Leonard Lemmens. *Acta Ordinis fratrum minorum* 25. (1906) 28–31., 62–68., 108–109., 188–190., 228–229., 290–292., 322–325., 352–357., 399–404.; Angol fordítás: *John of Tagliacozzo: The Story of the Victory at Belgrade*. In: *James D. Mixson*: *The Crusade of 1456. Texts and Documentation in Translation*. Toronto 2022. 147–216. *Uő*: Cinque lettere intorno alla vita e alla morte di S. Giovanni da Capestrano. *Bullettino della R. Deputazione Abruzzese di Storia Patria. Serie III. Anno II.* (1911) 7–58.

Kapisztrán prédikációi – főbb jellemzők

Ha meg akarunk közelebbről ismerkedni azzal a személyiséggel, aki 1455–1456-ban Magyarországon a török elleni keresztes hadjáratra mozgósította a tömegeket, érdemes áttekinteni korábbi prédikátori működését. Erről több fontos rész tanulmány mellett két alaplumú ad hírt: a Johannes Hofer Ottokar Bonmann által kiegészített Kapisztrán-életrajz⁴ és Łucjan Łuszczki könyve Kapisztrán prédikációiról.⁵

A (nevét adó) közép-itáliai városkából származó, jogász pályán induló Kapisztrán János 1415-ben lépett a ferences rendbe, 1425-ben szentelték pap-pá. A ferences rendet megreformáló obszerváns áramlat⁶ egyik vezéralakja lett, a legfőbb vezető, Sienai Bernardin legközelebbi társa, annak 1444-es halála után ő volt Bernardin 1450-es szentté avatásának fő előmozdítója.⁷ Az obszerváns ferencesek fontos szervezőegységévé ő lett a cizmómontán provincia vikáriusa. Az obszervánsok által terjesztett „Jézus Szent Neve” kultusz miatt Sienai Bernardinnal együtt 1429-ben eretnekséggel vádolták őket, de sikerült tisztáznuk magukat, és ezután ennek a kultusznak a terjesztése lett fellépéseinek egyik fő védjegye. Másfél évtizeden át Bernardinnal együtt vagy külön-külön jártak az itáliai városokat, és hatalmas tömegek előtt prédikálva népszerűsítették az obszervánsok vallási reformúzenetét.⁸

Sienai Bernardin, Kapisztrán János és a többi népszerű obszerváns szerzetes (akik között kettejük mellett Marchiai Jakab⁹ volt a legfontosabb) a középkori koldulórendi prédikáció¹⁰ hagyományos tematikájából indult ki: igehirdetésük kapcsolódott a rendszeres vasárnapi prédikációkhoz, a naptári ünnepekhez, a szentek ünnepeihez, és azon belül a ferenceseknél egyre központibb helyre kerülő Mária-kultuszhoz. Ugyanakkor ezek kapcsán kiemelt helyet kapott benne a különböző társadalmi csoportok morális instrukciója, bűneik ostromozása, amit külön

⁴ Hofer, J.: Johannes Kapistran i. m.

⁵ Lucianus Łuszczki: De sermonibus S. Ioannis a Capistrano. Studium historico-criticum. Romae 1961.

⁶ A companion to Observant Reform in the Late Middle Ages and Beyond. Ed. James D. Mixson – Bert Roest. Leiden–Boston 2015.

⁷ Il processo di canonizzazione di Bernardino da Siena (1445–1450). Edizione e saggio introduttivo a cura di Letizia Pellegrini. (Analecta Franciscana, tomo XIV, n. s. Documenta et studia – 2) Grottaferrata (Roma) 2009.

⁸ Carolyn Muessig: Bernardino da Siena and Observant Preaching as a Vehicle for Religious Transformation. In: A companion to Observant Reform i. m. 185–203.

⁹ Dionysius Lasić: De vita et operibus sancti Iacobi de Marchia. Falconara 1974.; San Giacomo della Marca e l'altra Europa. Crociate, martirio e predicazione nel mediterraneo Orientale (secc. XIII–XV). Atti del Convegno Internazionale di studi. Montepandone, 24–25 novembre 2006. A cura di Fulvia Serpico. Montepandone–Firenze 2007.

¹⁰ Madas Edit: Középkori prédikációirodalmunk történetéből. Debrecen 2022.; David D'Avray: The Preaching of the Friars: Sermons Diffused from Paris Before 1300. Oxford 1985.

tematikus sermók is napirendre tűztek. A nagybőjti prédikációciklusok adták erre a legtöbb lehetőséget: a maradandó mintát Sienai Bernardin 1424-es firenzei, 1425-ös perugiai, 1426-os római és 1427-es sienai prédikációi szolgáltatták.¹¹

Sienai Bernardin prédikációinak elemzése során Franco Mormando négy fontos témakört különböztetett meg:¹² a városi fényűzés és a szerencsejátékok elleni harcot, az uzsora problémáját, illetve ennek kapcsán a zsidóság vallási szokásainak ostromozását, a homoszexualitás elítélését és a babonás szokások bírálátát (mely a boszorkányüldözés megindulásához vezetett Itáliában¹³). A városi polgárság életét a legapróbb részletekig megreformálni kívánó ferences obszervánsok azonban e téren nem elégedtek meg a prédikációk morális buzdításával, hanem látványos, drámai szertartással párosították igehirdetésüket. Hallgatóságukat rávették a fényűző ruhadarabok, parókák, ékszerek, illatszerek, bútordarabok, dekorációs tárgyak, „erkölcstelen” olvasmányok, valamint a szerencsejátékok, ostáblák, dobókockák beszolgáltatására, majd ezekből hatalmas rakást építettek és elégették őket, mint a „hiúságok máglyáját”. Ezután pedig a városi hatóságokkal rendeleket hozattak, melyek a törvény szigorával korlátozták a fényűzést, szabályozták a viseleteket és betiltották a szerencsejátékokat.¹⁴ Ami pedig az uzsorakölcsönzést illeti, a tilalom mellett újfajta, „mons pietatis”-nak nevezett katolikus pénzkölcsönző intézmények megalapításával próbálták kárpótolni a rászorulókat.¹⁵

Kapisztrán itáliai prédikációi is ezt a gyakorlatot követték. Mindehhez hozzá kell tenni azonban, hogy a karizmatikus prédikátor fellépése rendszerint alkalmat adott gyógyító-, illetve ördögűző csodákra is, ezért egyre inkább „élő szentként”¹⁶ tisztelték kortársai. Kapisztrán egyik ferences életrajzírója, Niccolò da Fara például a következő ördögűző csodát jegyezte fel az Abruzzókban fekvő Guardiagrele

¹¹ *Bernardino da Siena: Prediche volgari sul Campo di Siena 1427*. A cura di Carlo Delcorno. Milano 1989.

¹² *Franco Mormando: The Preacher's Demons. Bernardino of Siena and the Social Underworld of Early Renaissance Italy*. Chicago–London 1999.

¹³ *Marina Montesano: „Supra acqua et supra ad vento”. „Superstizioni”, malefizia e incantamenta nei predicatori francescani osservanti (Italia, sec. XV)*. Roma 1999.

¹⁴ *Thomas M. Izbicki: Pyres of Vanities: Mendicant Preaching on Vanity of Women and Its Lay Audience*. In: *De Ore Domini: Preacher and Word in the Middle Ages*. Eds. Thomas L. Amos – Eugene A. Green – Beverly Mayne Kienle. Kalamazoo, MI 1989. 211–235.; *Gábor Klaniczay: The „Bonfires of the Vanities” and the Mendicants*. In: *Emotions and Material Culture*. Ed. Gerhard Jaritz. Wien 2003. 31–60.; *Uő: Disciplining Society through Dress: John of Capistrano, the “Bonfire of Vanities” and Sumpuary Law*. In: *The Grand Tour of John of Capistrano i. m. 99–115.*; *Szlancsok Margit: A ’hiúságok máglyái’ a XV. században. Történelmi Szemle 48. (2006) 337–357.*; *Uő: Kapisztrán és a fényűzés bírálata*. In: *Európa védelmében. Kapisztrán Szent János és a nándorfehérvári diadal emlékezete*. Szerk. Kálmán Peregrin – Veszprémy László. Bp. 2013. 52–71.

¹⁵ *Maria Giuseppina Muzzarelli: Pescatori di uomini. Predicatori e piazze alla fine del Medioevo*. Bologna 2005. 230–242.

¹⁶ A középkori élő szentekről lásd *Aviad M. Kleinberg: Prophets in Their Own Country. Living Saints and the Making of Sainthood in the Later Middle Ages*. Chicago–London 1992.

városkában 1429-ben tartott prédikációjáról: „Amikor az isteni János a körülötte álló nagy népsokaság előtt prédikált, megjelent ott egy asszony, akit már hosszú ideje gyötört az ördög. [Kapisztrán] odaadón imádkozott, hogy megszabadítsa őt, és Krisztus erejével utasította a démont, hogy hagyja el a megszállott asszony testét, az köpje ki őt magából. És az asszony egy hosszú, csupasz, fekete férget köpött ki, mely hirtelen négyszög alakú formát öltött, mintha nagy fekete dobókocka lett volna. Mire Isten szolgálja, mivel tudta, hogy démon, egy zsebkendőbe kötötte és felakasztotta a cellája ablakába. És amikor el akart távozni, elrendelte, hogy a népség hiúságait, vagyis a kártyákat, az ostáblákat, a faliszőnyegeket, a maszkokat, a festett női hajat és a hasonló dolgokat el kell égetni, és ebből egy nagy látványosság lett.”¹⁷

Rátérve Kapisztrán prédikációinak áttekintésére, míg itáliai munkásságát 288 általa lejegyzett modell-sermo (vázlatszerűen összefoglalt sermo gondolatmenet) dokumentálja, az Alpokon túli prédikációs körút szentbeszédeinek 435 reportáció őrizte meg az emléket. Ezek alapján Łucjan Łuszczki részletes elemzést készített a prédikációk struktúrájáról, műfajairól és forrásairól. Megvizsgálta a bennük megfogalmazott hittételeket, az erkölcsi és szociális érvrendszert. Külön figyelmet szentelt a prédikációkban megfigyelhető „dialektikus-retorikus” eszközöknek: hogyan fejt ki Kapisztrán a mondandóját és hogyan illusztrálja érveit, milyen a stílusa és a szóhasználat, hogyan tud hatni a közönség érzelmeire („de modo affectus suscitandi”). Végül pedig Łuszczki feltette a kérdést, mi tette annyira hatékonyá Kapisztrán prédikációit: orátori képessége, különleges adottságai, a prédikációit támogató csodatételek vagy Kapisztrán példászerű szent életmódja?

Ez az 1961-ben készített elemzés igen korszerűnek tűnhet napjainkban is, amikor a középkori prédikációk vizsgálata jelentősen megújult, népszerű kutatási téma lett.¹⁸ Letizia Pellegrini több tanulmányt szentelt Kapisztrán nagy hatású prédikációs módszereinek, aki az idegen nyelvi környezetben nyilvánvalóan rákényszerült a megfelelő nonverbális eszközök használatára.¹⁹ Egy megfigyelő

¹⁷ „Nam ibi divo Joanne, cum magna populorum circumstantium frequentia praedicante, illata est ei quaedam mulier, multo tempore a daemone vexata et oppressa; pro cuius liberatione cum orationem devotissimam effudisset, in Christi virtute daemoni mandavit, ut ab illa exiret, et obsessae foeminae, ut spueret; quae cum lumbricam nudam nigram et longam expuisset, statim conversa est in materiam quamdam quadram, ad instar magni taxilli nigri. At Dei servus sciens daemonem esse, nasitergio alligans, extra cellae fenestram suspendit. Cumque tandem abire vellet, vanitatesque illius populi comburere decrevisset, cartas scilicet, tabularia, taxillos, larvas, fucosque capillos mulierum et his similia, ex quibus spectaculum magnum paratum erat.” *Fara, N. de: Vita et gesta i. m. 452.*

¹⁸ Modern Questions about Medieval Sermons. Essays on Marriage, Death, History and Sanctity. Eds. Nicole Bériou – David d’Avray. Spoleto 1994.; *Nicole Bériou: L’avènement des maîtres de la Parole: La prédication à Paris au XIIIe siècle I–II.* Paris 1998.; *Uő: Les sermons latins après 1200.* In: *The Sermon.* Ed. Beverly Mayne Kienzle. (Typologie des sources du Moyen Âge Occidental 81.) Turnhout 2000. 363–445.; *Siegfried Wenzel: Medieval Artes Praedicandi: A Synthesis of Scholastic Sermon Structure.* Toronto 2015.

¹⁹ *Letizia Pellegrini: Giovanni da Capestrano predicatore.* In: *Giovanni da Capestrano e la riforma della Chiesa.* A cura di Alvaro Cacciotti – Maria Melli. Milano 2008. 79–94.; *Uő: Tra la piazza e il Palazzo.*

a következőket írta 1452-es lipcsei prédikációjáról: „Nemcsak a nyelvével prédikál, hanem a kezeivel és lábaival is, eleven és lenyűgöző gesztikulációval; oda-vissza ugrál, térdre esik, toporzékol, fenyegetőzik, áld és átkoz.”²⁰

A közép-európai prédikációs körút főbb témái

A legfontosabb feladatának Kapisztrán Közép-Európában az eretnekek – elsősorban a cseh husziták, az utraquisták – elleni prédikációt tartotta. Ezért Bécsbe érkezése után 1451 tavaszán első úticélja Csehország volt: 1451 júliusában a katolikus párton maradt morva területekre ment, Brno, Olomouc, Znojmo városában volt egész októberig, majd átutazott a déli cseh területekre, ahol az év végén Český Krumlovban és Chebben prédikált, 1452 elején pedig továbbment Szászországba. Később, 1454-ben ismét áthaladt a morva vidékeken, és megállt Olomoucban és Znojmban. Noha azt nem sikerült elérnie, hogy a huszita vezetők hitvitára álljanak ki vele, intenzív levelezést folytatott velük. A fennmaradt csehországi levelezéséből, 38 általa írt és 44 neki címzett levélből 21-et írt utraquista vitapartnereinek és 13-at kapott tőlük. Ezek között több hosszabb teológiai értekezés volt, melyekről számos másolat is készült. A címzettek sorában ott volt Jan Rokycana, Prága utraquista püspöke is.²¹ Ami viszont a prédikációit illeti, sajnos ezekről sem tőle származó szöveg, sem reportáció nem maradt fenn, csak az őt kísérő ferences obszerváns életrajzírók beszámolóiból és Johannes Hofer kutatásaiból²² tudhatunk néhány általánosságot. Brnóban Kapisztrán prédikációja nyomán az utraquista főnemes Beneš Boškovice és sok száz alattvalója látványosan áttért a katolikus hitre. A prédikációkat csodás gyógyítások követték, ezek között szimbolikus jelentőséget kapott a „süketek napja”, amikor Kapisztrán a beszámolók szerint 13 süketnek adta vissza a hallását, ezzel egyúttal a husziták „süketségére” célozva.²³ Olomoucban a források megemlékeztek arról, hogy a tömegek miatt

Predicazione e pratiche di governo nell'Italia de Quattrocento. In: I frati osservanti e la società in Italia nel secolo XV. Atti del XL Convegno internazionale. Assisi–Perugia, 11–13 ottobre 2012. Spoleto 2013. 109–134.; *Uő*: Faire en disant: Aspects performatifs de la prédication à l'autone du Moyen Âge. In: From Words to Deeds: The Effectiveness of Preaching in the Late Middle Ages. Ed. Maria Giuseppina Muzzarelli. Turnhout 2014. 21–45.

²⁰ „Er predigte nicht nur mit der Zunge, sondern mit den Händen und Füßen und lebhaften Gesten und eindrucksvollen Gebärden, hin- und herspringend, kniend und stampfend, bittend und drohend segnend und fluchend.” *G[eorg] Buchwald*: Johannes Capistranos Predigten in Leipzig 1452. Beiträge zur sächsischen Kirchengeschichte 26. (1913) 130.

²¹ Kapisztrán huszitaellenes fellépéséről lásd *Kulcsár P.*: Kapisztrán János i. m. 126–138.; *Pavel Soukup*: The Polemical letters of John of Capistrano against the Hussites: Remarks on Their Transmission and Context. In: The Grand Tour of John of Capistrano i. m. 259–273.; *Jan Stejskal – Antonín Kalous*: The Image of John of Capistrano in Bohemia and Moravia. In: The Mission of John of Capistrano. Ed. Letizia Pellegrini. Megjelenés előtt.

²² *Hofer, J.*: Johannes Kapistran i. m. II. 57–145.

²³ *Varisio, C. a*: Vita i. m. 520.; *Hofer, J.*: Johannes Kapistran i. m. II. 73–74.

a prédikációit a szabadban, a dóm előtti téren és más tereken kellett tartania, szavait két tolmács – egy német és egy cseh – közvetítette a hallgatóságnak. Igehirdetésének hangulatára reagált egy mérsékelt utraquista magiszter, Ján z Borotína neki küldött vitairata, aki szóvá tette, hogy Kapisztrán olyan rettenetesen ordít, amikor prédikál, hogy ezzel az egész hallgatóságot is ordításra ösztönzi.²⁴ A huszitákkal folytatott hitvita érveit azonban csak a hosszabb levelekből, vitairatokból ismerhetjük.

Sokkal többet tudunk viszont Kapisztrán harcias missziójának egy másik témájáról, mely Itáliában sokat foglalkoztatta, majd ausztriai és németországi fellépésének is a középpontjában állt: a fényűzés bírálatáról. Kapisztrán bécsi prédikációsorozata 1451. június 12-én, pünkösöd vasárnapján kezdődött, és másfél hónapon át majdnem minden nap óriási tömegeket vonzott. A dogmatikai kérdések latin nyelvű és tolmácsok által közvetített taglalásának népszerűségéhez hozzájárult Kapisztrán mozgalmas előadásmódja és a megjelenő betegek százainak gyógyítása Sienai Bernardin ereklyéjével – és saját karizmatikus erejével.²⁵ A legfőbb látványosság azonban az 1451. július 17-én bejelentett és a rákövetkező vasárnap megrendezett „hiúság-máglya” égetés lett a Stephansplatz közepén. A női ruhák hosszú uszályait és a férfiak hosszú hajviseletét kigúnyoló prédikáció után Kapisztrán felszólította hallgatóságát, hogy hozzák oda a kártyáikat, az ostábláikat, a parókáikat és a hiúság mindenféle tárgyát, majd a hatalmas halmot lángra gyújtotta. A tűzhöz jó „alapanyagot” adott, hogy rátettek néhány akkoriban divatos lett díszes hintót is. A máglya-látványosságnak akkora sikere lett, hogy néhány nappal később, Mária Magdolna napján, július 22-én megismételték.²⁶ A legnagyobb mennyiséget beszolgáltatók viszonzásképp „konfraternitás-levelet” (*Verbrüderungsbrief, Filiationsbrief*) kaptak Kapisztrántól.²⁷ A prédikációk eredményeképpen 118 új rendtagot sikerült megnyernie a ferences obszervanciának, megalapította a bécsi obszerváns kolostort és egyúttal az obszervánsok Sienai Bernardinról elnevezett ausztriai rendtartományát.²⁸

A bécsi prédikációkat követő kevésbé sikeres huszita misszió után, 1452 júniusában német földre visszatérve Kapisztrán ugyanezeket a témákat tűzte napi-rendre prédikációiban. Regensburgban részt vett a birodalmi gyűlésen, és ottlétét

²⁴ *Hofer, J.*: Johannes Kapistran i. m. II. 75–77.

²⁵ *Ferdinand Delorme*: Ex libro miraculorum SS. Bernardini Senensis et Ioannis de Capistrano auctore fr. Conrado de Freyestat. Archivum franciscanum historicum 11. (1918) 399–441.; *Philippe Jansen*: Un exemple de sainteté thaumaturgique à la fin du Moyen Âge: les miracles de St. Bernardine de Sienne. Mélanges de l'École française de Rome – Moyen Âge 96. (1987) 129–151.

²⁶ *Johannes Hofer*: Die Wiener Predigten des hl. Johannes Kapistran im Jahre 1451. Jahrbuch der österreichischen Leogesellschaft 1. (1927) 122–146.; *Uő*: Johannes Kapistran i. m. II. 13–32.; *Luszczki, L.*: De sermonibus i. m. 68–91.

²⁷ Tizenhat ilyen levél maradt fenn. Vö. *Helmut Hundsbieler*: Johannes Kapistran. Franziskanische Observanz – Rettung Europas – Sachkultur. In: 800 Jahre Franz von Assisi. Franziskanische Kunst und Kultur des Mittelalters. Niederösterreichische Landesausstellung. Krems-Stein, Minoritenkirche 15. Mai – 17. Oktober 1982. Wien 1982. 206., 210–211.

²⁸ *Kulcsár P.*: Kapisztrán János i. m. 124–126.

kihasználva több napon át prédikált a polgároknak, ott is rendezve egy védjegyévé vált „hiúság-máglya” égetést is.²⁹

Ezután Nürnberget kereste fel, ahol 1452. július 18-tól augusztus 13-ig naponta prédikált, többnyire a Liebfrauenkirche előtti nagy téren.³⁰ A 27 prédikáció tematikájából jelentős részt foglalt el a város zsidó közösségéhez intézett igehirdetés, amelyben Kapisztrán ótestamentumi és újtestamentumi példák sorával áttérésre buzdította őket. E beszédek meghallgatását kötelezővé tették a város zsidó lakosságának. Ezek nyomán került sorra a játékszenvedély problémája, majd a divatos ruhaviseletek kérdése, amit augusztus 10-én a bécsihez hasonló máglyagyújtás követett. Niccolò da Fara beszámol arról, hogy hat hatalmas szekér szállította az ostáblákat a főtérre, hogy elégecsék őket, valamint ugyancsak erre a sorsra jutott hetven festett lovas szán.³¹ A *Nürnberger Chronik* így ír erről: „Szent Lőrinc napján, miután több mint három órán át latinul prédikált, elégettek 3612 ostáblát, több mint 20 000 játékkockát és kártyát.”³² A *Müllner-krónika* még fantasztikusabb számokat közöl: 76 festett hintó és utazószán, 40 000 játékkocka, rengeteg díszes ruha és hegyes orrú cipő (Schnabelschuhe) megégetéséről számol be.³³ Ennek a máglyának az emlékét őrzi Hans Schäufolein fametszete, mely Kapisztrán 1519-ben Augsburgban nyomtatásban kiadott sermőinak és életrajzának a címlapjára került.³⁴

Nürnberg után Kapisztrán Bamberg városában folytatta az igehirdetést³⁵ és – mint egy híressé lett festmény megörökítette – a látványos „hiúság-máglya” égetést. Az 1470–1475 táján készített festményen, amelyet hosszú ideig tévesen Sebald

²⁹ „Dum in quadam civitate Alemaniae, nomine Ratisbona, de hac materia praedicaret, et populus turmatim ad incendium tabularia deferret.” *Varisio, C. a:* Vita i. m. 497.

³⁰ *Johannes Kist:* Der hl. Johannes Kapistran und die Reichsstadt Nürnberg. Franziskanische Studien 16. (1929) 193–215.; *Luszczycki, L.:* De sermonibus i. m. 111–117.

³¹ „Nam cum vidissem, Norimbergae sex magnos currus tabulariis plenos, ad commune forum duci, ubi etiam supra septuaginta vehicula depicta, quibus ab equis hyeme per civitatem traductis, voluptatis causa multo scelera perpetrabantur, etiam igne, spectantibus cunctis, consumpta sunt, prutari per nimia multitudo in tota Italia tot inveniri non posse.” *Fara, N. de:* Vita et gesta i. m. 466.

³² „[...] und an sant Lorenczen tag da verprent er auf dem Marckt noch seiner lateinischen predig, die weret nochen 3 gancze stund, darnoch zunt man an 3 tausent 600 und 12 spilbret und mer wenn 20 tausent wuerfel und kartenspiel an zal [...]” *Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert.* Nürnberg, Bd. 4. Stuttgart–Göttingen 1961. 192.

³³ „1452 kam Johannes Capistranus, ein Barfüßermönch und Cardinal, auch der rechte Doctor, der als päpstlicher Missionar Deutschland durchreiste, nach Nürnberg, und predigte das Kreutz wieder die Türken. Er redete lateinisch und ein Bruder seines Ordens erklärte es dem Volk in deutscher Sprache. In seiner Strafpredigt befahl er auch, die Schlitten, grosse Wulsthauben, Brettspiele, Würfel und Karten zu verbrennen. Hierauf wurden am Tage S. Laurentii 76 Schlitten, 3640 Brettspielen, 40 000 Würfel und viele Karten auf öffentlichen Markte verbrannt.” – *Frantz Falk:* St. Johann von Capistrano in Deutschland. Der Katholik 3. (1891) 152.; *Kist, J.:* Der hl. Johannes Kapistran i. m. 197–198.; *Hofer, J.:* Johannes Kapistran i. m. II. 116.

³⁴ Vita et Sermo S. Capistrani. Augsburg 1519.; *Roberto Rusconi:* Giovanni da Capestrano: Iconografia di un predicatore nell’Europa del ‘400. In: Predicazione francescana e società veneta nel Quattrocento: committenza, ascolto, ricezione. (Arti del II convegno internazionale di studi francescani) Padova 1995. 43–44.

³⁵ *Luszczycki, L.:* De sermonibus i. m. 118–119.

Poppnak tulajdonítottak,³⁶ jól látható, hogy a ruha-luxus problémája egyre szorosabban összekapcsolódik Kapisztrán másik célba vett ellenségével, az uzsorakölcsönzéssel és általánosságban a hite, valamint Krisztus halálában játszott szerepe miatt hibáztatott zsidósággal. A képen a szószékről prédikáló barát előtt kisebb csoport áll, jobbján a férfiak, balján a nők; előttük ott a ruhákból, játékokból rakott máglya, a háttérben pedig a városi porkolábok egy sárga kalappal (Judenhut) megkülönböztetett zsidó férfit és asszonyát karjuknál fogva kísérik a prédikáció színterére.³⁷

Bamberg után a türingiai városok, Jena, Koburg, Arnstadt és Erfurt voltak Kapisztrán prédikációs körútjának újabb állomásai. Ez utóbbi lett egy újabb intenzív, egy hónapos prédikációsorozat színhelye.³⁸ A zsidóság elleni – az uzsorát elítélő és őket megterésre felszólító – prédikációk itt is napirendre kerültek, sőt az indulatok itt erőszakhoz, pogromhoz is vezettek.³⁹ 1452. szeptember 24-én Erfurtban szintén hatalmas hiúság-máglya zárta a prédikációsorozatot, egy kortárs beszámoló szerint az eseményen több mint hatvanezren vettek részt.⁴⁰

A körút folytatása: Naumburg, Halle, Magdeburg; az igehirdetés tematikája és módszere hasonló, a fellépés pedig máglyagyújtással végződött e városokban is. 1452. október-novemberben Lipcsében prédikált.⁴¹ Itt a ferences obszervancia népszerűsítése foglalkoztatta, beszámolói szerint nagy sikerrel léptette be rendjébe az egyetem diákjait és tanárait, összesen hetven új jelentkezőt.⁴² Hagyományossá vált témái, az uzsora elleni prédikáció, a szerencsejátékok és a fényűzés bírálata

³⁶ *Andrea Katharina Thurn*: Zur Ikonographie der Capestrano-Tafel. Pater Stephan Fridolin als geistiger Urheber ihres theologischen Programms. In: *Der Bußprediger Capestrano auf dem Domplatz in Bamberg. Eine bamberger Tafel um 1470/75*. Hrsg. Lothar Hennig. Bamberg 1989. 19–48.; *Robert Suckale*: Die kunstgeschichtliche Stellung der Capestrano-Tafel. In: *Der Bußprediger Capestrano i. m. 87–94.*; *Daniela Müller*: Die Verbrennung der Eitelkeiten. Kostümgeschichtliche Bemerkungen zur Capestrano-Tafel. In: *Der Bußprediger Capestrano i. m. 59–68.*

³⁷ *Helmut Hundsbieler*: Predigt des Johannes Kapistran in Bamberg. In: *800 Jahre Franz von Assisi i. m. 589. A ferences obszervánsok – különösen Kapisztrán zsidóellenes – prédikációiról* lásd *Jeremy Cohen*: *The Friars and the Jews. The Evolution of Medieval Anti-Judaism*. Ithaca 1982.; *Filippo Sedda*: *Giovanni da Capestrano e gli Ebrei*. Studi francescani 110. (2013) 297–326.; *Uő*: *The Anti-Judaic Sermons of John of Capistrano: Matters and Context*. In: *The Jewish-Christian Encounter in Medieval Preaching*. Eds. Jonathan Adam – Jussi Hanska. London–New York 2014. 137–167.; *Bert Roest*: *Giovanni of Capistrano's Anti-Judaism within a Franciscan Context: An Evaluation Based on Recent Scholarship*. Franciscan Studies 75. (2017) 117–143.

³⁸ *Ludger Meier*: *De sermonibus quos S. Joannes a Capistrano fecit Erfordiae*. Collectanea Franciscana 21. (1951) 89–94.; *Łuszczki, L.*: *De sermonibus i. m. 120–126.*

³⁹ *Markus J. Weninger*: *Man bedarf keiner Juden mehr. Ursachen und Hintergründe ihrer Vertreibung aus den Reichstädten im 15. Jahrhundert*. (Beihefte zur Archiv für Kulturgeschichte 14.) Wien 1981. 222.; *Miri Rubin*: *Gentile Tales. The Narrative Assault on Late Medieval Jews*. New Haven–London 1999. 120.

⁴⁰ *Hofer, J.*: *Johannes Kapistran i. m. II. 168.*

⁴¹ *Johannes Hofer*: *Ein zeitgenössischer Bericht über das Wirken des hl. Johannes Kapistran in Leipzig im Jahre 1452*. Franziskanische Studien 22. (1935) 364–366., 177–193.; *Łuszczki, L.*: *De sermonibus i. m. 129–146.*; *Thomas Krzenek*: *John of Capistrano as a Tireless Preacher in Leipzig*. In: *The Grand Tour of John of Capistrano i. m. 117–148.*

⁴² *Hofer, J.*: *Johannes Kapistran i. m. II. 285., 286.*

itt is jelen voltak, és Lipcsében is megszervezte a máglyagyújtást. Sőt, egy lépéssel továbbment. Kapisztrán már Sienai Bernardin nevezetes 1425-ös perugiai fényűzés-elleni prédikációi idején, Bernardin segítőtársaként kidolgozott egy új stratégiát: nem elég a bűnös tárgyak elégetése, rá kell venni a városi hatóságokat, hogy rendeletben tiltsák meg azok további árusítását, viselését vagy használatát, ruharendeletet és szigorú fényűzésiltó szankciókat kell bevezetni.⁴³ Lipcse hatóságai is ezt tették, mintát szolgáltatva számos más német város hasonló intézkedéséhez.⁴⁴

Tübingiából Szászföldre térve, sok helyen megállva az év végén Drezdában maradt, ott is térített, új rendtagokat toborzott és rendületlenül égette a „hiúság” kelleit.⁴⁵ Szilézia felé folytatva útját februárban Boroszlóba érkezett és a rákövetkező másfél hónapban ott mondta el egyik legemlékezetesebb nagybőjti prédikációciklusát.⁴⁶ Gecser Ottó több tanulmányt szentelt e nevezetes Quadregesimale részletes vizsgálatának. A prédikációk tartalmi elemzése, a reportáció-kéziratok filológiai értékelése mellett a kortárs beszámolók segítségével rekonstruálta, hogy milyen eszközökkel teremtette meg Kapisztrán hallgatósága előtt karizmatikus tekintélyét.⁴⁷

A híres prédikátort Boroszlóban – ahogyan bizonyára útja korábbi helyszínein is – fejedelmi külsőségek között várták. Életrajzírója, Cristoforo da Varese a következőképp írja ezt le: „Fényes fogadtatásban részesült mind Isten, mind a nép részéről, körmenetben vezették a székesegyházhoz, ahonnan – miután fogadta őt a püspök és a papság, és egy tudós doktor hosszú beszédet mondott, a neki előkészített szálláshelyre vezették, mindenki elmondhatatlan boldogságától övezve.”⁴⁸ A nagy

⁴³ Klaniczay, G.: Disciplining Society i. m. 103–105.

⁴⁴ „Iudorum levitates et solatiorum turpitudines morumque anfractus in nobis prorsus enervavit [...]”; Ernst Kroker: Leipziger Kleiderordnungen. Mitteilungen der deutschen Gesellschaft zur Erforschung vaterländischer Sprache und Altertümer in Leipzig 10. (1912) 23.; Krzenek, T.: John of Capistrano i. m. 140. A német ruharendeleteknek kiterjedt szakirodalma van: Liselotte Constanze Eisenbart: Kleiderordnungen der deutschen Städte zwischen 1350 und 1700. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des deutschen Bürgertums. Göttingen–Berlin–Frankfurt 1962., Lipszéről itt: 165.; Neithard Bulst: Zum Problem städtischer und territorialer Kleider-, Aufwands- und Luxusgesetzgebung in Deutschland (13.–Mitte 16. Jahrhundert). In: Renaissance du pouvoir législatif et genèse de l’Etat. Éd. A. Gouron – A. Rigaudière. Montpellier 1992. 29–57.; Uő: Kleidung als sozialer Konfliktstoff. Probleme kleidergesetzlicher Normierung im sozialen Gefüge. Saeculum 44. (1993) 32–47.

⁴⁵ Otto Richter: Der Bussprediger Johannes von Capistrano in Dresden und den Nachbarstädten. Mitteilungen des Vereins für Geschichte und Topographie Dresdens 4. (1883) 1–5.

⁴⁶ A reportációk alapján e 44 prédikációt publikálja: Eugen Jacob: Johannes von Capistrano I. Das Leben und Wirken Capistranos. Breslau 1903., II. Reden und Traktate Capistrans. Breslau 1905., 1907., 1911.; Hofer, J.: Johannes Kapistran i. m. II. 198–210.; Łuszczki, L.: De sermonibus i. m. 147–173.

⁴⁷ Gecser Ottó: Kapisztrán Szt. János nagybőjti prédikáció-sorozata Boroszlóban. Actas 17. (2002) 5–28.; Uő: Itinerant Preaching in Late Medieval Central Europe: St. John Capistran in Wrocław. Medieval Sermon Studies 47. (2010) 5–20.; Uő: Preaching and Publicness: St. John of Capistrano and the Making of His Charisma North of the Alps. In: Charisma and Religious Authority. Jewish, Christian, and Muslim Preaching, 1200–1500. Eds. Katherine L. Jansen – Miri Rubin. Brepols 2010. 145–159.

⁴⁸ „Susceptus a Deo, et populo tam magnifice, ductus processionaliter ad ecclesiam cathedralem, ubi post ejus susceptionem ab episcopo et clero, post longum sermonem factum a quodam doctore,

várakozás feltehetőleg nem elsősorban prédikációinak szólt, hanem az „élő szent” fellépését kísérő gyógyító-csodáknak, amikben nem is csalatkoztak, Cristoforo da Varese hosszan sorolja a Kapisztrán közvetítésével meggyógyult köszvényeseket, bénákat, némákat, vakokat és süketeket. A prédikációk hamvazószerdán, február 14-én kezdődtek a Szent Erzsébet-templomban, de az érdeklődők nagy tömege miatt a színtér hamarosan áthelyeződött a piactérre, ahol egy közeli ház erkélyéről virágvasárnapig (március 23.) mindennap prédikált. A város krónikása, Peter Eschenloher – némi túlzással – 200 000 főnyi hallgatóságról beszél.⁴⁹ A tér melletti Salzring lett március 18-án az itt is megszervezett hatalmas „hiúság-máglya” színtere, és ekkor került sor az általa alapított, Szent Bernardinnak szentelt obszerváns kolostor alapkövetételére is. Virágvasárnapra azonban Kapisztrán megbetegedett, a nagybőjti ciklus utolsó prédikációit rendtársa és tolmácsa, Gergely testvér mondta el helyette.⁵⁰ Húsvét után meggyógyult, és még néhányszor prédikált, majd április 30-án elhagyta Boroszlót.

Távozása után terjedt el a hír a városban, hogy a nagyhét alatt a városi zsidók egy csoportja oltáriszentség-gyalázást követett el.⁵¹ A vádlottakat és családjukat azonnal letartóztatták, majd V. László magyar és cseh király nevében kiadott rendeletre általános vizsgálat kezdődött, melynek során június közepére már 318 zsidót tartottak fogva. Kapisztrán inkvizítorként aktív részt vállalt a vizsgálatokban. A bűnösnek találtak szörnyű kínhalállal végezték ki és négyelték fel, a fogva tartottak közül azokat, akik nem voltak hajlandók áttérni, elevenen megégették, a hét évnél fiatalabb gyerekeket megkeresztelték és az összes hét évnél idősebb zsidót száműzték Boroszlóból és egész Sziléziából.⁵² A Kapisztránnal foglalkozó történészek hosszan vitatták Kapisztrán felelősségét ebben az ügyben. Tény, hogy miközben a zsidókkal szembeni ellenszenvét Kapisztrán sokféle formában kifejezésre juttatta, de ellentétben a kifejezetten nekik címzett bécsi, nürnbergi, erfurti és hallei prédikációival, itt a nagybőjti ciklus konkrétan nem foglalkozott velük. A nagybőjti periódus vallási diskurzusa, a zsidók felelőssé tétele Krisztus kereszthalálában ugyanakkor az egész középkor folyamán alkalmat szolgáltatott

iterum reducitur tandem ad hospitium sibi praeparatum cum indicibili omnium gaudio.” *Varisio, C. a: Vita i. m. 527.; Gecser O.: Kapisztrán Szt. János i. m. 6.*

⁴⁹ *Peter Eschenloher: Geschichten der Stadt Breslau oder Denkwürdigkeiten seiner Zeit von 1440–1479. Breslau 1827. 12–14.; „Wie Vater Johannes von Capistrano in Breslau kam.” Halina Maniowska: Peter Eschenloher on John Capistrano’s Sojourn in Wrocław. In: The Grand Tour of John of Capistrano i. m. 187–200.*

⁵⁰ *Pietro Delcorno: Frater Fredericus predicavit. The sermons of a translator of John of Capestrano. In: Ex parva predicatione magnus ignis incenditur. Preaching in East Central Europe in the Late Middle Ages. Eds. Pietro Delcorno – Olga Kalashnikova – Pavel Soukup. Megjelenés előtt.*

⁵¹ A vádaskodásban elhangzó történetekről beszámol *Fara, N. de: Vita et gesta i. m. 467.; Kulcsár P.: Kapisztrán János i. m. 146–153.*

⁵² De expulsiōe iudaeorum, in *Monumenta Poloniae Historica III. Lwow 1878. 786–789.*

az antijudaista indulatok felszínre kerüléséhez, és ezt egy karizmatikus prédikátor még inkább fel tudta korbácsolni. Részvétele a kegyetlen ítélettel végződő inkvizíciós vizsgálatokban pedig egyértelműen felelőssé is teszi azokért Kapisztránt.⁵³

Boroszló után 1453 augusztusában Kis-Lengyelországba, Krakkóba utazott, ahol a prédikációi hasonló ügyekkel foglalkoztak: itt is sor került a „hiúság-máglya” felállítására, amiről beszámol biográfusa, Niccolò da Fara;⁵⁴ és itt is nagy sikerrel alapított obszerváns kolostort, melynek gárdiánja Kapisztrán egy magyar rendtársa, Tari László lett.⁵⁵ Szintén elkezdődött a boroszlói vádaskodások kapcsán egy zsidóellenes vizsgálódás, de IV. Kázmér lengyel király – V. László tanácsadóival ellentétben – nem támogatta az eljárást, ezért ennek nem lett következménye.⁵⁶

Krakkóból Kapisztrán ismét Csehországba vette útját, újfent Prágába szeretett volna eljutni, de ezt az V. László nevében írt levél nem engedélyezte, ezért csak Olomoucig jutott el. Innen pedig 1454 szeptemberében Frankfurtba utazott, hogy részt vegyen a birodalmi gyűlésen. Az őt annak idején Ausztriába hívó Enea Silvio Piccolomini volt az, akitől Kapisztrán új, fontos megbízatást kapott: fordítsa mozgósító erejű prédikációit – a fényűzés, a husziták, az uzsora és a zsidóság elleni kampányok nyomán – egy új ellenség, a fenyegető oszmán birodalom elleni keresztes hadjárat szervezésére. A török kérdés Konstantinápoly 1453-as eleste nyomán a pápaság és az egész keresztény Európa figyelmének a középpontjába került, Frankfurtban is sok szó esett róla, Kapisztrán is – az V. Miklós pápának és (Jó) Fülöp burgundiai hercegnek írt levelei tanúsága szerint – harciasan képviselte a törökök elleni keresztes háború gondolatát.⁵⁷ Néhány hónappal később, az 1455. márciusi bécsújhelyi birodalmi gyűlésen már Enea Silvio Piccolominival együtt Kapisztrán lett a keresztes háború gondolatának egyik fő szószólója.⁵⁸ Bár a birodalmi gyűlés e téren nem hozott eredményt, az V. Miklós pápa halála után 1455. április 8-án megválasztott

⁵³ Kapisztránt mentegeti Bölskey Ö.: Capistranói Szent János élete és kora i. m. II. 45–77.; Hofer, J.: Johannes Kapistran i. m. II. 222–228.; Hibáztatja: Rubin, M.: Gentile Tales i. m. 120–125.; Heidemarie Petersen: Kapisztrán Szt. János hitszónoki tevékenysége Boroszlóban és Krakkóban, s annak hatása a helyi zsidó közösségekre. In: Európa védelmében i. m. 24–30.; Roest, B.: Giovanni of Capistrano i. m. 130–136.; Hanna Zaremska: John of Capistrano and the 1453 Trial of Wrocław Jews. In: The Grand Tour of John of Capistrano i. m. 149–168.

⁵⁴ Fara, N. de: Vita et gesta i. m. 463.

⁵⁵ Tari Kapisztránhoz írt leveleit kiadta Paweł Kras által szervezett lengyel társprojekt, lásd Paweł Kras: John of Capistrano and the Cracow Brethren. In: The Grand Tour of John of Capistrano i. m. 303–321.; Letters Related to the History of Poland and Silesia (1451–1456). Eds. Paweł Kras et al. (Corpus epistolarum Ioannis of Capistrano 1.) Warsaw–Lublin 2018. No. 43., Nr. 46. 306–309.

⁵⁶ Zaremska, H.: John of Capistrano i. m. 160–161.

⁵⁷ E leveleket fordításban közli: Bölskey Ö.: Capistranói Szent János élete és kora i. m. II. 214–222.

⁵⁸ Hofer, J.: Johannes Kapistran i. m. II. 278–279., 299–547. E kérdés tágabb kontextusáról lásd Norman Housley: Crusading and the Ottoman Threat (1453–1505). Oxford 2012.; Julian M. Damian: L'Osservanza francescana e le crociate contro i turchi: da Eugenio IV a Pio II. Chronica 15. (2017) (=Franciscan Observance between Italy and Central Europe. Proceedings of International Conference, 4–6 December 2014. Ed. György Galamb) 45–60.; Mixson, J. D.: The Crusade od 1456 i. m.

új pápa, III. Callixtus határozottan elkötelezte magát a törökök Európából való kiűzése mellett, és május 15-én kiadta a keresztes hadjáratot meghirdető bullát.⁵⁹ Kapisztrán ennek nyomán, elfogadva V. László király korábbi felhívásait,⁶⁰ azonnal Magyarországra sietett, május 18-án már Alsólendváról írt levelet III. Callixtusnak.⁶¹

Kapisztrán Magyarország

Kapisztrán életének utolsó másfél évéről két nagyon részletes feldolgozás született Bölcskey Ödön⁶² és Johannes Hofer⁶³ tollából. Akár a megelőző közép-európai körútja során, úgy Magyarországon is elsősorban prédikátorként tevékenykedett, főként, de nem kizárólag a török elleni keresztes hadjárat megszervezése érdekében. Mint Ausztriában, Csehországban, Németországban, Sziléziában és Lengyelországban, itt is tolmácsok közvetítették üzenetét az őt hallgató tömegeknek. E prédikációkról azonban – ahogyan említettük – sajnos nem maradtak fenn írásos vázlatok vagy reportációk, csak később az életrajzát megíró fráterek (Giovanni Tagliacozzo, Girolamo da Udine, Niccolò da Fara és Cristoforo Varese) elbeszéléseiből tudjuk rekonstruálni egy töredéküket.⁶⁴ Ehhez adnak igen hasznos kiegészítést a Kapisztrán által írt vagy neki címzett levelek.

Kapisztrán magyarországi útjának első állomása Győr volt, ahol a magyar országgyűlés tanácskozott, és ahova az ország nagyjai, Hunyadi János főkapitány,⁶⁵ Szécsi Dénes esztergomi érsek,⁶⁶ Garai László nádor,⁶⁷ valamint a rendek⁶⁸ külön-külön levélben hívták meg. A fogadtatása itt is pompázatos volt. Giovanni da Tagliacozzo a következőképp számol be róla: „Alig lépett az országba, elé jött az egyházi ruhába öltözött papság, a bíboros és a másik érsek, püspökök, apátok, az egyházi prelátusok ereklékkel, sőt, némely helyen az oltáriszentséggel, mindkét nembeli nép égő fátylakkal, gyertyát, lobogót, faágat tartván, a harangok ünnepélyes zúgása közben, és a legnagyobb tisztelettel, örömkönnyek közepette, vidám énekszó mellett kísérték

⁵⁹ Bölcskey Ö.: Capistranói Szent János élete és kora i. m. II. 230–232.

⁶⁰ A megjelenés előtt álló, magyarországi levelezésről készülő kiadásunkat Corpus Epistolarum Capistrani II. névvel jelölöm, és feltüntetem a hivatkozott levelek sorszámát. Emellett, ahol van korábbi kiadás, arra is hivatkozom. V. László levelei: 1452. dec. 30.; 1454. okt. 29.; 1454. okt. 31.: *Pettkó Béla*: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal 1444–1456. A Capistranóban őrzött eredetiekből. Bp. 1901. 163–164., 173–174. és Corpus Epistolarum Capistrani II. No. 7., No. 27.

⁶¹ Corpus Epistolarum Capistrani II. No. 32.; *Lucas Wadding*: *Annales minorum* XII. (1448–1456). Ad Claras Aquas (Quaracchi) prope Florentiam 1932. 289–290.

⁶² Bölcskey Ö.: Capistranói Szent János élete és kora i. m. II. 209–437.

⁶³ Hofer, J.: Johannes Kapistran i. m. II. 349–419.

⁶⁴ E művek kiadását lásd a 3. jegyzetben.

⁶⁵ Corpus Epistolarum Capistrani II. No. 34.; *Pettkó B.*: Kapisztrán János i. m. 175.

⁶⁶ Corpus Epistolarum Capistrani II. No. 35.; *Wadding, L.*: *Annales minorum* XII. i. m. 298.

⁶⁷ Corpus Epistolarum Capistrani II. No. 37.; *Pettkó B.*: Kapisztrán János i. m. 175–176.

⁶⁸ Corpus Epistolarum Capistrani II. No. 36.; *Pettkó B.*: Kapisztrán János i. m. 176–177.

be. A főemberek, az ország zászlós urai, a nemesek és a köznép egyaránt lelkesedtek érte, szeretettel vették körül, és oly nagy tömeg gyűlt egybe, hogy csak a szabad mezőn és a legnagyobb termekben fogadhatta őket. Midőn az Isten igéjét hirdette, a legtávolabbi vidékekről gyűlt össze a nép, mintha nem is arról volna szó, hogy egy ember szavát hallhatják, hanem hogy teljes bűnbocsánatban részesülnek.”⁶⁹

A győri országgyűlésről Kapisztrán két hosszú levélben számolt be III. Callixtus pápának, egyrészt optimista híradást adott a Hunyadi Jánossal történő megbeszélésekről és a tervezett keresztes hadjáratban résztvevő haderők összetételéről, másrészt panaszokkal élt amiatt, hogy a győri országgyűlésen megjelenő és a török ellen segítséget kérő Brankovics György szerb despota nem volt hajlandó áttérni az ortodox hitről; s egy listát is mellékelte a szerb egyház tizennyolc tévelygését felsorolva.⁷⁰ E levelek tanúsítják, hogy a keresztes hadak szervezése mellett Kapisztrán nem vesztette el inkvizitori hajlandóságát, és felfigyelt egy új, legyőzendő ellenségre, a „skizmatikus” ortodox hitűekre.

Az országgyűlésen történő részvétel mellett, mint Niccolò da Fara és Cristoforo Varese beszámol róla, Győrben is több ízben prédikált és a prédikációk során bemutatta csodatevő képességét. Beszéde közben eleredt az eső, de a hívekkel kezdeményezett közös ima hatására kisütött a Nap.⁷¹ Szent Ferenc jó tanítványaként szót értett a prédikációját megzavaró veréssel is, mely előbb a pulpitusra repülve a szónok két karja közé röpített, majd onnan az elnöklő győri püspök térdére szállt.⁷²

A győri országgyűlés után az országos rendek Budára mentek, hogy ott folytassák a tanácskozást, Kapisztrán is oda várták, de – mint Hunyadi János hozzá intézett leveléből megtudjuk⁷³ – Szécsi Dénes érsek kérésére Hunyadi hozzájárult, hogy Kapisztrán több napra megálljon prédikálni Esztergomban. Ezután részt vett a július második felében Budán tartott országgyűlésen. Itt is hallani prédikációiról. A magyar rendek július 21-én levelet küldtek III. Callixtus pápának, hitet téve a törökellenes szerveződés mellett, és a következőket írták Kapisztránról: „Beszédeivel felüdít bennünket, vallásosságával új életet önt belénk, érdemei által rendjének egész családját, amely eddig is kedves volt előttünk, a többieknél nagyobb szeretettel karoljuk fel.”⁷⁴

A prédikátor Kapisztrán egyik karizmatikus eszköze volt, hogy prédikáció közben látomása lett, és így közvetlen kapcsolatba került a természetfeletti világgal.

⁶⁹ Tagliacozzo, G.: *Victoriae mirabilis* i. m. 6–8. Magyar fordítás: *Kulcsár P.*: Kapisztrán János i. m. 168.

⁷⁰ Corpus Epistolarum Capistrani II. No. 50. és 52.; Wadding, L.: *Annales minorum* XII. i. m. 292–294. Vö. Bölcskey Ö.: Capistránói Szent János élete és kora i. m. II. 240–243.

⁷¹ Varisio, C. a: *Vita* i. m. 498.; Stanko Andrić: Kapisztrán Szent János csodái. Bp. 2009. 152.

⁷² Varisio, C. a: *Vita* i. m. 498.; Fara, N. de: *Vita et gesta* i. m. 452.; Andrić, S.: Kapisztrán Szent János csodái i. m. 65–66., 152–153.

⁷³ Corpus Epistolarum Capistrani II. No. 57.; Wadding, L.: *Annales minorum* XII. i. m. 301.

⁷⁴ Wadding, L.: *Annales minorum* XII. i. m. 254.; Bölcskey Ö.: Capistránói Szent János élete és kora i. m. II. 247.

Ez történhetett augusztus 24-ei székesfehérvári prédikációján, amiről egy néhány héttel későbbi hasonló látomás-élmény kapcsán ad részletes beszámolót egy levelében:

„Szent Bertalan ünnepén, ebben az évben, látomást láttam, miközben Székesfehérváron sok ezer keresztény hívőnek prédikáltam egy tolmács segítségével a keresztény hitre leselkedő veszedelmekről. Négy egymással hadakozó folyót láttam, az első keletről, a második nyugatról, a harmadik délről, a negyedik északról jött. Erővel mindegyik arra tört, hogy belefolyjon a nagy tengerbe, majd onnan visszanyerjen valamennyi vizet. A visszafolyásnál mindegyik erőszakosan maga akarta az összes vizet visszanyerni a tengerből. A nyugati folyó győzött végül. Próbáljátok megérteni, mit jelentett mindez, és hirdessétek, amit a sugallat elárult.”⁷⁵

Ugyanebben a Domenico Capranica bíborosnak írt levélben olvashatunk egy másik látomásról, amiben szeptember 17-én volt része, ekkor már az ország törököktől veszélyeztetettebb déli részén, Csanádon prédikálva.

„Ezen a napon, kiváló atyánk, boldog Ferenc szent, szeráfi stigmáinak az ünnepén, miközben a tolmács elmesélte, amit hallott tőlem a Jézus Krisztus pecsétjeinek benyomásáról, a Te szolgálád egy hatalmas csatát látott az égben a Nap és a Hold között. Döbbsen csodálkoztam, mit jelentett mindez, nem értettem, és ekkor azt hallottam: a Napot legyőzte a Hold és a csillagok. Isten ítéletei mélységesek; megrettenve sajnálkoztam, hogy nem vagyok asztrológus, aki meg tudná ezt fejteni. És ekkor ismét hallottam egy szellem-hang mennydörgését: Isten ítéletei felfoghatatlannak: szakadék szakadékot hív elő. Megint eltöprengtem mindezen, és a következő konklúzióra jutottam. A nagyobb szolgálni fogja a kisebbet, közeleg a vég, ennyi. Oldja meg mindezt az, akinek a dolga az építés és a megfejtés.”⁷⁶

Nyilvánvaló, hogy mindkét látomás a törökkel készülődő összecsapásra utalt. Minthogy a keresztes hadjáratot meghirdető bulla csak 1456 februárjában született meg, az 1455-ös év utolsó hónapjait Kapisztrán Magyarország déli megyéiben

⁷⁵ „vidissem in festo Sancti Bartholomaei anno 1456 praesenti in Alba Regali praedicans multi milibus christicolis, interprete, quod edixeram, declarante de proximis periculis fidei christianae. Vidi quatuor flumina invicem decertantia, quorum primum ab oriente, secundum ab occidente, tertium a meridie, quartum vero a septentrione et quodlibet nitebatur in mare magnum cum impetu fluere et refluere; in refluxu vero quodlibet violenter agebat, ut aquam totius pelagi suum traheret. Vicit postremo flumen occiduum. Quid haec velint, attendite, quid spiritus indicet, propulsate.” Corpus Epistolarum Capistrani II. No. 73.; *Wadding, L.: Annales minorum XII. i. m. 328–329.*

⁷⁶ „Haec die in festo sacrorum stigmatum Seraphici Beati Francisci, nostri incliti patriarchae, dum interpres exponeret, quod a me prius audierat de impressione signaculorum Christi Iesu, vidit servulus tuus praelium in coelo magnum inter Solem et Lunam et stellas: Luna et stellae contra Solem irruentes victoriam referebant. Stupefactus admirans, quid haec vellent, ignorans audivi: Sol a Luna superatus est. Iudicia Dei abyssus multa; tamquam attonitus deplorabam quod non esset astrologus haec decernens. Iterum vox intonuit spiritualis: incomprehensibilia sunt iudicia Dei: abyssus abyssum invocant. Iterum explorabam et conclusionem hanc percepi. Maior serviet minori et finis properat; nec amplius quidquam. Solvat haec ille, cuius est condere et enodare.” Corpus Epistolarum Capistrani II. No. 73.; *Wadding, L.: Annales minorum XII. i. m. 329.*

– Csanádon, Temesváron, Lippán, Aradon – korábbi inkvizítori tevékenységét folytatva a „szkizmatikus” ortodox hitűek és a (szerinte) oda is menekült huszita eretnekek üldözésére és térítésére fordította.⁷⁷ A török elleni keresztes hadjárat szervezésének feladatára csak az ez ügyben delegált pápai legátus, Juan Carvajal bíboros 1456. december 7-én küldött levele és további sürgetései térítették vissza: „Őszentsége abban bízik, hogy az isteni kegyelem a te szónoklásod ereje által rábírja a népeket arra, hogy fegyvert fogjanak, hogy ez az ordító ellenség, az ördög szolgálja Krisztus híveit le ne nyelje” – írja.⁷⁸ A felszólításnak – némiképp vonakodva – engedelmeskedő Kapisztrán 1456. február elejére visszatért Pestre és a Carvajal által február 15-én, ünnepélyes misén felolvasott pápai bulla fő propagálójaként a keresztes hadjárat szervezésére fordította energiáit. Márciustól júniusig végigjárta Magyarország számos területét, Baranya, Bodrog, Csanád megyében prédikált és obszerváns testvéreit is országszerte mozgósította e szervezés támogatására. Becsületére legyen mondvá, hogy korábbi inkvizítori meggyőződéseit maga mögött hagyva az új feladat jegyében teljes összefogásra buzdított mindenkit: „A kik minket a török ellen segíteni akarnak, azok a barátaink. Szívesen fogadjuk a szerbeket, a szakadárokat, a havasalföldieket, a zsidókat, az eretnekeket vagy a pogányokat, ha e nehéz időkben velünk akarnak harcolni” – jelentette ki.⁷⁹

Sajnos a keresztes háborúra toborzó prédikációiról nem maradt fenn részletesebb dokumentáció, a levelezéséből csupán a hozzá érkező nagyszámú meghívásról kaphatunk némi képet.⁸⁰ E prédikációk hangulatáról azonban ékesen tanúskodik egy újabb, prédikáció közben látott látomás Nándorfehérvár közelében a csaták előestéjén, Péterváradon (Petrovaradin), amiről Giovanni da Tagliacozzo és Niccolò da Fara számolt be. Ez már azután történt, hogy a Duna mellékén prédikáló Kapisztránt Hunyadi felszólította, hogy hagyjon fel a szónoklással és siessen kereszteseivel Nándorfehérvárra,⁸¹ miközben Kapisztrán azt hajtogatta, hogy „a végveszély már igen közel van és nincs, aki megsegítsen”. Ebben a hangulatban a péterváradi szentmisén Istenhez fohászzkodott segítségért. „A második mementónál – mint Tagliacozzo írja – midőn összetett kezekkel és behunyt szemekkel az oltárnál állt, az égből egy nyilat látott alászállni, amely pontosan előtte állt meg az oltáron, s a nyílvevő arany betűkkel e szavak voltak írva: Ne félj, János, légy nyugodt,

⁷⁷ Kapisztrán prédikációs körútjának e szakaszával és az ehhez kapcsolódó levelekkel részletesen foglalkozik kutatócsoportunkban Carmen Florea és Julian Mihail Damian – eredményeikre itt nem térek ki. Vö. *Julian Mihail Damian: Ioan de Capestrano și Cruciada Târzie*. Cluj-Napoca 2011.

⁷⁸ „Maximam fiduciam habet s(anctissimus) d(ominus) noster, quod divina virtus ministerio vocis vestre permaxime inducet hos populos ad capiendum arma, ne rugiens iste hostis, diaboli minister venerantes Christum devoret.” *Corpus Epistolarum Capistrani* II. No. 85.; *Kulcsár P.: Kapisztrán János* i. m. 180.

⁷⁹ *Kulcsár P.: Kapisztrán János* i. m. 185.

⁸⁰ *Corpus Epistolarum Capistrani* II. 131. (Pécsvárad); 132. (Pécs); 136. (Bács); 140. (Siklós); 144. és 145. (Bács); 169. (Pétervárad). Vö. *Pettő B.: Kapisztrán János* i. m. 197–200., 203–204., 217.

⁸¹ Ez a levél nem maradt fenn, csak a rá való hivatkozás. Vö. *Corpus Epistolarum Capistrani* II. No.163.

amint kezdted, haladj tovább és siess, mivel az én nevemmel és a szent kereszt erejével győzelmet fogsz aratni a törökök fölött. Ezen látomástól felvidulva, szívéből kivetette a szomorúságot atyánk, s a félelmet száműzte, víg, derült és nyugodt lett, s ettől kezdve senki szomorúnak és búslakodónak nem látta. Ezt a csodálatos látomását beszédeiben, prédikálás közben nyíltan feltárta, társainak buzdításul az asztalnál igen gyakran elbeszélte, s ezt a látomást a tény valódiságával be is igazolta.”⁸²

Ennyit tudunk csak, sajnos, Kapisztrán keresztes-prédikációiról. Életrajzírói inkább a túlerővel támadó ellenség elleni „csodálatos győzelméről” számolnak be, és diadalmas harci csodáinak nagyszerűségét ecsetelik, amelyekről Tagliacozzo levelei adják a legrészletesebb leírást.⁸³ Elmeséli, hogy a törökök nyilai nem találták el a szentet, hanem „csodálatos módon kikerülték őt”. Amikor pedig a kereszteseit merész meggondolatlansággal, a mártíromság vágyától tüzelve harcra vezénylő Kapisztrán a szultán hadainak lovasrohamával találta magát szemben, Tagliacozzo szerint a következő csoda döntötte el a csata sorsát. „Midőn a rengeteg sokaság vilámgyors lovakon nyargalva, a paták iszonytató dübörgése közepette felemelt, majd hónalj alá szorított és dőfésre szegzett lándzsákkal nyargalva a keresztényekre ront és üvöltözve támad, a tisztelendő kapitány [tudniillik Kapisztrán] Jézus nevét kiáltja, és ezt mindenünnen visszhangozzák. És ekkor – ó, csodálatra méltó Isten! – lovaikról lehullanak, némelyek a paták alá kerülnek, mások tehetetlenül kiejtik a kezükből a lándzsát, ismét mások lecsüngő fejjel lógnak lovaik oldalán, és már félholtak, sokan úgy elgyöngülnek és annyira kifogytak az erőből, hogy ha ülnek is a lovon, azt nem tudják irányítani, vagy ha a földön fekszenek, nem képesek onnan felkelni. [...] Isten szolgájának arcáról fénylő sugarak lövelltek, mint villámok, amelyek a törököket lesújtották, és utána borzasztó sötétség állt be. Ez annyira megrémítette őket, hogy megálltak egyhelyben. [...] Midőn a keresztények Jézus nevét kiáltották, nemcsak a legnagyobb félelem és rettegés szállta meg a törököket, hanem ez a legszentebb név, mint égből lövellt nyílzápor, meg is sebezte, meg is ölte őket.”⁸⁴ (A Kapisztrán személyéhez kötött csoda helyett ténylegesen az okozta a vesztüket, hogy a lovasroham során védelem nélkül maradt török tüzérseget a várból kitörő Hunyadi elfoglalta, és hátulról a lovascsapat ellen fordította.)⁸⁵

A történet folytatása jól ismert. A váratlanul bekövetkező sorsdöntő győzelem után a két főszereplő, Hunyadi János és Kapisztrán János a kitörő járvány

⁸² Tagliacozzo, G.: *Victoriae mirabilis* i. m. 12.; *Festa, G. B.*: *Cinque lettere* i. m. 22.; Bölskey Ö.: *Capistranói Szent János élete és kora* i. m. II. 284.; Tagliacozzo, G.: *The Story of the Victory* i. m. 153–154.

⁸³ Tagliacozzo, G.: *Victoriae mirabilis* i. m.; *Festa, G. B.*: *Cinque lettere* i. m. 18–27. Vö. *Robert Lechat*: *Lettres de Jean de Tagliacozzo sur le siège de Belgrade et la mort de Saint Jean de Capistran*. *Analecta Bollandiana* 39. (1921) 139–151.; *Andrić, S.*: *Kapisztrán Szent János csodái* i. m. 34–35.

⁸⁴ Tagliacozzo, G.: *Victoriae mirabilis* i. m. 15. Magyar fordítás: *Kulcsár P.*: *Kapisztrán János* i. m. 201–202.

⁸⁵ Az erről szóló leírásokat összefoglalja *Kulcsár P.*: *Kapisztrán János* i. m. 200–201.

áldozata lett. Kapisztrán a délvidéki Újlak ferences obszerváns kolostorába ment meghalni, választása ugyanannak a misszióknak az utolsó megnyilvánulása volt, amit prédikációi is szolgáltak élete utolsó hónapjaiban. Mindezt jól összefoglalja a sírjánál történt csodák összegyűjtését kezdeményező újlaki polgárok levele:

„Úgy tetszett a mindenható Istennek, hogy szolgáját ide helyezze, [...] ahol életében a hitetlenek üldözője és a törökök legyőzője volt, ott halálában is rettegésük legyen. [...] Amikor nemrég az egész ország lakosságát és vagyonát földülő és föl-égető törökök a mi városunkhoz értek [...], semmit sem árthattak nekünk, hanem a várost érintetlenül hagyva megijedtek és hazamenekültek. Ez csakis a boldog emlékü férfi, fráter János érdemeinek és közbenjárásának tulajdonítható. Boldog halála után azonnal csodák történtek a ravatalánál. [...] A vitézlő macsói al-bánok és az udvarbíró, nagyságos Miklós úr képviselőinek parancsára és akaratából mi, a polgárok kijelöltünk néhány jó hírű, tiszta lelkiismeretű és szavahihető polgárt, hogy az itt bekövetkezett csodákat meghallgassák, kivizsgálják és tanúsítsák.”⁸⁶

1456 és 1526 között több mint ötszáz csodáról olvashatunk tanúvallomást az ott készített csodajegyzékekben. Ezeket elsőként Lucas Wadding gyűjtötte össze, akinek a római Sant Isidoro rendházban őrzött kódexei minden későbbi ez ügyben történő vizsgálódás kiindulópontjának számítanak. Ezek kiadását tervezhette a két világháború között P. Kaizer Nándor, Döry Ferenc és Lukcsics Pál, akik az itt található csodajegyzékek egy részét lemásolták, amit gépiratos formában ma a Magyar Ferences Levéltár őriz Budapesten.⁸⁷ Ugyanezeknek a kódexeknek a tanulmányozásából indult ki az 1950-es években Florio Banfi,⁸⁸ majd az 1970-es években Fügedi Erik, aki Kapisztrán csodáinak társadalomtörténetéről írt izgalmas elemzésében⁸⁹ támaszkodott a horvát Ive Mažuran 1972-es szövegkiadására is, mely az újlaki csoda-jegyzőkönyv egy párizsi kéziratán alapult.⁹⁰ A horvát Stanko Andrić volt az, aki végül e terjedelmes forráscsoport korszerű történeti antropológiai szempontok szerinti elemzésének egy egész monográfiát szentelt, mely magyar fordításban is megjelent.⁹¹

Kapisztrán halála utáni csodáit tehát több feldolgozásból is megismerhetjük, a történettudomány azonban máig adós keresztes tevékenységének alapos feldolgozásával. Most, számos kutató összefogásának köszönhetően sorra látnak napvilágot

⁸⁶ Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon. Szerk. Hegedűs Antal. Újvidék 1983. 11–12.

⁸⁷ Testimonia miraculorum a Sancto Ioanne a Capistrano in vita et post mortem eius patratorum. Conscriptis P. Ferdinandus Kaizer, 1940.

⁸⁸ Florio Banfi: Le fonti per la storia di S. Giovanni da Capestrano. Studi francescani 53. (1956) 299–344.

⁸⁹ Fügedi Erik: Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulsága. In: *Uő*: Kol-duló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 7–56.

⁹⁰ Ive Mažuran: Čudes a Ivana Kapistrana. Miracula Ioannis Capistrano. Ilok. A.D.–146. (Fontes historiam Essekini et Slavinae spectantes 4.) Osijek 1972.

⁹¹ Stanko Andrić: The Miracles of St. John of Capistran. Bp–New York 2000.; *Uő*: Kapisztrán Szent János csodái i. m.

az Alpokon-túli tevékenységének forrásai. Segítségükkel közelebb juthatunk annak megértéséhez, hogyan jutott el a husziták elleni küzdelemre készülő, a fényűzés és a luxus ellenségeként ruhákat, szánkókat, játékokat máglyára vető, az uzsora elleni harcban a német és sziléziai városlakókat a zsidóság elleni fellépésre ingerlő, az erdélyi ortodox hívőket szakadár eretneknek bélyegző és erőszakkal megtéríteni próbáló Kapisztrán Magyarországon a török elleni keresztes háború elszánt hirdetőjének szerepéig, és Nándorfehérvár falai alatt a valóban hősies fegyveres küzdelemig.

JOHN OF CAPISTRANO, THE PREACHER AND MIRACLE-MAKING LIVING SAINT IN HUNGARY

By Gábor Klaniczay

SUMMARY

The preaching tour that John of Capistrano made between 1451 and 1456 „beyond the Alps” is one of the most spectacular series of events in the history of late medieval preaching. While a lot is known about his performance on the pulpit and the connected events all over Austria, Germany, Silesia and Little Poland, our knowledge about the last five months of John’s life, when he proclaimed the crusade against the Ottomans in defence of the Hungarian Kingdom, is much more limited. No written text, or at least a *reportatio* prepared by one of his listeners, of the sermons he made in Hungary has survived. It is only from second-hand documents, such as the biographical reports of Giovanni Tagliacozzo, Girolamo da Udine, Niccolò da Fara and Christophoro Varese, as well as the letters of John of Capistrano himself, that the details of the latter’s activities in Hungary can be reconstructed. It is to this reconstruction that a more solid support than that offered by the previous partial editions is provided by the critical edition of the correspondence made by the participants of the project led by György Galamb.

Galamb György

KAPISZTRÁN JÁNOS MAGYARORSZÁGI LEVELEZÉSE

Szövegagyomány és megközelítési szempontok

Kapisztrán János, a 15. századi ferences obszervancia kiemelkedő alakja 1456. október 23-án hunyt el Újlakon. 1455. május 18-án Felsőlendváról levelet írt III. Callixtus pápának,¹ ami az első bizonyosága annak, hogy magyar földre lépett, melyet haláláig el sem hagyott. A két időpont között eltelt másfél év elegendő volt arra, hogy nyomot hagyjon az ország történetében, mindenekelőtt a nándorfehérvári csatát megelőző szervezőmunkája és a csatában játszott szerepe miatt. A modern történettudomány azonban már nemcsak az oszmán törökök fölött aratott győzelem szemüvegén át, hanem több más szempontból is vizsgálja magyarországi tevékenységét.²

A korabeli források három fő csoportját érdemes megemlíteni, amelyek tanulmányozásával Kapisztrán életének utolsó másfél éve megragadható: a hagiografikus hagyomány,³ a halála után nem sokkal összeállított csodajegyzékek,⁴ valamint a levelezése. E tanulmány témáját ez utóbbi adja, amit egyrészt az indokol, hogy a három forráscsoport közül az első kettőnek az eddigi kutatások nagyobb figyelmet szenteltek, másrészt az, hogy Kapisztrán János magyarországi levelezésének készülő kritikai kiadása (melynek e sorok írója is részese),⁵ jó alkalmat teremt néhány reflexió közreadására.

Kapisztrán János 1451-ben hagyta el Itáliát, majd útja során – hazánkba érkezése előtt – érintette Ausztriát, Csehországot, Sziléziát, Lengyelországot és a közép-német területeket. Ezt megelőzően Itáliában (és rövidebb

¹ *Lucas Wadding*: *Annales minorum* XII. (1448–1456). Ad Claras Aquas (Quaracchi) prope Florentiam 1932. 289–290.

² Igaz, ez a vizsgálat színvonalában és az időben egyenetlen munkákban jelenik meg. Magyar nyelven lásd *Bölcskey Ödön*: *Capistranói Szent János élete és kora I–III*. Székesfehérvár 1923–1924.; *Kulcsár Péter*: *Kapisztrán János*. Bp. 1987. A magyarországi tevékenység vizsgálatához ma is fontos: *Johannes Hofer*: *Johannes Kapistran. Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche*. I–II. Bearb. von Ottokar Bonmann. Roma–Heidelberg 1964–1965.

³ Az ezzel kapcsolatos források: *Acta sanctorum*. Octobris X. Illustrata a Josephus van Hecke etc. Parisiis–Romae 1869. 270–552.

⁴ A csodajegyzékek irodalma: *Fiigedi Erik*: *Kapisztrán János csodái*. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai. Századok 111. (1977) 847–887.; *Stanko Andrić*: *The Miracles of St. John Capistran*. Bp.–New York 2000.; *E. Kovács Péter*: *I miracoli di S. Giovanni da Capestrano*. In: *San Giovanni da Capestrano. Un bilancio storiografico. Atti del Convegno storico internazionale*, Capestrano, 15–16 maggio 1998. A cura di Edith Pásztor. L'Aquila 1999 147–163.

⁵ A kiadás előkészületei az NKFIH NN 125463 számú pályázat keretében folynak. A munkacsoport tagjai: Iulian Mihai Damian, Carmen Florea, Gecser Ottó, Kasza Péter, Kertész Balázs, Klaniczay Gábor, Sebők Ferenc, Szlancsok Margit, Szolnoki Zoltán. Értékes segítséget kaptunk a levelek átírásait lektoráló Dreska Gábortól.

franciaországi-burgundiai útja alkalmával), majd a „grand tour”-ja során⁶ rendkívül kiterjedt levelezést folytatott, amely egyedi „metszetét” adja a korabeli Európa politika-, vallás- és egyháztörténetének. A levelezés legnagyobb része inventáriumokból és az azokban közölt regesztákból már ismert, és jelentős hányada már nyomtatásban, forráskiadásként is napvilágot látott. A kiadások azonban különböző korokban születtek (a 17. századtól egészen napjainkig), és különböző igényeket szolgáltak ki (Kapisztrán János szent mivoltának alátámasztása, a hit megerősítése érdekében véghezvitt tetteinek illusztrálása vagy utazásai során kialakult kapcsolatainak feltérképezése). E munkák a modern kiadási elveket – érthetően – olykor kezdetlegesen és változó mértékben érvényesítették, valamint a levelezés más és más szegmentumát ölelik fel, így egyik sem tekinthető teljesnek.

Olasz kollégánk, Letizia Pellegrini ezért kezdeményezte a teljes ismert levelezés egységes, modern kiadását. A vállalkozás finanszírozására azonban nem sikerült forrásokat szereznie az *European Research Council*től, maradt tehát az a megoldás, hogy a 15. századi ferences obszervancia történetével foglalkozó tudósközösség Kapisztrán János cseh, német, lengyel-sziléziai, illetve magyar levelezését külön-külön kötetekben, az érintett „nemzeti” intézmények támogatásával publikálja – egységes elveket alkalmazva.⁷

E tanulmánynak nem célja a közép-európai levelezés – és benne a magyar – részletes elemzése.⁸ A levelek teljes körű kiadására épp azért vállalkoztunk, hogy elősegítsük a lehető legváltozatosabb szempontok alapján végzett vizsgálatokat. Az alábbiakban Kapisztrán János utazásai során játszott szerepének rövid áttekintését követően csupán néhány, első pillantásra fölmerülő szempont alapján igyekszem kiindulópontokat megfogalmazni, például: Kapisztrán János levelezéssel kapcsolatos szándékai, a szöveg hagyomány sajátosságai, a fennmaradás esélyei, a levelezésben résztvevők köre és a levelezés tematikai rétegei.

⁶ The Grand Tour of John of Capistrano in Central and Easter Europe (1451–1456). Transfer of Ideas and Strategies of Communication in the Late Middle Ages. Eds. Paweł Kras – James D. Mixson. Warsaw–Lublin 2018.

⁷ Legjobb összefoglalása: *Letizia Pellegrini: The Correspondence of John of Capistrano: The History of a Research Trajectory*. In: *The Correspondence of John of Capistrano. Letters Related to the History of Poland and Silesia (1451–1456)*. Eds. Paweł Kras – Halina Manikowska – Marcin Starzyński – Anna Zajchowska-Boltromiuk. Warsaw–Lublin 2018. 21–34. Ez az 56 levelet tartalmazó lengyel-sziléziai kötet már megjelent, kiadás előtt áll a magyar kötet, és folyik a cseh levelezés előkészítése is. Az ezeket időben megelőző „itáliai” kötet kiadásának megjelenése még várat magára.

⁸ Az egyes részkérdésekről már értékes tanulmányok láttak napvilágot a *The Grand Tour of John of Capistrano* i. m. munkában.

Kapisztrán János tevékenysége, szerepe

Érdemes röviden áttekinteni, hogy milyen szerepet játszott Kapisztrán János Itália és a közép-európai országok vallási életében, mert ezáltal könnyebben megérthetőek a levelezés részletei és sajátosságai. Kapisztrán tevékenysége térben és időben igen széles keretek között mozgott: miután 1416-ban szerzetesi ruhát öltött, szinte állandóan úton volt Itáliában és azon kívül. A ferences renden belül a 14. század közepén kialakult obszerváns irányzat épp az ő fiatal korában lépett ki a remete életforma és a közép-itáliai helyi keretek közül, mindenekelőtt Sienai Bernardin prédikációs és szervezői tevékenységének köszönhetően.⁹ Őt és tanítványait: Kapisztrán Jánost, Marchiai Jakabot és Sarteanói Albertet szokás „az obszervancia négy oszlopának” nevezni.

Törekvéseik középpontjában az itáliai városok valláserkölcsei reformja állt, amelynek legfontosabb elemei: az evangelizáció, a fényűzés visszaszorítása, az uzsora megszüntetése (és ehhez kapcsolódóan a zsidó közösségek jogainak korlátozása), a ferences rendről levált, eretnekként számontartott *fraticellók* üldözése és a városi pártharcok lecsillapítása. Mindez aktív társadalmi jelenléttel járt, amire – más-más okokból – a városok vezetői és a városokban élő különféle társadalmi csoportok is igény tartottak.¹⁰ Emellett az obszerváns ferencesek a nagy nyugati egyházszakadást követően a Közép-Itáliában hatalmának megerősítésére törekvő pápaság támogatóiként léptek fel. Legfontosabb eszközük a prédikáció volt,¹¹ de részt vettek az egyes városok statútumainak megreformálásában és a *monti di pietà*, azaz a szegényeknek alacsony kamatra kölcsönt nyújtó bankok létrehozásában is. Kapisztrán János és Marchiai Jakab pedig inkvizitori felhatalmazást is kaptak a pápáktól.¹²

⁹ *Duncan Nimmo*: The Genesis of the Observance. In: *Il rinnovamento del francescanesimo: l'Osservanza*. Atti dell'XI Convegno Internazionale, Assisi 20-21-22 ottobre 1983. Perugia-Assisi 1985. 109–131.

¹⁰ Az obszervánsok városokban játszott gazdasági szerepével, eretneküldöző tevékenységével kapcsolatos gazdag irodalomból csak néhány, a problémák lényegét érintő példa: *Giacomo Todeschini*: Teorie economiche francescane e presenza ebraica in Italia (1380–1462 c.). In: *Il rinnovamento* i. m. 195–227.; *Daniele Solvi*: Az inkvizitor Kapisztrán János és a ferences ellenzék. *Aetas* 23. (2008) 5–24.; *Bernadette Paton*: Preaching Friars and the Civic Ethos: Siena, 1380–1480. London 1992.; *Gábor Klaniczay*: Disciplining Society through Dress: John of Capistrano, the „Bonfire of Vanities” and Sump-tuary Law. In: *The Grand Tour of John of Capistrano* i. m. 99–115.

¹¹ *Letizia Pellegrini*: Giovanni da Capestrano predicatore. In: *Giovanni da Capestrano e la riforma della Chiesa*. Atti del V Convegno storico di Greccio. Greccio, 4-5 maggio 2007. A cura di Alvaro Cacciotti. Milano 2008. 75–94.

¹² *Mariano d'Alatri*: Fraticellismo e l'inquisizione nell'Italia centrale. *Picenum seraphicum* 11. (1974) 289–314.; *Mario Sensi*: L'osservanza nel francescanesimo, dagli spirituali agli Osservanti. In: *Atti del Convegno di Studi in onore di S. Giacomo della Marca*. Montepandone 23 novembre 1991. Montepandone 1991. 33–44.; *Solvi, D.*: Az inkvizitor Kapisztrán János i. m. 10., 15.

Az obszerváns vezetők ezzel párhuzamosan a ferences rend megújítására, az Assisi Szent Ferenc által előírt, a szegény, lemondó életmóddal kapcsolatos elveket az egész rendre kiterjedően szerették volna elfogadtatni. Kapisztrán János e törekvéseket olykor túlzott szigorral és makacssággal próbálta érvényesíteni, mígnem világossá vált, hogy az obszervánsokkal szemben álló, lazább konventuálisok nem hajlandók alávetni magukat a változtatás igényének. Az ellentétek pár évtized múltán a rend kettészakadásához vezettek (1517), de rövidebb távon is szervezetének megkettőződését eredményezték. Az obszervánsoknak külön rendházaik, rendtartományaik lettek, s a két irányzatot 1446-tól kezdve már csak a rendfőnök, a generális miniszter személye kapcsolta össze.¹³

Sienai Bernardin halálát (1444) követően Kapisztrán János az obszerváns irányzat megkérdőjelezhetetlen szellemi vezetője lett. Utazásai kezdetben az obszervancia pozícióinak megerősítését és kiterjesztését szolgálták. 1439 végére–1440 elejére tehető szentföldi útja, amelyről források híján keveset tudunk, de amelynek célja bizonyára az ottani, immár az obszervánsokra bízott *custodia* vizitációja és rendbetétele volt.¹⁴ Franciaországi-burgundiai útja során (1442 második–1443 első fele) a ferences kolostorok egy részét visszatérítette IV. Jenő pápa hűségére (V. Félix ellenpápával szemben), egyben a szintén obszerváns és autonómiára törekvő francia rendtartományokkal próbálta elismertetni Alberto Sarteano obszerváns vikárius fennhatóságát.¹⁵

Kapisztrán János magyarországi tevékenysége annak a nagy utazásnak az utolsó szakaszát jelentette, amely 1451-ben vette kezdetét, amikor Enea Silvio Piccolomini hívására Bécsbe érkezett.¹⁶ Utazása indítékául szolgálhatott az is, hogy ugyanebben az évben boszniai *commissariussá* nevezték ki (igaz, oda végül nem jutott el).¹⁷ A huszitizmusban az egyház egységét fenyegető halálos veszélyt és – a bázeli kompaktátákban foglalt kompromisszumot elutasítva – eretnekséget látott, így egyre sürgetőbbnek érezte, hogy személyesen lépjen fel

¹³ A változások tömör leírása magyarul: *Kertész Balázs*: A magyarországi obszerváns ferencesek eredetiben fennmaradt iratai 1448–1526. Bp. 2015. 15–21.

¹⁴ *Hofer, J.*: Johannes Kapistran i. m. I. 224–226.

¹⁵ Uo. I. 261–271.

¹⁶ Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini. Abteilung III: Briefe als Bischof of Siena, Bd. 1.: Briefe von seiner Erhebung zum Bischof von Siena bis zum Ausgang des Regensburger Reichstages (23. September 1450–1. Juni 1454). Hrsg. Rudolf Wolk. Wien 1918. 19–20.; *Hofer, J.*: Johannes Kapistran i. m. I. 351.

¹⁷ A kommisszáriusi kinevezés Tommaso Tomasini farai (Hvar) püspök 1451. február 19-én kelt leveléből derül ki: *Wadding, L.*: Annales minorum XII. i. m. 111–112. Bosznia a 14. század óta a ferences obszervánsok missziós területének számított, mellyel állandó kapcsolatban álltak. Kapisztrán levelezésének egy-két darabja és a könyvtárban megtalálható, a boszniai kolostorok állapotáról tudósító Status locorum Bosniae tanúsítja ez irányú figyelmét, lásd *Aniceto Chiappini*: Reliquie letterarie capistranesi. (Storia-codici-carte-documenti) L'Aquila 1927. 179. Lásd még *Hofer, J.*: Johannes Kapistran i. m. I. 349–350.

ellene. Így amikor Bécsben érte a csehországi meghívás, hamarosan útnak is indult.¹⁸ Vérmes reményei azonban nem váltak valóra: hajthatatlan álláspontja miatt sem V. László király környezete, sem olyan befolyásos személyek, mint Nicolaus Cusanus vagy Enea Silvio Piccolomini nem pártolták, hogy Prágában prédikálhasson. Így tehát a Prágától messze eső cseh és morva városokban volt kénytelen időzni, és a katolikus arisztokrácia és a főpapság néhány exponensével épített ki szorosabb kapcsolatokat.¹⁹

Utazása következő szakaszát a szászországi városokban töltött idő jelenti (nagyjából 1452 februárja és 1453 januárja között), majd ezt követi két fontos helyszín: Boroszló (1453. február–augusztus) és Krakkó (1453. augusztus–1454. május). Prédikációihoz itt két fontos törekvés kapcsolódott: az egyik a vallásrölköcsi reform,²⁰ szoros összefüggésben az antijudaista kampánnyal, amely elsősorban Boroszlóban bontakozott ki,²¹ a másik a ferences obszervancia terjesztése, ami Sienai Bernardin népszerűsítésével párosult.²² E téren már az utazás első szakasza is hozott eredményeket: létrejött az osztrák–cseh obszerváns vikária (1452), amelybe a későbbiekben számos alapított vagy átvett kolostor tartozott Sziléziában, Szászországban és Lengyelországban.²³

Kapisztránt útja következő időszakában, 1454 második felében és 1455 elején már a keresztes hadjárat szervezése foglalkoztatta. Részt vett a frankfurti (1454. szeptember vége–október eleje), majd a bécsújhelyi (1455. február–április) birodalmi gyűlésen, amelyek azonban sovány eredményt hoztak. Egyidejűleg

¹⁸ Az itáliai obszervánsok részéről korábban is megvolt a szándék a csehországi térítésre: Kapisztrán rendtársa, Marchiai Jakab is eredetileg (1453-ban) Csehországba készült, de Guillelmus de Casalis generális miniszter megírta neki, hogy csak a boszniai kolostorok reformja után mehet Csehországba: *Eusebius Fermendžin*: Acta Bosnae, potissimum ecclesiastica. Zagrabiae 1892. 149. No. 733.

¹⁹ *Hofer, J.*: Johannes Kapistran i. m. II. 69–146.; *Paweł Kras*: John of Capistrano and his Correspondence Related to the Polish Kingdom and Silesia. In: The Correspondence of John of Capistrano i. m. 48–49.

²⁰ Boroszlóban elsősorban a bűnökről prédikált, lásd *Gecser Ottó*: Kapisztrán Szt. János nagybőjti prédikáció-sorozata Boroszlóban. Aetas 17. (2002) 4. sz. 5–28.

²¹ *Hanna Zaremska*: John of Capistrano and the 1453 Trial of Wrocław Jews. In: The Grand Tour of John of Capistrano i. m. 149–168.

²² A megalapított vikária is Bernardin nevét kapta. Tagliacozzo beszámolója szerint Kapisztrán a nándorféhevári harcok során a sienai szent zászlaját (gonfalone) emelte magasba: *Thallóczy Lajos – Áldásy Antal*: Magyarország melléktartományainak oklevéltára II. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. (Monumenta Hungariae Historica 33.) Bp. 1907. 385. No. 518. Bernardin szentségének Kapisztrán általi felhasználására lásd *Hofer, J.*: Johannes Kapistran i. m. 237.; *Ludovic Viallet*: Sainteté et Observance franciscaine en Europe centrale: Bernardin de Sienne et Jean de Capistran. In: Les saints et leur culte en Europe centrale au Moyen Âge (XIe – début du XVIe siècle). Éd. Marie-Madeleine de Cevins – Olivier Marin. Turnhout 2017. 227–243.

²³ *Hofer, J.*: Johannes Kapistran i. m. II. 236–238., 271.

V. László király sürgette, hogy induljon Magyarországra, amire maga Kapisztrán is egyre erősebb késztetést érzett.²⁴

Az itáliai szerzetes magyar útját megelőző közép-európai agendája tehát, *mutatis mutandis*, az obszervánsok itáliai tevékenységének fő irányait követte: a ferences obszervancia terjesztését; az eretnekek és a zsidók elleni küzdelmet; a városok morális reformját és a pápai politika képviseletét,²⁵ melynek középpontjába, különösen Konstantinápoly elstét követően egyre inkább a keresztes hadjárat szervezése került.

A levelezés jelentősége

Mindenekelőtt figyelmet érdemel Kapisztrán János levelezésének tér- és időbeli kiterjedése és mennyisége. A számok imponálók: első ismert levele 1418-ban kelt, míg az utolsót – haláláról még nem tudva – 1456 novemberében írták neki. Ez alatt a 38 év alatt, melynek során Európa számos vidékét bejárta, több mint 665 levélről van tudomásunk.²⁶ Csak viszonyításképp: a kortárs jeles humanista kardinális, Iacopo Ammannati episztoláriuma 1300 darabot foglal magába.²⁷ Jóllehet Kapisztrán ma ismert levelezése ennek mintegy a felére tehető, de ez a mennyiség is jelentős, különösen, ha számításba vesszük, hogy számos levél elveszett az évszázadok során.

A levelezésbe természetesen a Kapisztrán által és a neki írt darabok egyaránt beletartoznak – így gondolták már a 17. században a kanonizáció céljából összeállított levélgyűjtemények, nyomtatott forráskiadások és a különféle jegyzékek készítői is. A levelezőpartnerek köre igen sokszínű, azzal együtt is, hogy „közrendű” személyek alig találhatók közöttük, leszámítva Kapisztrán János „földijeit”, egykét abruzzói kisvárosnak, köztük magának Capestranónak a közösségét. A címzettek és a Kapisztránnak levelet küldők sorában sokkal inkább találhatunk ismert személyeket: pápákat (V. Mártontól III. Callixtusig), bíborosokat (Enea Silvio

²⁴ V. László Kapisztránt ösztökélő levelei: 1452. dec. 30.; 1454. okt. 29.; 1454. okt. 31., kiadva: *Pettő Béla*: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal 1444–1456. A Capestranóban őrzött eredetiekből. Bp. 1901. 161–222., 163–164., 173–174.

²⁵ Hasonlóan vélekedik *Kras, P.*: John of Capistrano and his Correspondence i. m. 52. A pápai politika képviseletéről lásd *Antonín Kalous*: John of Capistrano and Papal Policy. In: *The Grand Tour of John of Capistrano* i. m. 33–42.

²⁶ Az adatok kissé eltérnek, 667 levelet említ: *Gedeon Gál* – *Jason M. Miskuly*: A Provisional Calendar of St. John Capistran's Correspondence I–III. *Franciscan Studies* 49. (1989) 255–345., 50. (1990) 323–403., 52. (1992) 283–327.; 665 levelet említ (a konfraternitás-levelek nélkül): *Filippo Sedda*: *Corpus Epistolarum Capistrani* (CEC): An Overview of the Database of John of Capistrano's Epistolary. In: *The Correspondence of John of Capistrano* i. m. 43.

²⁷ *Paolo Cherubini*: *Epistolario del cardinale Iacopo Ammannati Piccolomini*. *Archivio Storico Italiano* 150. (1992) 4. sz. 998.

Piccolomini, Nicolaus Cusanus, Giuliano Cesarini, Juan Carvajal), az itáliai és a közép-európai országok fő- és középpapságának jeles alakjait, uralkodókat, világi méltóságokat, hadvezéreket. Nem kevésbé fontosak a városi vezetők és közösségek (figyelemre méltó, hogy nem is annyira Itáliában, hanem a cseh–német és a lengyel területeken) és a ferences obszervancia képviselői, különböző vezetői. A levelek forrásértéke tehát összességében kiemelkedő, még akkor is, ha nagy számban találunk köztük meghívást és ajánlólevelet, amelyek kevés konkrét információt tartalmaznak. Nemcsak politikatörténeti, hadtörténeti vagy egyháztörténeti információkat (például a keresztes hadjáratok előkészületei, diplomáciai manőverek vagy az erdélyi görögkeletiek helyzete) olvashatunk bennük. Ezen túlmenően Kapisztrán János változatos, az obszervancia és a pápai politika érdekeinek képviselőiből fakadó szerepvállalásainak megfelelően levelei megvilágítják szándékait, motivációit, értékrendjét, műveltségét, a neki szóló levelek által pedig képet kaphatunk a vele kapcsolatba kerülő személyekről, politikai céljaikról, vallási nézeteikről, a prédikátorral kapcsolatos várokozásaikról, netán fenntartásaikról. Sőt, amikor pár esetben (sajnos nem sokszor) a szerencsésen fennmaradt kölcsönös levélváltások darabjait egymás mellé tehetjük, a bennük tárgyalt témák kettős megvilágításba kerülnek.

A levelezés résztvevőiről könnyű lenne feltételezni, hogy egy adott kommunikációs háló részesei, ám erről csak erős fenntartásokkal beszélhetünk. (Az egész háló, a Kapisztránnal kapcsolatban állók egymás közötti kapcsolatainak felderítése mindenképpen érdekes lehet, ehhez azonban további vizsgálatokra van szükség.) Önmagukban nem sokat érnek azok a statisztikák, amelyek státuszuk, méltóságuk szerint csoportosítják a levelezőpartnereket.²⁸ Legalább annyira fontos a levelezés tematikai rétegeinek azonosítása és jelentőségük megállapítása. Erre a kérdésre az alábbiakban, a magyarországi levelezésről szólva bővebben is kitérek.

A levelezés Kapisztrán életrajzában is fontos forrása, Johannes Hofer megkerülhetetlen munkája is leginkább a levelezés információin alapul. Amint azt Letizia Pellegrini találóan megjegyzi, ez a mű „egyszerűen a levelek parafrázisa”; „egy modern szentéletrajz”.²⁹ Hofer alapos összegzése persze nem jelenti azt, hogy az itáliai ferences életének bizonyos részletei ne szorulnának még tisztázásra.³⁰

²⁸ Sedda, F.: Corpus Epistolarum Capistrani i. m. 45. (diagram).

²⁹ „many ways merely a paraphrase of the letters”, „a modern hagiography”: Pellegrini, L.: The Correspondence of John of Capistrano i. m. 22–23.

³⁰ Magyarországi tartózkodása idején is vannak fehér foltok, például a Budáról Erdélybe, majd onnan vissza megtett útjának és erdélyi tartózkodásának részletei tisztázatlanok. A teljes itineráriumot összeállította: Hofer, J.: Johannes Kapistran i. m. 520–529., a magyarországit: Fügedi E.: Kapisztránói János csodái i. m. 871–872. Vele szemben nem gondolom, hogy Karácsonyi János megjegyzései (Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig I–II. Bp. 1922–1924. [Reprint. Bp. 2010.] I. 334–338.) az itinerárium rekonstrukciójának tekinthetők.

Az episztolárium a ferences rend történetéről alkotott, eddig ismert képet is formálja. Lucas Wadding *Annales minorum*ában a 15. század közepére vonatkozó rész egyik legfontosabb forrása éppen Kapisztrán levelezése, amely nélkül Wadding művének hangsúlyai máshol volnának. A levelezés tehát, amely a maga korában csupán az érintkezés eszköze volt, a későbbi korokban már médiumként működik, formálva a keletkezésének koráról és magáról a szentről alkotott képet.

Ehhez kapcsolható egy további jelenség: a levelek Kapisztrán János halálát követően tapasztalható vallásos célzatú „instrumentalizációja”. Ekkor egyrészt a leveleket is szent tárgyként tisztelik, a capestranói kolostorban egy külön helyiségben, a „reliquariumban” őrzik nemcsak a könyvekkel, hanem a szent különféle ruhadarabjaival és használati tárgyaival (kereszt, kehely, lámpás, homokóra, Szent Bernardin kalapja) együtt,³¹ másrészt összegyűjtésük, megőrzésük és lemásolásuk legfontosabb célja jól láthatóan a szentté avatás elősegítése volt. Ez vezetett a legfontosabb másolatgyűjtemények: a capestranói kolostor könyvtárában őrzött *Acta Canonizationis*, az *Aprutina Canonizatio* vagy a Rómában megtalálható *Liber Epistolarum* megszületéséhez.³²

Érdemes szólni a levelek kezelésének módjáról is. Kapisztrán Jánosnak tolmácsa (a porosz származású Frigyes testvér, illetve Soproni Péter),³³ valamint jegyzője és levélírója is volt (Niccolò da Fara, aki magát *scribáként* jelöli meg egyik aláírásában);³⁴ saját kezűleg írott levele alig maradt fenn. Mondhatjuk tehát, hogy egyfajta „kancelláriát” működtetett.³⁵ Amikor halála előtt két nappal a hazánkban őt kísérő rendtársainak meghagyta, hogy könyveit vigyék vissza a capestranói rendházba, a levelekről nem ejtett szót,³⁶ ám az a leltár, amelyet Varsányi István, a magyar rendtartomány obszerváns vikáriusa állított össze, amikor a hagyatékot átadta Giovanni da Tagliacozzónak, megemlíti a pápai bullákat, brevét (*bulle plurime in pergameno et brevia apostolica*) és egy regisztrumkönyvet (*unum*

³¹ Chiappini közli is az Antonio Sessa da Palermo által összeállított leírását: *Chiappini, A.*: Reliquie i. m. 291–297. Lásd még: *Kras, P.*: John of Capistrano and his Correspondence i. m. 51.

³² Capestrano, Biblioteca del Convento di San Giovanni da Capestrano (a továbbiakban: ACap). *Acta Canonizationis S. Ioannis Capistrani in processu Capistranensi, anno 1625, sign. A 1.* Ugyanott: *Aprutina Canonizatio B. Ioannis de Capistrano, sign. D 4*; Biblioteca Nazionale Centrale di Roma, ms. 2468. (korábban Ms Gesuiti 339).

³³ Frigyes testvérré lásd *Hofér, J.*: Johannes Kapistran i. m. I. 453.

³⁴ *Aniceto Chiappini*: *Fratris Nicolai de Fara epistolae duae ad S. Iohannem de Capistrano*. Archivum franciscanum historicum 15. (1922) 404.

³⁵ Erre abból is lehet következtetni, hogy környezetében, útja során társai egyfajta scriptoriumot alkotva folyamatosan másolták, kiegészítették az általa használt kódexeket. A kérdésre lásd *Marco Bartoli*: *La biblioteca e lo scriptorium di Giovanni da Capestrano*. Franciscana 8. (2006) 239–259., itt: 247–251. A scriptorium bizonyára foglalkozott a levelek fogalmazásával, kiadásával és megőrzésével is.

³⁶ BM Lat. Cl. XIV, Cod. 246, fol. 161v–162r; *Wadding, L.*: *Annales minorum* XII. i. m. 130–131. No. 53.

registrum diversarum), amelybe nyilván számos levelet bemásoltak.³⁷ Az olasz ferenccs a neki szóló leveleket nagy számban őrizte meg, amire az is utal, hogy magyarországi útja idejéből 156 levelet ismerünk, ezek közül Capestranóba 112 olyan került vissza, amelyet ekkor kapott.³⁸ Emellett mintegy archívumként magánál tartott olyan, nem neki szóló darabokat is, amelyek különféle okokból fontosak lehettek számára.³⁹

A levelezésnek szentelt figyelemről tanúskodik és annak rendszerezését, áttekinthetőségét szolgálhatta Kapisztrán János említett regisztrumkönyve, amely megsemmisülhetett vagy lappang.⁴⁰ Lucas Wadding a 17. század közepén még merített belőle, amire bizonyosság, hogy *Annales Minorum*ában a levelek általa ismert lelőhelyét megjelölve többek között az *ex registro Capistrani* megjelölést is használta. A Magyarországon keletkezett levelek közül tizenegy esetében olvashatunk Waddingnál a regisztrumkönyvre mint forrásra tett utalást. Közülük ötnek Kapisztrán János a szerzője, és egy kivétellel (amikor Domenico Capranica kardinális a címzett) a pápának szól, további öt esetben Juan de Carvajal kardinális magyar területen született leveleiről van szó.⁴¹ Az utolsót Krumlovi Vencel, a prágai káptalan dékánja 1456. november 17-én, azaz a címzett haláláról még nem tudva írta, ami arra utal, hogy a regisztrumkönyvet Kapisztrán János elhunytát követően is vezették egy ideig.

Az elveszett kötettel kapcsolatosan Filippo Sedda azt feltételezi, hogy mintája a pápai kúriában vezetett regisztrumkönyv lehetett, és Kapisztrán vikárius generálisi tisztségéhez kapcsolódott (amelyre 1449-ben emelkedett),⁴² ugyanakkor Wadding más forrásmegjelölései alapján (*ex registro Ordinis*, *ex registro Marci Bononiensis*) úgy látja, hogy magának a rendnek is lehetett ilyen kötete, ahogyan Marco da Bologna miniszter vikáriusnak is. Sedda összességében úgy foglal állást, hogy a könyv az elküldött, de néha a bejövő levelek másolatait őrző gyűjteményt tartalmazhatta. A magyar anyag alapján azonban úgy tűnik, hogy csak a pápával

³⁷ Az 1456. december 3-ai dátummal ellátott leltár szövegét közli *Chiappini, A.*: Reliquie i. m. 285–291.

³⁸ Ha a Varsányi-féle leltár nem is említi külön a nem pápai leveleket, Sessa 1700-ban készült leltárában a következő áll: *Multae epistolae ipsi directae ab imperatore, Regibus, magnis Principibus, Cardinalibus, Episcopis et Communitatibus*. Lásd *Chiappini, A.*: Reliquie i. m. 294.

³⁹ Csak egy, de jelentőségeltjes példa erre az a bulla, amelyben IV. Jenő pápa 1438. szeptember 1-jén megerősíti tisztségében az obszervánsok által generális vikáriussá választott Sienai Bernardint. *Archivum Capistranense*, Ep. No. 20.

⁴⁰ Filippo Sedda feltételezése szerint a római San Isidoróban őrizték, és ott lehet ma is: *Corpus Epistoliarum Capistrani* i. m. 42.

⁴¹ Carvajalról újabban lásd *Kiss Gergely*: Juan de Carvajal: egy pápai legátus Mátyás idejében. Életrajzi vázlat. In: Hunyadi Mátyás és kora. Szerk. Bárány Attila – Kavecsánszki Máté – Pósn László – Takács Levente. Debrecen 2019. 248–281.

⁴² Erre abból lehet következtetni, hogy Wadding, amikor V. Miklós pápa Kapisztránt e tisztségében megerősítő levelét közli, a regisztrum első lapjára utal. Lásd *Wadding, L.*: *Annales minorum* XII. i. m. 1449.

és magas rangú főpapokkal folytatott levelezése került be ebbe a kötetbe.⁴³ További vizsgálatokat kíván annak kiderítése, hogy a kapott leveleket, amelyeket elég lett volna megtartani, vajon miért másolták be a regisztrumba.

Miközben a levelezés épp ezekben az évtizedekben vált irodalmi műfajjá, a humanisták által favorizált latin stílus normák hordozójává, Kapisztrán nem követte ezt az irányt. Igaz, különösen a pápáknak küldött levelek kitűnő retorikai képességekről tesznek bizonyosságot,⁴⁴ ám a levél számára láthatólag pusztán eszköz volt, amely elsősorban a praktikus, politikai, egyházpolitikai célokat, a szervezést, gyakran épp az utaknak a szervezését szolgálta. Persze számos esetben olvashatunk bennük meggyőzésre törekvő, tiltakozó vagy épp lelkesítő sorokat.⁴⁵ Ha szövegükön valamiféle műveltséganyag átüt, akkor az főként a Szentírás és az egyházatyák ismerete és – perugiai jogi tanulmányaiból és fiatal kori bírói gyakorlatából következően – az alapos római- és kánonjogi felkészültség.⁴⁶

A szöveghagyomány fő vonalai

A magyarországi levelezés sajátosságainak jobb megértéséhez érdemes kitérni Kapisztrán János levelezésének hagyományozódására, legfontosabb lelőhelyeire és katalógusaira. Az anyag legrégibb, legértékesebb és legtöbb eredeti darabot tartalmazó részét a Kapisztrán társai által Capestranóba visszajuttatott levelek adják. Az itteni ferences rendház könyvtárában két sorozatba csoportosították őket: a pergamenre írt, reprezentatívabb levelek, valamint a papírra írottak,⁴⁷ de a könyvtár néhány kódexében is található levelek korabeli másolatai.⁴⁸

⁴³ Egyetlen kivétel az a levél, amelyet Cillei Ulrikától az enzensdorfi obszervánsok megvédelme ügyében kapott: *Wadding, L.: Annales minorum* XII. i. m. 352–353.

⁴⁴ Az 1700-ban készült Sessa-féle leltárban szerepel: „Marcus Quintilianus de arte oratoria”; „Tullius de arte oratoria”. *Chiappini, A.: Reliquie* i. m. 296–297.

⁴⁵ Például a csehországi kelyhes vezetőkhöz írt, vitairtnak is tekinthető levelei, vagy az, amelyben tiltakozik Piccolomininél Rokycana érseki kinevezése ellen. Lásd *Wadding, L.: Annales minorum* XII. i. m. 369–370. (1456. ápr. 8.).

⁴⁶ A legszembeütőbb példa erre III. Callixtus pápához 1455. szeptember 17-én Csanádról írt levele. Bologna, Archivio dell’Osservanza a S. Paolo in Monte, Lib. 14, vol. 1., No. 11. A szöveg, az obszervánsokat védelmezve számos, IX. Gergely pápa Liber extravagantiumából vett idézetet tartalmaz. Jogi tanulmányaira lásd *Hofer, J.: Johannes Kapistran* i. m. 37–51.

⁴⁷ Az előbbieket az 1–73-ig terjedő, az utóbbiak 74–484. közötti sorszámkokat kapták: ezek négy kötetbe kötve találhatók meg napjainkban a könyvtárban. 2006-ban a Magyar Nemzeti Levéltár az 1–308. számú darabokról másolatot készített, jegyzékét lásd *Sölch Miklós: Kapisztrán Szent János levelezése a diplomatikai fényképgyűjteményben*. In: *Európa védelmében. Kapisztrán Szent János és a nándorfehérvári diadal emlékezete*. Bp. 2013. 146–168. A levelek bekerültek a Magyar Nemzeti Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjteményébe, és az intézménnyel kötött megállapodás értelmében az 5. jegyzetben említett készülő kiadásban a kutatócsoportunk tagjai által készített regeszták felhasználásával a hungaricana.hu weboldalon fogják közzétenni.

⁴⁸ ACap Mss. 7., 10., 15., 19., 33.

Másik fontos lelőhely a Vatikáni Apostoli Levéltár, ahol – értelemszerűen – csak a pápák Kapisztrán Jánoshoz írt leveleinek másolatait őrzik. Ezen kívül az itáliai szöveg hagyomány fontos része egy L'Aquila-beli ferences barát, Alessandro de' Ricci (†1497) krónikája, amelybe a szerző bemásolt 33 olyan, Kapisztránnak szóló, illetve általa írt levelet, amelyek azóta elvesztek.⁴⁹ Ezek a darabok elsősorban a ferences obszervánsok és konventuálisok ellentétével kapcsolatosak.

Az ennél későbbi – elsősorban a 17. században keletkezett, már nem kortársnak tekinthető, ám tematikailag a levelek szélesebb körét felölelő – másolatgyűjtemények szerzői a szentté avatás előmozdítása érdekében elsősorban a pápákkal, egyéb magas rangú világi és egyházi méltóságokkal folytatott levelezést gyűjtötték össze. Az 1680-as, 1690-es években, amikor Magyarországon zajlott a török elleni felszabadító háború, a több mint két évszázaddal korábbi nándorfehérvári győzelemben részes szerzetes érdekében folytatott gyűjtőmunka különösen időszerűvé vált. Az ekkoriban keletkezett gyűjtemények több olyan levelet közölnek, amelyeknek az eredetije már elveszett, kiemelkedik közülük a már említett *Liber epistolarum*.⁵⁰ További két gyűjtemény, az *Acta canonizationis* és az *Aprutina canonizatio* a capestranói konvent könyvtárában található, melyekben néhány olyan levél is olvasható, amelyek az eredetiek sorozatában nem találhatók, így nyilván utólag helyezték el őket a könyvtárban.

A levelek immár nyomtatásban való közreadásának adott keretet Lucas Wadding, a Rómában letelepedett ír ferences nagyszabású, a ferences rend történetét összefoglaló, nem elsősorban elbeszélő forrásokra, hanem hivatalos iratokra és levelekre építő, azok jelentős részét teljes terjedelmében közlő munkája, az *Annales minorum*,⁵¹ amely Kapisztrán János levelezéséből mintegy 160 darabot tartalmaz, elsősorban a capestranói, de a vatikáni anyagból is válogatva. Wadding az eredeti darabok stílusát sokszor (eléggé önkényesen) a 17. századi latinság normáinak megfelelően átstilizálta, és gyakran előfordul, hogy csak kivonatokat, parafrázisokat közöl.

Wadding művére mint az első nyomtatott és számos levelet közlő munkára sokan támaszkodtak. Közülük a legfontosabb Antonio Sessa da Palermo, aki 1680-ban ugyancsak a szentté avatás érdekében látott hozzá rendtársaival, hogy Kapisztrán János valamennyi művét összegyűjtse. A 18 kötetre rúgó kéziratot munka, az *Opera omnia sancti Iohannis a Capistrano* megalkotása húsz évig

⁴⁹ L'Aquila, Archivio di Stato, cod. 73.

⁵⁰ A datálásra lásd *Letizia Pellegrini*: More on John Capistrano's Correspondence: A Report on an Open Forum. *Franciscan Studies* 68. (2010) 192. A könyvtári katalógus egyszerűen az 1701–1800 közötti évkört tünteti föl keletkezése idejeként: (<https://bit.ly/3QDzECW>, letöltés 2022. szept. 30.)

⁵¹ Az első kiadás 6. kötetében, míg a későbbi kiadások (a második 1731–1886, a harmadik 1931–1964) esetében a 12. kötetben.

tartott. Eközben megtörtént a szentté avatás is, bár az eljárás még nem zárult le teljesen, ugyanis az azt szentesítő bullát csak 1724-ben adta ki XIII. Benedek pápa. A gyűjteményt a továbbiakban a római Santa Maria in Aracoeli kolostorában őrizték (ezért emlegetik *Collectio Aracoelitana* néven is), mígnem 1986-ban facsimile kiadásként napvilágot látott, így azóta a kutatóknak már nem szükséges az Aracoelibe zárándokolni az ottani „eredeti” példány tanulmányozása érdekében.⁵² Az 1. és a 18. kötetében kapott helyet Kapisztrán János levelezésének 200 darabja, melyek közül az összeállítók sokat Wadding munkájából másoltak, de láthatták azok eredetijét is (hiszen maga Sessa is járt Capestranóban, ahol elkészítette a relikviák leltárát), ugyanakkor találhatók mellettük olyan darabok is, amelyeket máshonnan nem ismerünk.⁵³ Más, 17–18. századi munkák csupán a Waddingnál olvasható levélszövegekből válogatnak.⁵⁴ A nyomtatott kiadások között említhetjük még a *Bullarium franciscanum* új sorozatát, amely – értelem-szerűen – néhány pápai levelet tartalmaz.⁵⁵

A 19. század végétől kezdve Közép-Európában „nemzeti” alapon került sor a levelezés egyes, nem túl terjedelmes részeinek kiadására. Ferdinand Tadra a *Liber Epistolarum*ból merítve 17 cseh vonatkozású levelet közölt. Czesław Bogdalski népszerűsítő munkájában 35 vegyes provenienciájú, lengyel személyekhez kapcsolódó levelet sorolt föl, s mintegy tucatnyit közre is adott lengyel fordításban.⁵⁶

Számunkra különösen fontos Pettkó Béla *Kapisztrán János levelezése a magyarokkal* címmel 1901-ben megjelent munkája, amely 77 darab Capestranóban fennmaradt, magyar vonatkozású levelet tartalmaz, ezeknek csaknem a fele korábban még nem látott nyomtatásban napvilágot. Pettkó érdeme, hogy az általa tanulmányozott

⁵² Manuscripta Aracoelitana opera s. Ioannis a Capistrano continentia. Cura et studio P. Antonii Sessa de Panormo, anno 1700. Roma: Archivio del Convento Franciscano dell'Aracoeli, MS I 1; Ms V 3; Az facsimile kiadás: Opera Omnia Sancti Ioannis a Capistrano. Riproduzione in fac-simile della „Collectio Aracoelitana” redatta da P. Antonio Sessa da Palermo (1700): Mss. nell'Archivio del convento franciscano dell'Aracoeli. XVIII. Roma–L'Aquila 1985. (a továbbiakban: Sessa) Megjegyzendő, hogy a másolatgyűjtemény 1855-ig lappangott: Bölskey Ö.: Capistranói Szent János élete és kora i. m. III. 261.

⁵³ Például Kapisztrán III. Callixtus pápának Győrben, 1455. július 4-én kelt levele, amely számos információt ad a görögkeletiekkel kapcsolatosan. Opera Omnia i. m. V/3. 177–183.; *Fermendžin, E.*: Acta Bosnae i. m. 224–226. No. 954

⁵⁴ *Giovanni Battista Barberio*: Compendio dell'heroiche virtù e miracolose attioni del B. Giovanni da Capestrano dell'Ordine di Minori Osservanti. Romae 1661.; *Amandus Hermann*: Capistranus triumphans. Coloniae 1700.

⁵⁵ Bullarium Franciscanum continens constitutiones, epistolas, ac diplomata Romanorum pontificum. Nova series II. Ed. J. M. Pou y Martí. Quaracchi 1939., a Kapisztrán levelek itt: 54–55., 99–100., 110., 115–116.

⁵⁶ *Ferdinand Tadra*: K pobytu Jana Kapistrana v zemích českých. Sedmnáctú listův z rukopisy Národní knihovny Římské. Věstník. Královské České Společnosti Nauk třída filosoficko–historicko–jazykozpytná. Sitzungsberichte Königlichen Böhmisches Gesellschaft der Wissenschaften: Klasse für Philosophie, Geschichte und Philologie, Jahrgang 1889. Prague 1890. 31–48.; *Czesław Bogdalski*: Ber-nardyni w Polsce. Zarys dziejów na tle współczesnych wydarzeń I. Kraków 1933.

eredetiek közül több ma már olvashatatlan, így ezekben az esetekben az ő kiadása maradt az egyetlen (vagy legalábbis a legmegbízhatóbb) szövegtanú.

A levelezés tételes számbavételéhez és a szöveg hagyomány áttekintéséhez alapvetőek a katalógusok. Az első Aniceto Chiappini ferences rendi történész és könyvtáros állította össze, voltaképpen két, egymást kiegészítő munkában. A *Reliquie letterarie capestranesi* nem csupán a capestranói könyvtárban őrzött levelek regesztákkal ellátott jegyzékét tartalmazza, kiegészítve a máshol található vagy publikált, Kapisztránnak szóló vagy őt érintő levelekkel, hanem a könyvtárban fellelhető kéziratok kódexek részletes leírását is.⁵⁷ Másik munkája, a *Produzione letteraria di San Giovanni da Capestrano* a szent irodalmi munkásságát veszi számba, a kerekén 150 általa írt levelet, amelyeket Chiappini különféle kiadásokból vagy más, itáliai vagy külföldi könyvtárakból ismert.⁵⁸ Az 1920-as években Bölcskey Ödön ciszterci gimnáziumi tanár háromkötetes, adatgazdag monográfiát jelentetett meg Kapisztrán Jánosról, amelybe belefoglalta az addigi (olasz, német, lengyel és a Pettkő Béla által készített magyar stb.) kiadásokra, Chiappini jegyzékére, de saját, német és osztrák könyvtárakban és levéltárakban folytatott kutatásaira támaszkodva összeállított katalógusát is. A 670 tételből álló lista nemcsak Kapisztránnak szóló és számára küldött leveleket tartalmaz, hanem olyanokat is, amelyek róla szólnak, így azt a 106 darabot, amelyek elhunytát követően, elsősorban szentté avatásával kapcsolatosan keletkeztek.⁵⁹

A már említett Johannes Hofer nem csupán a szent részletes életrajzát írta meg, hanem a levelek kiadásának előkészítéseként hátrahagyta azok nagy részének kéziratok katalógusát. 1952-ben a ferences rend vezetése a nevezetes, Quaracchiban (Firenze mellett) működő, a ferences szerzőkkel kapcsolatos kutatásokat folytató és műveik publikálását végző Collegio San Bonaventurát bízta meg azzal, hogy készítse elő az *Epistolarium* kiadását. A kiadás munkálatait Hofer számos másolatot és átírást is tartalmazó hagyatékára támaszkodva Ottokar Bonmann német szerzetes kezdte el, ám egyedül szerény tempóban tudott haladni. Halálát követően az összegyűjtött gazdag anyag az Egyesült Államokba, a St. Bonaventure Universityre került, melynek alapján az 1989 és 1992 között Gál Gedeon és Jason M. Miskuly publikálta az addig legteljesebb, 667 tételt tartalmazó nyomtatott katalógust.⁶⁰ A fent említett művekre támaszkodva Filippo

⁵⁷ Chiappini, A.: Reliquie i. m.

⁵⁸ Aniceto Chiappini: La produzione letteraria di S. Giovanni da Capestrano. Gubbio 1927. 54–104.

⁵⁹ Bölcskey Ö.: Capistranói Szent János élete és kora i. m. III. 359–512.

⁶⁰ Gál, G. – Miskuly, J. M.: A Provisional Calendar of St. John of Capistrano's Correspondence i. m. Bonmann nehézségeire lásd I. 257. Igaz, hogy Bölcskeynél kicsit több, 670 tétel szerepel, ám ezek között számos olyan akad, amelynek nem Kapisztrán a szerzője vagy címzettje, csak róla szól. A St. Bonaventure-ben található Bonmann-hagyaték katalógusát közölte: Ludovic Viallet: Note sur les archives d' Ottokar Bonmann. Franciscan Studies 65. (2007) 419–427.

Sedda Letizia Pellegrinivel együttműködve már a tervezett modern összkiadás előkészületeként hozta létre a *Corpus Epistolarium Capistrani* teljesnek szánt digitális adatbázisát.⁶¹ A magyar levelezés kiadásának előkészületei során kiderült, hogy az abban lévőkhöz még hozzátehető néhány eddig ismeretlen, elsősorban bécsi és német közgyűjteményekben őrzött levél.

A „magyarországi” levelezés sajátosságai

A „magyarországi” levelezésbe értelemszerűen azok a levelek tartoznak, amelyeket Kapisztrán János a korabeli Magyar Királyság területén, azaz 1455. május 18-ától kezdve haláláig, 1456. október 23-áig írt vagy kapott. Kivételt képez az a már említett levél, amelyet Krumlovi Vencel november 17-én, Kapisztrán János haláláról még nem értesülve írt meg. Összesen 156 darabról van szó,⁶² melyek közül 44 eddig kiadatlan, utóbbiak közül pedig 23 károsodott, egyáltalán nem olvasható. A Magyarországon keletkezett levelezés első pillantásra szembe-tűnő jellegzetessége a viszonylag magas forrásveszteség, amelynek érthető okokból a levelezés műfaja általában nagyobb mértékben van kitéve, mint a jogbiztosító iratok. Paweł Kras becslése szerint Kapisztrán János levelezése esetében a veszteség a fennmaradt darabok két-háromszorosára tehető,⁶³ és az elveszett levelek csupán kis hányadáról lehet tudomásunk más levelekben tett említésekből.⁶⁴

Összességében Kapisztrán Magyarországra érkezését, 1455 májusát követően 17 esetben történik említés olyan más levelekről, amelyeket ma már nem ismerünk. Ezek közül 12-nek Kapisztrán, kettőnek Juan Carvajal, kettőnek Szekcsői Herceg Rafael, egynek Hunyadi János a szerzője.⁶⁵ A mások által említett, de azóta elveszett levelek azonban a forrásveszteség nyilván elhanyagolható részét teszik ki.

⁶¹ A szerző mindaddig nem publikálta ezt a katalógust.

⁶² Csupán két, évszámot nélkülöző, Kapisztránnak szóló levél esetében merül fel, hogy 1455 előtt keletkeztek: az egyiket Ludovico Trevisan írta december 10-én (ACap Ep. 68; *Wadding, L.: Annales minorum* XII. i. m. 296–297. No. 20), a másikat a jihlavai polgárok szeptember 28-án (ACap Ep. 233).

⁶³ Kras, P.: John of Capistrano and his Correspondence i. m. 61–62.

⁶⁴ Így például Ludovico Trevisan kardinális, a török ellen tervezett tengeri hadjárat parancsnoka egyik levelében (ACap. 267., DF 293626.; 1456. ápr. 26.) azt írta, hogy megkapta Kapisztrán János március 24-én kelt levelét. Juan Carvajal pápai legátus 1456. május 23-án megírta (*Pettő B.: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal* i. m. 209–210.), hogy Kapisztrán pünkösdkor, május 16-án kelt leveléből arról értesült, hogy a prédikátorhoz nem jutott el két levele. A május 16-án kelt levélről többet nem tudunk, mint ahogy a szóban forgó két Carvajal-levélről sem. A legátus ugyan három héttel később (június 14-én) már arról értesíti Kapisztránt (uo. 214–215), hogy az elveszettnek hitt leveleket a futár visszahozta, mondván, hogy nem találta a címzettet, de Hunyadi János egyik familiárisával újra elküldi azokat. E levelek egyike sem lehetett az az ismert darab, amelyet Carvajal május 14-én Budán írt Kapisztránnak (uo. 201–202.), hiszen a címzett két nappal később aligha reklamálhatott elmaradása miatt, a legátus ennél korábbi ismert levelei viszont még januárban keletkeztek.

⁶⁵ E 16 levél megoszlása: a Kapisztrán által írtakat említi: 1. Lionello Accrocciamuro (1455. aug. 6.); 2. Marchiai Jakab (1455. december 14.); 3–4. Ludovico Trevisan (1456. ápr. 26. és 1455. dec. 10.); 5.

A veszteség Kapisztrán magyar személyeknek írt levelei körében a legnagyobb. Magyarországon kizárólag konfraternitás-levelek maradtak meg, összesen kilenc, amelyekből ötöt itteni tartózkodása idején adott ki (ehhez még egyet számíthatunk hozzá, amelyet Bécsben őriznek).⁶⁶ Nehéz megbecsülni, hogy hány keletkezhettek még, a jelenleg ismert példányok kis- és középnemesek családi levéltáraiban és egyházi levéltárakban vészelték át az évszázadokat,⁶⁷ amiben közrejátszott, hogy spirituális, üdvösség-biztosító jellegük miatt fontosnak tartották őket. Kapisztrán egyéb, magyar egyházi és világi személyeknek szóló levelei vélhetően főként a hódoltság kori pusztításnak estek áldozatul. Igaz, Szabolcs megye lakosaihoz írt levele a 19. században még meglehetett, azután azonban szintén nyoma veszett.⁶⁸ Csupán az 1456. január 6-án Hátszegről az erdélyi nemesekhez intézett felhívásának másolata található meg Capestranóban.⁶⁹

Kedvezőbb a helyzet azoknak a leveleknek az esetében, amelyeket Kapisztrán nem magyar személyeknek írt, illetve magyar területen kézhez vett, ugyanis ezek nem maradtak Magyarországon. Ami az előbbieket illeti, a csehországi Třeboňban található azon levele, amelyben gratulál Jošt z Rožmberkának boroszlói püspökké választása alkalmából.⁷⁰ A nándorfehérvári győzelemről III. Callixtusnak írt három beszámolója⁷¹ (másolatban) Rómában, Capestranóban, illetve délnémet-osztrák területek közgyűjteményeiben (Bécs, Salzburg és Gotha) maradt fenn. Megőrzésük nyilván hírértéküknek köszönhető, hiszen első kézből számoltak be a dicsőséges győzelemről, ráadásul ismert, autoritással rendelkező személy előadásában. Itáliában – érthető módon – azoknak a daraboknak az eredetijét vagy

Tari László (1456. ápr. 6.); 6. Bánfalvi Miklós (1456. máj. 11.); 7-8. Herceg Rafael (1456. máj. 3. és máj. 15.); 9. Juan Carvajal (1455. máj. 23.); 10. Krumlovi Vencel (1456. nov. 17.); 11. Nagyvílgyi Mihály (1456. jún. 18). 12. a 19. században elveszett, a szabolcsiaknak írt levél. A Kapisztránnak szólókat említi: 13–15. Carvajal (1456. máj. 23. és 1456. jún. 14., a három levélből levélből kettő szerzője ő maga, a harmadiké Hunyadi); 16-17. Szekcsői Herceg Rafael (1456. máj. 3. és máj. 15.).

⁶⁶ Bécs, Franziskanerkloster, Provinzarchiv, Nr. III/B/4; kiadása: *Placidus Herzog*: *Cosmographia Austriaco – Franciscano I. Coloniae Agrippinae 1740.* 364–365.

⁶⁷ Az egyházi levéltárak: a bécsi (L. Scherttetzl) és a pozsonyi (Csikvádi László) ferences kolostorok. A Jóránt családnak szóló levél a Magyar Kamara Archivumának Acta Ecclesiastica fondjából került a DL-be (14980.); a Temesvári János részére kiállított hasonló levelet a leleszi konvent őrizte (ma DL 222691.). Családi levéltárban maradt fenn a Suki (DF 255266.), a Csicseri és Csebi (DL 31660.), a Balajti (DL 38854.) és a Macskási (DF 254933.) családoknak adott levél. A Christianus bártfai plébánosnak kiállított darabot világi levéltár: Bártfa város archívuma őrzi, aminek talán az az oka, hogy a plébánossal együtt a világi konfraternitás is kapta. A Hásságiaknak adott levél eredetije már nincs meg, fennmaradásának helye bizonytalan, a forráskiadás azt nem tünteti föl: *Carolus Wagner*: *Diplomatarium comitatus Sarosiensis. Posonii et Cassoviae 1780.* 383–385.

⁶⁸ *Pesty Frigyes*: *A Kállay-család levéltára. Századok 6.* (1872) 391.

⁶⁹ ACap. Ep. 243., DF 293604.

⁷⁰ Třeboň, Státní oblastní archiv, Historica 1739c; *The Correspondence of John of Capistrano* i. m. 302–303.

⁷¹ 1456. júl. 22.; 1456. júl. 23.; 1456. aug. 17.: *Wadding, L.*: *Annales minorum* XII. i. m. 429–430., 796–798., 430–432.

másolatait találhatjuk, amelyeket kardinálisoknak (Capranica, Piccolomini), az obszerváns generális vikáriusnak vagy ottani helyi közösségeknek írt.

Azok a levelek, amelyeket az olasz szerzetes Magyarországon kapott kézhez, visszakérültek Capestranóba (persze nem kizárható, hogy néhányuk ezt megelőzően, még magyar területen elveszett), ahol nagyobb eséllyel maradtak ránk, bár a helytelen tárolás miatt ott is sok tönkrement.⁷²

Ami tehát a levelek provenienciáját illeti, a magyarországi anyag döntő része Itáliában maradt fenn. Az eredeti példányok túlnyomórészt Capestranóban vannak, és a már elveszett levelek másolatai is Itáliában keletkeztek. A 155 levél közül, amelyeket magyar területen írt vagy kapott Kapisztrán, csupán öt konfraternitás-levél őrződött meg magyar területen.

Kedvezőbb a kép a lengyel és a cseh levelek esetében. A lengyel kiadásban napvilágot látott 56 levélből 43 származik Itáliából (Capestrano, más itáliai közgyűjtemény vagy itáliai másolat, szövegkiadás), míg többnyire lengyel és cseh területen lévő közgyűjteményekben maradt fenn egy eredeti és 12 másolat. Az arány még jobban eltolódik a cseh személyekkel folytatott levelezés esetében. A Kapisztrán János Magyarországra érkezéséig keletkezett 139 levélből 67-et (és még 19 konfraternitás-levelet) kizárólag Alpoktól északra található közgyűjteményekben őriznek.⁷³ Ennek oka lehet a husziták ellen írt vitairatok, traktátusok széles körű elterjedése, Kapisztránnak a cseh arisztokráciával fenntartott szorosabb kapcsolatrendszere és az iratok fennmaradásának jobb esélye egy urbanizáltabb közegben.

Gyaníthatóan a Magyarországon maradt levelek nagyarányú pusztulásából fakad Kapisztrán levelezésének „féloldalassága”: az általa, illetve a neki írt levelek számának aránytalansága. A 156 fennmaradt „magyarországi” levélből (leszámítva a 6 konfraternitás-levelet)⁷⁴ mindössze 23-at írt, míg 127-et kapott. Azok

⁷² A magyar utazás idejéből szám szerint 27, de ebből háromnak a szövegét ismerjük. Kettő Battista Tagliacarne obszerváns generális vikárius levele, melyeket Alessandro de' Ricci krónikájából ismerünk (Archivio di Stato dell'Aquila, cod. 73, fol. 449r–v; 450r–451v), a harmadik pedig Jacobus Stubach Domonkos-rendi bécsi doktor levele, amelynek a Bonmann-hagyatékban található átirását (St. Bonaventure University, Capistran Collection, Carton 12b, No. 525.) Iulian Mihai Damian találta meg. A többi levél küldői: Kálnói András, Szécsi Dénes, Gatályi Fülöp, Labyszini Máté, Péter pétérvárad apát, Székely Mihály; Geszti János pétérvárad custos, Domenico Capranica, Juan Carvajal, Pietro d'Anguillara, a római Araceli kolostor gvárdiánja, Frigyes testvér (Kapisztrán tolmácsa), Ignác ferences camerarius. A magyarországi világi személyek, illetve intézmények: Brankovics György, Kőrögyi János, Maróti Lajos és Mátyus, Geszti János (nem tudni, melyik a kettőből), Lippa város. Kapisztrán Magyarországra érkezését megelőző időszakból (1451. június–1455. március) még 5 károsodott levélről számolhatunk be (Becsényi Mihály, Varsányi István, Várdai István, Cillei Ulrik és Brankovics György). Vannak olyan esetek is, amikor a küldő személye nem megállapítható.

⁷³ A készülő cseh kiadás adatbázisából. Köszönet illeti Antonín Kaloust, aki azt hozzáférhetővé tette.
⁷⁴ A 156 levélbe nem számítom bele a nándorfehérvári győzelemről beszámoló, Universis titulo Christianae militiae kezdetű hamisítványt. A levél hamisított mivoltára lásd *Hofer, J.*: Johannes

a levelek, amelyekről csupán említésekből tudunk, kissé módosítják az arányokat: ez esetben 35 kimenő és 126 fogadott áll egymással szemben.⁷⁵ A címzettek megoszlása is aránytalan: a 35 levélből mindössze 6 olyan akad, amelynek a címzettje magyar személy vagy intézmény. Az egyetlen eredetiben fennmaradt levél címzettjei az erdélyi nemesek,⁷⁶ további négy, csak említésből ismert darab pedig a kalocsai érseknek (2), a pécsi püspöknek, a titeli prépostnak és Szabolcs megye közönségének szól. Nehezen elképzelhető azonban, hogy Kapisztrán ne írt volna levelet, akár többet is, Székely Mihálynak, akit Erdélyben helyettesének bízott meg, következésképpen a görögkeletiek elleni fellépésre vonatkozó instrukciókkal is el kellett látnia.⁷⁷ Hasonló a helyzet Hunyadi Jánossal, aki kilenc levelet írt az olasz szerzetesnek, miközben egyetlen egy sem maradt, amit tőle kapott volna.

A többi 29 levél címzettje külföldi, a következő megoszlásban: Itáliában a pápa (10), itáliai kardinálisok és itáliai rendtársai (7), a saját, szűkebb pátriájában lakó hívek (3), míg útjának korábbi helyszínein, a cseh–lengyel–német régióban tartózkodó egyháziak (Piccolomini, Jošt z Rožmberka, a prágai Szent Vitus katedrális prépostja, majd boroszlói püspök, Krumlovi Vencel, Tari László, a krakkói obszerváns rendház főnöke, az az ismeretlen doktor, akinek Kapisztrán egy levél formáját öltő értekezést állított össze a végítélet tizenöt előjeléről (5), Magyarországon tevékeny egyháziak (Carvajal, Oddi és obszerváns rendtársai – 4), és világiak (Beneš Černoorský, a morvaországi rendi gyűlés alkamarása – 5), Magyarországon tevékeny egyháziak (4).

Ha Kapisztrán János közép-európai útjának egészét nézzük, 1451–1452-ben kiegyensúlyozott az általa írt, illetve kapott levelek aránya, de 1453-tól már az utóbbiak kerültek jelentős többségbe, különösen 1455–1456-ban.⁷⁸ A cseh témajú levelezésen belül arányaiban jóval többször Kapisztrán a szerző: a 139 levél több mint a felét ő írta (72).⁷⁹ Főként útja elején magasabb a szám, feltehetőleg azért, mert ekkor került sor kapcsolatépítésre a helyi méltóságokkal, de éles vitákra is a huszitizmus exponenseivel. A lengyel vonatkozású levelek (nagyjából 1453

Kapistran i. m. I. 473–474. (Köszönöm Gecser Ottónak, hogy erre felhívta a figyelmemet.) Sokatmondó, hogy ez a hamisítvány szélesebb körben terjedt el, mint a többi, e tárgyban keletkezett levél, legalábbis erre utal, hogy másolatai Berlinben, Stuttgartban, Münchenben és Würzburgban is fennmaradtak, valamint német fordításban is terjedtek: Berlin: Staatsbibliothek, Theol. Lat. fol. 673, fol. 3v–4v; München: Bayerische Staatsbibliothek, Clm 23980, fol. 1r–v; Stuttgart: Württembergische Landesbibliothek, HB X 24, fol. 215v–216v; Würzburg: Universitätsbibliothek, M.ch.q.387, fol. 317v.

⁷⁵ Lásd a 65. jegyzetet.

⁷⁶ ACAP Ep 243; *Pettkó B.*: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal i. m. 187–188. No. 34

⁷⁷ *Pettkó B.*: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal i. m. 187–188.

⁷⁸ *Sedda, F.*: Corpus Epistolarum Capistrani i. m. 44. szerint az évenként fogadott/küldött levelek száma és aránya: 1451: 24/19; 1452: 21/33; 1453: 21/7; 1454: 501/22; 1455: 67/14; 1456: 60/17. Figyelemre méltó és magyarázatot kívánna az 1453. év „sovány termése”.

⁷⁹ 1451. július 25. és 1455 márciusa között.

és 1454 első fele) arányai már közelebb állnak a magyarhoz, de még ezeknek is negyedét teszik ki (46-ból 12) a Kapisztrán által írt levelek.

Ha röviden szemügyre vesszük a Kapisztrán Jánosnak szóló, fennmaradt magyarországi levelek szerzőit, a következő csoportok rajzolódnak ki. Nem magyarországi személyek, körök: 1. a római Kúria: a pápa, kardinálisok (Ludovico Trevisan, Domenico Capranica); 2. itáliai obszervánsok (például Battista Tagliacarne, az obszervánsok generális vikáriusa, Veronai Gábor, Niccolò da Fara, Giovanni da Tagliacozzo); 3. azok a külföldi egyháziak, akikkel Kapisztrán János a magyarországi keresztes hadjárat ügyében állt kapcsolatban (Juan Carvajal, Francesco Oddi); 4. cseh és lengyel világi papság (Prothasius brnói prépost, Krumlovi Vencel, Tomasz Strzypiński krakkói püspök), de ide sorolnám Enea Silvio Piccolominit is, akivel az obszerváns prédikátor ekkoriban szinte csak a huszita ügyekben érintkezett. További köröket jelentenek: 5. a világi méltóságok, közöttük uralkodók (III. Frigyes császár, Tamás István bosnyák király), illetve más, elsősorban cseh-morva méltóságok (Beneš Černožský morva alkamarás, Jindřich IV. z Rožmberka, V. László boroszlói kormányzója, Jošt II. z Rožmberka); 6. Krakkó város; 7. egy Domonkos-rendi bécsi egyetemi doktor: Jacobus Fabri de Stubach.

A Kapisztrán Jánosnak levelet küldő magyarországi személyek, illetve intézmények az alábbi csoportokba sorolhatók: 1. világi előkelők, országnagyok (Cillei Ulrik, Hunyadi János és felesége, Garai László, Brankovics György, Maróti László és Mátyus, Újlaki Miklós, Losonci Bánfi Albert, Kórógyi János, Szilágyi Mihály, Marcali János); 2. várnagyok, familiárisok (Gesztai János nándorfehérvári kapitány, Tornai Szilveszter felesége, Margit, Szalai Miklós és társai, Kürti Balázs, Telegdi Lőrinc); 3. fő- és középpapság (Szécsi Dénes, Szekcsői Herceg Rafael, Hédervári László, Kálnói András, Barius Miklós, Nagyvölgyi Mihály titeli prépost, a pécsi és az aradi káptalan); 4. obszerváns ferencesek (Székely Mihály; Varsányi István, Gesztai János, a tövisi rendház gárdiánja); 5. egyetlen városként Lippa.

A levelezőpartnerek nem egyformán jelentősek a levelezés kontextusában. Az egyik tényező, ami egyeseket mások elé helyezhet, a levelezés kölcsönössége, amely, korántsem mindig, de esetenként tartósabb, mélyebb kapcsolatot fejezhet ki; erről azonban Kapisztrán János és magyar személyek között elég korlátozottan beszélhetünk. A Kapisztránnak írók közül (összesen 32 személy vagy testület) csupán Bánfalvi Barius Miklós, Szekcsői Herceg Rafel és Nagyvölgyi Mihály esetében történik említés arról, hogy kaptak is tőle levelet. Ez a féloldalasság részben az iratvesztés következménye lehet, de a háborús helyzet sem kedvezett a személyes viszonyok kiépítésének és megerősödésének.

A nem magyar levelezőpartnerek körében két ilyen csoport rajzolódik ki. Az egyikbe III. Callixtus pápa és Ludovico Trevisan, Battista Tagliacarne és Marchiai Jakab sorolható, és – a fennmaradt anyag alapján kissé egyoldalúan

– Juan Carvajal. A másik csoportot azok a cseh és lengyel személyek alkotják, akikkel Kapisztrán János már Magyarországra érkezése előtt személyes jó viszonyt alakított ki, melynek folytonossága a magyar területen zajló levelezésben is megragadható. Erre példa Csehországból Beneš Černožský (aki 1451-ben tért át a huszitizmusról és Kapisztrán nagy tisztelője lett), Jošt z Rožmberka, Prothasius brnói prépost, Krumlovi Vencel prágai dékán, a lengyelországi körből pedig a krakkói ferencesek, köztük Tari László. De ilyen partnernek számíthatott korábban Zbigniew Olesnicki krakkói érsek is, aki azonban Kapisztrán Magyarországra érkezését megelőzően elhunyt.⁸⁰ Persze, jegyezzük meg, hogy Csehországban kölcsönös levelezés jött létre még néhány utraquista egyházi személlyel (Ján Borotín, Jan Rokycana) is, ezek a levélváltások azonban egyáltalán nem voltak barátiak.

A „magyar” levelezés tematikus rétegei

A levelezőpartnerek kiléte és szám szerinti megoszlása tehát keveset mond, részletesebb vizsgálat nélkül csupán magát a kapcsolat tényét állapíthatjuk meg. A levelezés fő tematikai rétegeinek azonosítása és az egyes levélírók ezekhez való társítása segíthet abban, hogy a levelezés tartalmát jobban megértsük, és az abban részt vevő személyek és leveleik jelentőségét a „hálózaton” belül megbecsülhessük.

Kapisztrán nem a semmiből tűnt föl Magyarország határán, személye többé-kevésbé ismert volt korábban is, ami a levelezésben is megragadható. Ezért érdemes a vizsgálódást az 1451 és 1455 májusa közötti kapcsolatok áttekintésével kezdeni. Ebben az időszakban a magyar méltóságokkal folytatott levelezés főbb csoportjai a következők:

1. Az V. László királlyal folytatott levelezés (1451–1455 között 16 darab), amely részben a cseh, részben a magyar helyzettel kapcsolatos, de elsősorban az uralkodó és Kapisztrán János személyes találkozásának megszervezéséről, az obszerváns szerzetes utazásainak az uralkodó, illetve tanácsadói számára nem kívánatos (Prága), illetve kívánatos (Bécs, Magyarország) helyszíneiről szól. Itt kell megemlíteni a Kapisztránt Magyarországra hívó levelek egyikét, amelyet a király követei, köztük két magyar tisztségviselő: Várdai István és Bánfalvi Miklós is aláírt.⁸¹

2. Aktuális, elsősorban az obszervanciát érintő ügyekben magyarországi személyek levelei, akik vallási ügyekben, elsősorban a ferences obszervanciát érintő

⁸⁰ Olesnicki 1451 augusztusa és 1454 augusztusa között 9 levelet küldött Kapisztránnak, és viszonzásul hármat kapott. A krakkóiak közül levélváltásra került sor Tari Lászlóval: *The Correspondence of John of Capistrano* i. m. No. 43., 46. – az utóbbi említ egy Kapisztrán-levelet, amely ma már nincs meg.

⁸¹ *Pettő B.*: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal i. m. 173–174.

kérdésekben keresik Kapisztránt. Magyar rendtársai, Varsányi István és Becsenyi Mihály már 1451 nyarán, talán utazásának hírére írnak neki, leveleik azonban ma már olvashatatlanok.⁸² Az egyik leginformatívabb levél V. Lászlótól származik (az ő nevében Barius Miklós mint alkancellár írta alá), amely tolmácsolja Hunyadi kérését, hogy Kapisztrán küldje Székely Mihály és Tari László ferenceseket a Moldva határán lévő Kiliába, ahol Szent Bernardin tiszteletére majd kolostor épül.⁸³ Várdai István 1454. május 29-én kelt, szintén olvashatatlan levele, ha hihetünk Chiappini regesztájának, huszita eretnekekkel kapcsolatos. Említést érdemel egy krakkói obszerváns levele, akiről nem zárhatjuk ki, bár nem is valószínű, hogy Soproni Péter lenne, és aki egyházi büntetései elengedése ügyében kereste Kapisztránt.⁸⁴ A prédikátor 1455 tavaszán, már Bécsben időzve kapott további leveleket egyrészt Cillei Ulrikától, aki a Bécs melletti Enzensdorf obszerváns kolostorát ért zaklatások ügyében kérte segítségét (a másik olvashatatlan), másrészt egy ma már szintén olvashatatlan levelet Brankovics Györgytől.⁸⁵

3. A konfraternitás-levelek, amelyeket Kapisztrán János egy kivételével Krakkóban állított ki Magyarországon élő, pontosabban észak-magyarországi, illetve Erdélyben lakó személyeknek (Christianus bártfai plébános, Csicseri Zsigmond, Csebi János, Suki Péter és családtagjai), ami azt mutatja, hogy a lengyel városban tartott prédikációinak híre elsősorban ezekbe az országrészekbe jutott el, és innen utaztak az adományozottak, hogy meghallgassák, és konfraternitás-levéllben részesüljenek.⁸⁶

Kapisztrán János Magyarországra érkezését követően a levelezés tematikai rétegei közül a következők a legjelentősebbek: 1. az obszervancia védelme, megerősítése; 2. a vallási heterodoxia elleni küzdelem; 3. a keresztes hadjárat ügye.

1) Az obszervancia védelme, megerősítése elsődleges kérdésnek számított, és ő is fontos partner volt azok számára, akik ugyanerre törekedtek. E problematikának azonban megvannak a további csomópontjai. Az obszerváns *familia* Kapisztrán távollétében tartott fontos eseménye a bolognai káptalan (1455. május) volt, amelyen megválasztották az új generális vikáriust, Battista Tagliacarnét. Ezt követően, a nyár során a ferences rendet megosztó ellentét újból kiéleződött, amikor

⁸² Chiappini, A.: Reliquie i. m. 236–237.; Kertész B.: A magyarországi obszerváns ferencesek i. m. 69.

⁸³ 1453. márc. 6.: Pettkő B.: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal i. m. 164–165.

⁸⁴ ACAP Ep 197; DF 293557.

⁸⁵ Cillei levelei: 1. ACAP Ep 418; Chiappini, A.: Reliquie i. m. 243.; 2. Wadding, L.: Annales minorum i. m. XII. 352–353.; Brankovics levele: ACAP Ep 420; Chiappini, A.: Reliquie i. m. 244.

⁸⁶ Az egy kivétel a Csikvándi László számára kiállított levél (DL 17830.); a többi: Christianus plébánosnak: DF 213409; Csicseri Zsigmondnak és Csebi Jánosnak: DL 31660.; Suki Péternek és családjának: DF 255266. Közéjük sorolható még Szécsényi László honti ispán: az ő számára kiadott levél nem maradt fenn, csupán az, amelyben kéri, hogy arra aláírás is kerüljön: Pettkő B.: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal i. m. 171–172.

konventuális vezetők és prédikátorok kétségbe vonták az obszervánsok autonómiáját szentesítő korábbi pápai bullák hitelességét, sőt magát Kapisztránt vádolták azok meghamisításával. Az ügyben maga a barát is írt a pápának, aki biztosította, hogy az obszervánsokat nem fogja hátrány érni.⁸⁷ Szembetűnő a ferencesek protektor kardinálisának, Domenico Capranicának a befolyásolására irányuló törekvése – levélében ugyanis *post scriptum*ként érdemesnek tartja röviden elbeszélni egy korábbi, Székesfehérváron elmondott prédikációja alkalmával átélt látomását.⁸⁸ A bolognai káptalanról és a konventuálisok bullák elleni támadásáról rendjének számos személye beszámolt (Niccolò da Fara, Battista Tagliacarne, Pietro Morosini, Veronai Gábor, Bartolomeo Porri, Giovanni da Prato), ami pontosan jelzi befolyását, kapcsolatainak széles körét. Marchiai Jakab 1455. december 14-én kelt levele, melyben mentegeti magát azoknál, akik a konventuálisokkal szemben megalkuvónak tartják, a levelezés kissé színpadias, de egyik legszemélyesebb és legérdekesebb darabja. Ugyanakkor feltűnő – és a ferences rend egészének megosztottságát jól mutatja –, hogy eltérően a korábbi időszakoktól, a konventuálisokkal semmilyen levélváltásra nem kerül sor.⁸⁹

Szintén a renddel kapcsolatos az a levél, amelyet Kapisztrán a halála előtt két nappal Újlakon írt az őt útján végigkísérő rendtársainak. Ebben rendelkezik arról, hogy könyveit vigyék vissza Capestranóba, mondván: „ne vesszenek el a könyvek, melyeket fáradtságosan gyűjtöttem össze”.⁹⁰ Ebben a mondatban benne lehet a hit védelme szempontjából fontos könyvek féltése, de érezhetjük a prédikátor önérzetét is, amelytől nem volt idegen a saját emlékezetének megteremtése.

A magyarországi levelezésben kisebb súllyal, de tükröződnek Kapisztrán erőfeszítései, amelyeket az obszervancia Közép-Európában való elterjesztésének szentelt. Csak töredéke maradt meg annak a Battista Tagliacarnéhoz küldött levélnek, amely az obszervancia létének és jogainak igazolásához is kapcsolódik. Ebben a prédikátor előadja, hogy Szászországban és Sziléziában alapított házakat, amelyekben több száz szerzetes él.⁹¹ Ezen kívül írt Tari Lászlónak a krakkói ferencesekkel kapcsolatban, akik szintén keresték őt, és mint említettük, Cillei Ulrik is tollat ragadott, hogy tudósítsa őt az enzensdorfi obszervánsokat ért

⁸⁷ III. Callixtus e levele (1455. dec. 10): *Wadding, L.: Annales minorum* XII. i. m. 296–297.

⁸⁸ Uo. 328–329.

⁸⁹ Korábban ez nem így volt: 1450. január 12-én Kapisztrán garatulált Angelo del Toscanónak generális miniszterre választásához. (*Gál, G. – Miskuly, J. M.: A Provisional Calendar of St. John of Capistrano's Correspondence* i. m. I. 333.); Giacomo da Mozzanica generális 1453. november 4-én írt Kapisztránnak (*Wadding, L.: Annales minorum* XII. i. m. 203–204.), majd válaszolt annak gratulációjára: *Gál, G. – Miskuly, J. M.: A Provisional Calendar of St. John of Capistrano's Correspondence* i. m. II. 371–371.

⁹⁰ „ne pereant libri, quos cum laboribus accumulavi”; a levél korabeli másolata: Biblioteca Marciana, Lat. Cl. XIV, cod. 246, fol. 161v–162r; kiadása: *Wadding, L.: Annales minorum* XII. i. m. 130–131.

⁹¹ Csanád, 1455. szept. 22.: *Wadding, L.: Annales minorum* XII. i. m. 475.

sérelmekről.⁹² Kapisztrán a magyar ferencesektől több levelet is kapott, melyekben azonban a hazai rendi ügyek alig szerepelnek.⁹³ Egy kivétel akad: Chiappini egyik regesztája szerint egy bizonyos Ignatius camerarius beszámolt az Igali Egyed által keltett botrányról.⁹⁴ Egyedről annyit tudunk, hogy ellenezte a magyar kolostorok leválását a boszniaiáról.⁹⁵ Ugyan a leválás már kilenc éve megtörtént, de Egyed feltehetően lázadó természete más kérdésben is megnyilvánulhatott. A magyar levelezésben tehát nincs szó rendi szervezésről, kolostorok alapításáról vagy átvételéről. Ennek az lehet a magyarázata, hogy ekkor már a magyar obszervancia szervezeti keretei adottak voltak: 1448-tól fogva önálló vikáriát alkotott.⁹⁶ A házak száma már több mint harmincra tehető, alapításuk legutolsó hulláma Giuliano Cesarini támogatásával az 1440-es években zajlott. Így érthető, hogy sokkal inkább a görögkeletiekkel szembeni küzdelem és a keresztes hadjárat szervezése foglalkoztatta. A cseh–német és a lengyel levelezésben nagy súllyal van jelen az új provinciák és rendházak megalapítása, és szembetűnő a figyelem, amelyet a prédikátor a boroszlói, a krakkói és a varsói rendházaknak megalapításuk után is szentelt.⁹⁷ Nyilvánvalóan fő célja volt az obszervancia terjesztése, de emellett az új kolostorokban a huszitizmus visszaszorításának fontos eszközét is láthatta.

2) A levelezés következő, jelentős tematikus rétege a heterodox törekvésekkel vívott küzdelem. Kapisztrán már utazásának elején úgy döntött, hogy a husziták jelentette veszély miatt fölkeresi Csehországot. A csehországi levelezést ez a kérdés uralja, de még Krakkóból is írt két levelet Pogyebrád Györgynek, hogy meggyőzze.⁹⁸ A cseh személyeknek szóló vagy a huszitizmus okán írt levelek még útja magyarországi szakaszán is jelen vannak. Kapisztrán egyrészt ápolta a csehországi kapcsolatait, másrészt egy látványosan szókimondó levélben óva intette Piccolominit a kelyhesekkel kötött kompromisszumtól⁹⁹ és Rokycana prágai érsekségének elismerésétől. 1456. március 24-én még a pápát is lebeszélte volna a kompaktátumok elfogadásáról.¹⁰⁰ Krumlovi Vencel prágai klerikus még 1456.

⁹² Tari Lászlóhoz írt levelét maga a címzett említi: The Correspondence of John of Capistrano i. m. 306.; Cillei levele: *Wadding, L.: Annales minorum* XII. i. m. 352–353.

⁹³ Például Varsányi István levele is szószavú ezekkel kapcsolatban, inkább amiatt aggódik, hogy a pápa hogyan rendezte a ferencesek belső ügyeit. Lásd *Kertész B.: A magyarországi obszerváns ferencesek* i. m. 73–74.

⁹⁴ *Chiappini, A.: Reliquie* i. m. 247. No. 444.

⁹⁵ *Karácsonyi J.: Szt. Ferencz rendjének története* i. m. I. 343. és II. 80–81.

⁹⁶ Uo. I. 331–333.; *Marie-Madeleine de Cevins: Le franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâcle* (vers 1450- vers 1540). Roma 2008. 45.

⁹⁷ The Correspondence of John of Capistrano i. m. 55.

⁹⁸ 1454. jan. 28.: ACap. Cod. 33 f. 317.; 1454. jan. 29.: München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 17833 f. 233–236.

⁹⁹ *Wadding, L.: Annales minorum* XII. i. m. 369–370.

¹⁰⁰ Uo. 368–369.

november közepén is írt Kapisztránnak, megemlítve a cseh kelyhes főpap katolikusok elleni „machinációit”.¹⁰¹

Magyar területen a huszitizmus – eltérően Marchiai Jakab működése idejétől (1435–1439) – már kevésbé jelentett problémát, jóllehet Kapisztrán megemlégette az 1456. január 6-án Hátszegről az erdélyi nemeseknek írt levelében éppúgy,¹⁰² mint abban, amelyet a pápának írt március 24-én.¹⁰³ Annál több szó esik a görögkeletiekről, akiknek jelenléte Erdélyben és a Délvidéken az első perctől erősen foglalkoztatta, ahogy az országba érkezett. 1455. július 4-én Győrből megírta a pápának, hogy Brankovics Györgynek nincs szándékában áttérni a katolicizmusra, és lesújtó képet festett a görögkeletiek befolyásáról, hosszú listába szedve a katolikusokat ért sérelmeket.¹⁰⁴ Nem csoda, hogy útját Erdélyben folytatta, és amikor Carvajal 1456. február 3-án visszaszólította Budára, engedelmeskedett, de nem rejtette véka alá, hogy a térítés biztató munkáját kellett emiatt félbeszakítania.¹⁰⁵ Szándékait a Hátszegről az erdélyi nemesekhez írt levele híven tükrözi: Hunyadit és másokat példának állítva arra szólította föl őket, hogy a görögkeleti papokat, hacsak nem hajlandók katolikus rítus szerint megkeresztelkedni, ne tűrjék meg a birtokaikon, templomaikat pedig égessék fel. Partiumban és Erdélyben a görögkeleti vallás terjedése ügyében többen fordultak hozzá. Nem csupán egyháziakról van szó, mint az aradi káptalan, az említett Geszti János¹⁰⁶ vagy rendtársa, Székely Mihály, aki megbízottjaként működött, és az idő előrehaladtával már arról is értesítette, hogy a „szakadárok” készek áttérni.¹⁰⁷ Világiak is írtak neki ez ügyben, így Lippa vezetői, akik azzal hívták városukba Kapisztránt prédikálni, hogy ott sok az eretnek és a skizmatikus.¹⁰⁸

A legnagyobb figyelmet Caffai János, az erdélyi görögkeletiek vezetője kapta, akit a levelek egyszerűen csak vladikának, azaz püspöknek neveztek. Hunyadi emberei fogták el, amiről a főkapitány értesítette Kapisztránt. Ő kikérdezte, és látva, hogy hajlandó áttérni, Rómába küldte, ahol felszentelték és a „Gothiának” is nevezett Krímben térítő püspökké nevezték ki.¹⁰⁹ Hunyadi egy, a várnagyai-

¹⁰¹ „non cessat etiam hodie magis contra Catholicos machinari”; *Wadding, L.: Annales minorum* XII. i. m. 370.

¹⁰² *Pettkó B.: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal* i. m. 187–188.

¹⁰³ *Wadding, L.: Annales minorum* XII. i. m. 368–369.

¹⁰⁴ Sessa V/3. 177–183.; *Fermendžin, E.: Acta Bosnae* i. m. 224–226.

¹⁰⁵ *Wadding, L.: Annales minorum* XII. i. m. 372–373.: „etsi mens mea non nihil amaritudinis tulerit ob fructum salutis animarum, quem sic imperfectum reliqui”.

¹⁰⁶ 1456. márc. 25.: ACap Ep. 463. a levél károsodott; *Chiappini, A.: Reliquie* i. m. 248.

¹⁰⁷ *Pettkó B.: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal* i. m. 191–192.

¹⁰⁸ 1455. szept. 18.: *Wadding, L.: Annales minorum* XII. i. m. 302.

¹⁰⁹ *Iulian Mihai Damian: Archbishop John of Caffa and the Crusade.* In: *Extincta est lucerna orbis: John Hunyadi and his time.* Eds. Ana Dumitran – Loránd Mádly – Alexandru Simon. (Mélanges d'Histoire Générale. Nouvelle Série, I/2.) Cluj-Napoca 2009. 145–150.

nak írt, de másolatban Kapisztránnak is eljuttatott levélben arról is intézkedett, hogy a „vladika” által fölszentelt papok jelentkezzenek Székely Mihály inkvizítor előtt,¹¹⁰ és kijelentette, hogy nem tűri meg a görögkeletieket Erdélyben.¹¹¹ Úgy tűnik tehát, hogy vallási ügyekben teljes mértékben megfelelt az itáliai szerzetes elvárásainak. Figyelmet érdemel, hogy 1456. február 8-ai levelében megírta Kapisztránnak, hogy két, a pápai kúriából érkezett levelet továbbküld neki, ugyanis azokban róla esik szó. Érdekes kérdés, ki lehetett Hunyadi kapcsolata Rómában? Végül pedig a heterodox irányzatok elleni küzdelem kérdésköréhez kapcsolódik, hogy inkvizítori működéséhez Kapisztránnak szüksége volt arra, hogy korábbi felhatalmazásait III. Callixtus megerősítse. Ennek érdekében ismételtén sürgető leveleket küldött Rómába, de kívánsága csak az 1455. december 6-án kiadott levéllel teljesült.¹¹² Ám mire az eljutott hozzá, Carvajal felszólítására már elhagyta Erdélyt.

3) A levelezés harmadik legfontosabb tematikai rétege a keresztes hadjárat. Bár Kapisztrán Magyarországra jövetelének ez volt a fő oka, a levelezésben csak lassan került előtérbe. A pápa egyik levele felszólította a prédikátort, hogy ne hagyja el az országot,¹¹³ majd Erdélyből Budára hívta vissza Carvajal, felszólítva, hogy inkább a hadjáratral törődjön. A pápai legátus levelei a leginformatívabbak és a legnagyobb számban is ezek maradtak fenn (12, igaz, ebből három olvashatatlan), míg Kapisztrán – mint láttuk – kétszer írt neki, ám csak az egyik, februárban kelt levél ismert, amely meglehetősen részletes értesüléseket tartalmaz: Kapisztrán figyelmeztet, hogy a török támadni készül, és hogy Hunyadi 7000 katona kiállítását ígéri. Ebben a témában a szerzetes a hadjárat végső szakaszában még Francesco Odditól, Carvajal kísérijétől is kapott két levelet. Végül pedig ide számítható az a három levél is, amelyben a prédikátor beszámol a nándorfehérvári győzelemről, továbbá III. Callixtus erre adott válaszai, amelyek egyebek mellett a hadjárat folytatására buzdítottak.¹¹⁴

A magyar egyházi és világi méltóságok Kapisztrán számára írt levelei kevésbé informatívak. Arra számítanánk, hogy Hunyadi katonai ügyekben is írt neki, ám a főkapitány inkább vallási ügyekben kereste őt. Azt csak Kapisztránnak az

¹¹⁰ 1456. febr. 7.: *Pettkó B.*: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal i. m. 192.

¹¹¹ 1456. jan. 18.: *Wadding, L.*: *Annales minorum XII.* i. m. 366.

¹¹² A pápa csodálkozott, hogy az ezzel kapcsolatos korábbi döntését Kapisztrán nem kapta meg (1455. dec. 10.). *Wadding, L.*: *Annales minorum XII.* i. m. 296–297.

¹¹³ 1455. júl. 20.: *Wadding, L.*: *Annales minorum XII.* i. m. 288.

¹¹⁴ Kapisztrán beszámolóí: 1456. júl. 22.: *Wadding, L.*: *Annales minorum XII.* i. m. 429–430.; 1456. júl. 23.: Uo. 796–798.; 1456. aug. 17.: Uo. 430–432. A pápa válaszai: 1456. aug. 25.: Uo. 432–433.; 1456. aug. 16.: Uo. 433. No. 60. és 61.; 1456. augusztus–szeptember: *Bullarium Franciscanum* i. m. 99–100.

imént említett leveléből tudjuk meg, hogy Hunyadi *ore proprio* tett ígéretet 7000 fegyveres kiállítására, majd ígért még 10 000-et.¹¹⁵

Nándorfehérvár ostromának közvetlen előzményeihez több levél is kapcsolódik. Töredékesen fennmaradt levelében (1456. május 21.) Marcali János információt kért Kapisztrántól a fősereg megindulásáról. Kórógyi János két nappal később értékes híreket továbbított a török sereg előrenyomulásáról, balkáni és kisázsiai eseményekről. Úgy becsülte, hogy a szultáni sereg egy hónapon belül elérheti Nándorfehérvárt.¹¹⁶ Egy másik alkalommal viszont ajánlólevelet küldött, melyben arra kérte Kapisztránt, hogy embere szavában bízson meg, vagyis a szövegből érdemi információk nem derülnek ki.¹¹⁷ Szembetűnő, hogy a magyar világi méltóságok közül csak a délvidéki érdekeltségű személyek: Hunyadi János, Marcali János, Kórógyi János, a Maróti testvérek levelei maradtak fenn, míg nem tudunk arról, hogy az egyébként birtokai és különféle ispánságai révén ugyanitt érdekelt Újlaki Miklós erdélyi vajda, továbbá Garai László nádor, Cillei Ulrik vagy épp maga a király és Kapisztrán között létezett-e kapcsolat ebben az időszakban, holott 1455-ben és még korábban ez így volt.

A kalocsai érsek, Szekcsői Herceg Rafael elég későn, 1456. május 3-án írt első ízben Kapisztrán Jánosnak. Mind a négy levele a hadjárattal kapcsolatos: így például tudósít a keresztetek gyülekezéséről, illetve inti Kapisztránt, hogy ne küldjön Bácsba több keresztet, mert nincs elég élelem az ellátásukra, ellenben ő maga jöjjön oda, mert könnyebben szerezhet értesüléseket.¹¹⁸ A magyar keresztet hadjáratnak vannak külföldi szálai: részben prédikáció (Tari László),¹¹⁹ részben pedig különböző fejedelmek meggyőzése, melyben Carvajal fontos szerepet szánt Kapisztránnak.¹²⁰

A levelezésben az előbbinél erősebb hangsúly esik arra a – magyar eseményekkel szinte párhuzamosan – 1456 augusztusában indult tengeri expedícióra, amelyben Ludovico Trevisan vezetésével Rodosznál és Mitilénénél megverték a török flottát, és több szigetet visszafoglaltak az oszmánoktól az Égei-tengeren.¹²¹ Az akció előkészületeiről maga a kardinális, továbbá Jacopo

¹¹⁵ 1456. febr. 3.: *Wadding, L.*: *Annales minorum* XII. i. m. 372–373.

¹¹⁶ *Pettkő B.*: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal i. m. 193–194.

¹¹⁷ Marótiak, 1456. máj. 6.: *Pettkő B.*: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal i. m. 199–200.; 1456. máj. 14.: Uo. 201.; 1456. máj. 16.: ACap Ep 474; *Chiappini, A.*: *Reliquie* i. m. 250.; 1456. máj. 28.: *Pettkő B.*: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal i. m. 213.; Kórógyi 1456. márc. 25.: ACap Ep 460; *Chiappini, A.*: *Reliquie* i. m. 248.

¹¹⁸ 1456. máj. 3.: *Pettkő B.*: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal i. m. 198–199.; Ugyanakkor: *Wadding, L.*: *Annales minorum* XII. i. m. 381.; 1456. máj. 15.: *Pettkő B.*: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal i. m. 203–204.; Ugyanakkor: *Wadding, L.*: *Annales minorum* XII. i. m. 382.

¹¹⁹ 1456. ápr. 6.: *The Correspondence of John of Capistrano* i. m. 306–309.

¹²⁰ 1456. jan. 16.: *Wadding, L.*: *Annales minorum* XII. i. m. 371.; 1456. jún. 2.: Uo. 383.

¹²¹ *Norman Housley*: *Crusading and the Ottoman Threat (1453–1505)*. Oxford 2012. 67.

Ammannati pápai titkár és rendtársai: Veronai Gábor és Niccolò da Fara is tájékoztatták Kapisztránt.¹²²

E levelek jelentős részében felfedezhető egy újabb fontos, tematikus réteg: a prédikátorhoz mint karizmatikus személyhez fűződő várakozások megjelenése. Ez tetten érhető, amikor prédikálni hívták egy-egy püspökségbe vagy városba, illetve imái gyógyító erejében bíztak, és ide tartoznak a különböző híveket a rend világi testvérületébe fogadó konfraternitás-levelek is. Hazánkba érkezésekor Hunyadi a maga és családja lelki vigasztalódása miatt szerette volna látni mielőbb.¹²³ Az ország vezetői (az aláírók: Szécsi, Kálnói, Hunyadi, Garai) által küldött levélben fölemlegetik életszentségét és mint fogalmazznak: „prédikációi, tanításai, vidám és üdvös társalkodás vigasza” miatt várják érkezését.¹²⁴ Ekkor kapott meghívást Szécsi Dénes esztergomi érsektől is,¹²⁵ majd Hédervári László egri püspök hívta prédikálni egyházmegyéjébe (1455. június 6.), a következő évben Péter pécsváradi apát invitálta hasonló céllal. Gatályi Fülöp boszniai püspök azt kérte, hogy menjen Diakóra megnézni egy leromlott kolostort, amelyet a püspök meg kívánt reformálni.¹²⁶ Szalai Miklós siklósi várnagy és a nádor más familiárisai is kérték, hogy jöjjön és imádkozzék értük.¹²⁷ De érkezett meghívás külföldről is: Bianca Maria Visconti Milánóba hívta,¹²⁸ egy krakkói polgár pedig tudatta vele végakaratát – kérve, hogy foglalja imáiba.¹²⁹

Négy levélben a remélt gyógyító ereje miatt keresték Kapisztránt. Hédervári László rokona, Losonci Bánfi János szembetegségét szerette volna vele meggyógyíttatni,¹³⁰ Szilágyi Erzsébet fiának jegyese, Cillei Erzsébet felépülése érdekében várta látogatását,¹³¹ Tornai Szilveszter tornai ispán pedig arra kérte, hogy felesége zavartalan szülése érdekében küldje el vezeklőövét, amiben az „élő szenthez” kapcsolódó erekllye taumaturgikus hatásába vetett hit megnyilvánulását láthatjuk.¹³²

¹²² Trevisan: *Wadding, L.: Annales minorum XII. i. m. 375.*; Ammannati: ACAP Ep 242 (DF 293603.); *Chiappini, A.: Reliquie i. m. 212.*; Gabriele da Verona: *Wadding, L.: Annales minorum XII. i. m. 336.*; Niccolò da Fara: *Aniceto Chiappini: Fr. Nicolai de Fara epistolae duae ad. S. Ioannem de Capistrano. Archivum Franciscanum Historicum 15. (1922) 392–393.*

¹²³ 1455. máj. 20.: *Pettkó B.: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal i. m. 175.*

¹²⁴ „sermone et doctrina, verum etiam conversatione iocunda et salutari consolemur” – 1455. máj. 21.: Uo. 176–177.

¹²⁵ 1455. máj. 20.: *Wadding, L.: Annales minorum XII. i. m. 298.*

¹²⁶ 1456. jún. 3.: ACAP Ep 290; DF 293649.

¹²⁷ 1456. máj. 7.: *Wadding, L.: Annales minorum XII. i. m. 382–383.*

¹²⁸ Archivio di Stato di Milano, I, 1.4.: Carteggio della duchessa Bianca Maria, scat. 1627.

¹²⁹ 1456. ápr. 10.: The Correspondence of John of Capistrano i. m. 314–315.

¹³⁰ 1455. aug. 20.: *Pettkó B.: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal i. m. 181.*

¹³¹ 1455. okt. 23.: *Pettkó B.: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal i. m. 183.*

¹³² 1456. márc. 29.: Uo. 197.

Egy bizonyos Kürti Balázs, a nádor familiárisa háza népének különféle kórságokból való gyógyulása érdekében fordult hozzá.¹³³

A konfraternitás-levelek címzettjei ugyancsak a prédikátor üdvközvetítő, karizmatikus szerepéhez fűzhetek várakozásokat. E levelek adott formula alapján készültek, így nem mutatnak személyes motivációt, szándékot, és egy részben más, spirituális jellegű „hálózatba” vonják be a megadományozottat.

Az utolsó tematikus réteget a különféle kisebb kérelmek jelenthetik. Telegdi Lőrinc (1456. május 15.) azért folyamodott hozzá, hogy Kapisztrán mentse föl római zarándokútra tett fogadalma alól; Szilágyi Mihály (1456. június 8.) kérte, járjon közben az ország egyházi és világi méltóságainál, hogy Nándorfehérváron egy, a „manicheusoktól” elvett templomot használatba vehessenek; Geszti János (1456. június 16.) nándorfehérvári kapitány arra kérte Kapisztránt, hogy káplánja érdekében járjon közben a kalocsai érseknél. A pécsvárad apát egyházzogi ügyekben várt tanácsokat tőle (1456. május 18). Barius Miklós (1456. május 11.) Kapisztrán kérésére szabadon bocsátott három rabot, egy másik levelében (1456. május 26.) pedig kérte a prédikátort, vegyen részt az egyházmegyei zsinaton.

Kapisztrántól magyar útja során régebbi ismerősei is kértek szívességet: Iacobus Stubach Domonkos-rendi bécsi egyetemi tanár azt szerette volna, ha a magyar királynál egy meg nem nevezett ügyben közbenjár, míg morva híve, Beneš Černohorský szerette volna, ha beajánlja Carvajal kardinálisnál.¹³⁴

A levelezés tematikus rétegeinek kérdését összegezve mindenekelőtt az tűnik szembe, hogy Kapisztrán elsősorban az obszervancia itáliai helyzete foglalkoztatta, miként itáliai levelezőpartnereit is; csupán a pápa és Trevisan jelentenek kivételt. Magyarországon az obszervancia helyzete már kisebb súllyal került elő, inkább a görögkeletiek aggasztották, és itteni rendtársai is ezzel kapcsolatban írtak neki. A világi arisztokráciával elsősorban vallási kérdésekben kommunikált, annak tagjai lelki útmutatást vártak tőle, és feltűnő az általa gyógyulást keresők száma. Ez a várakozás mintegy előrevetíti a halála utáni csodákat és az azokról tett vallomásokat.

A keresztes hadjátráról és a katonai ügyekről – kivéve Kórógyi János és Szekcsői Rafael leveleit, továbbá Juan Carvajal pár megjegyzését, és azt az esetet, amikor Hunyadi az egyik levelét, amelyben a legátusnak vázolja felvonulási tervét, másolatban a prédikátornak is elküldi¹³⁵ – kevesebb említés történik.

¹³³ Uo. 221–222.

¹³⁴ 1456. ápr. 14.: ACAP Ep 465.; *Chiappini, A.*: Reliquie i. m. 249.; 1456. márc. 29.: ACAP Ep 262 (DF 293621.); *Chiappini, A.*: Reliquie i. m. 216.

¹³⁵ 1456. júl. 3. Egykorú másolata: Archivio di Stato di Milano, Carteggio Visconteo Sforzesco, 650/1/5, 22, 2. A levelet közölte: *Thallóczy L. – Áldásy A.*: Magyarország melléktartományainak oklevéltára i. m. No. 9. (5301.) 464–465.

Megesett, hogy a levelek továbbítói szóban is fontos információkat adtak át, amint arra Kórógyi János egyik levele (1456. május 22.) egyértelműen utal.

Néhány tanulság

Azt gondolnánk, hogy a magyar viszonyokra nézve Kapisztrán levelezése egyfajta „aranybánya”, amely mély betekintést enged a hazai politikai és vallási viszonyokba. Ez több vonatkozásban, mint például a görögkeleti egyház korabeli helyzete, a keresztes hadjárat előkészületei, Carvajal szerepe, valóban így is van. Fontos az is, hogy megrajzolható a levelezésben részes személyek attitűdje (vallási és politikai indítékok, a keresztes hadjáratához való viszony), súlya és a prédikátorral kialakult kapcsolatuk természete. A levelezés azonban bizonyos részleteket homályban hagy.

Többször a magyarok, de néha egy-két külföldi is csupán megbízottjának adott ajánlólevelet azzal, hogy az érdemi mondanivalóját szóban adja elő, ami régebbi gyakorlatnak számít, ám még a 17. században is szokásban volt.¹³⁶ Ezért sajnos soha nem fogjuk megtudni, hogy Tamás István bosnyák király, Garai László, Cillei Ulrik, Újlaki Miklós, Kórógyi János, a Maróti testvérek és mások megbízottai szájából mi hangzott el. Nemcsak világi, hanem egyházi személyek is, mint a pécsváradi apát vagy Fülöp boszniai püspök küldtek ilyen módon üzenetet. Nehéz eldönteni, hogy ezek az esetek az írásbeliség általános itthoni állapotával vagy az átadni szándékozott információk bizalmas jellegével magyarázhatók-e. Ez utóbbi különösen érthető lenne a keresztes hadjárat megindulása idején a Délvidéken írt levelek esetében. Ugyanakkor egyik levelében Capranica kardinális is Veronai Gábort bízta meg, hogy átadva levelét Kapisztránnak, szóban is közöljön vele információkat.¹³⁷

Ami a meghívóleveleket illeti, ugyancsak óvatosságra intenek, hiszen nem feltétlenül utalnak komoly kapcsolatra, és azt sem tudjuk, hogy a meghívást követően valóban sor került-e Kapisztrán látogatására. Lippán igen, Egerből Hédervári László püspök két hívása ellenére sincs adatunk, azt viszont biztosra vehetjük, hogy Gatályi Fülöp meghívása túl kései volt ahhoz, hogy Kapisztrán elmelessen Diákóra. Ellenben, mivel tudjuk, hogy 1455. augusztus 24-én Fehérváron prédikált (ahol állítása szerint látomásban is volt része),¹³⁸ és azt is, hogy Bodó Miklós

¹³⁶ *Hargittay Emil*: Régi magyar levél – régi magyar irodalom. In: Régi magyar levelestár. Vál. Uő. I. Bp. 1981. 10–11.

¹³⁷ 1455. dec. 16.: ACap Ep 239; DF 293600.

¹³⁸ *Wadding, L.*: Annales minorum XII. i. m. 328–329.

fehértvári prépostot Garai László augusztus 14-én küldte hozzá, elképzelhető, hogy Bodó hívta meg – szóban – Fehértvárra.¹³⁹

Végezetül a hazai írásbeliség állapotának vizsgálata kapcsán érdemes kitérni a hazai levelezésre is. Ennek, mint ismeretes, Vitéz János volt ebben a korban ki-magasló művelője. Ő maga nem írt Kapisztránnak és nem is kapott levelet tőle, könnyen lehet, hogy az itáliai szerzetes megjelenése nem váltott ki nagy lelkesedést belőle. Kapisztrán mindenesetre a pápának 1455. június 21-én kelt levelében megjegyezte, nevén nem nevezve, hogy a pécsi püspökkel együtt nemtetszését fejezte ki, amiért közvetlenül vele III. Callixtus nem tudatta megválasztását.¹⁴⁰ Vitéz János és Kapisztrán levelezése ebben a röpke pillanatban szintén összeér: a váradi püspök ugyanezen a napon fogalmazta meg a magyar országnagyok III. Callixtusnak szóló levelét, amelyben gratuláltak megválasztásához, leírták Magyarország védelmének állapotát, és amelynek végén terjedelmesen méltatták Kapisztrán érdemeit.¹⁴¹ Nem maradt fenn olyan levél, amely arról tanúskodna, hogy a prédikátor művelt főpapokkal – mint amilyennek Várdai Istvánt, Vitéz Jánost vagy Bánfalvi Barius Miklóst tarthatjuk – érdemi kapcsolatot létesített volna. Erre ugyanakkor Csehországban és Lengyelországban volt példa (az ol-mützi prépost, Krumlovi Vencel, akinek saját könyvtára volt, vagy a krakkói püs-pök, Zbigniew Olesnicki).

Mindazonáltal Kapisztrán hírneve, tevékenysége, szerepe mintegy katalizálta a magyar szereplők levelezését. Jövetelét megelőző hírneve arra ösztönzött több magyar előkelő és kevésbé előkelő személyt, hogy levelet írjon, ráadásul több eset-ben olyat, amelyet nehéz volna hivatali levélnek tartani, sokkal inkább a magán-levelezés körébe sorolható. Az olasz obszerváns Magyarországra érkezése és itteni működése tehát gyarapította a korban megszülető levelek számát, és létrehozta a korai magyar levelezés egy jól megragadható fejezetét.

THE HUNGARIAN CORRESPONDENCE OF JOHN OF CAPISTRANO

Textual Tradition and Research Perspectives

By György Galamb

SUMMARY

The paper explores that part of the correspondence of the observant Franciscan preacher John of Capistrano that was written during his stay in Hungary (May 1455 – October 1456). This source material has hitherto been used by the historians to reconstruct the

¹³⁹ *Pettkő B.*: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal i. m. 180–181.

¹⁴⁰ *Wadding, L.*: *Annales minorum* XII. i. m. 293.

¹⁴¹ *Uo.* 294–296.

preparations for the siege of Belgrade and the battle itself. Accordingly, and in connection with the forthcoming edition of the correspondence, part of the present study summarises the observations and problems accumulated in the course of editing the letters, addressing issues such as, its features and varieties of genre, and the identification of its sources. It also maps the ways in which the texts of the letters have come down to posterity. The second part explores the further research possibilities offered by the letters, with regard to the persons concerned, their social and institutional background, as well as the thematic structure of the information transmitted by them.

C. Tóth Norbert

A VÁRADI SZENT LÁSZLÓ KIRÁLYRÓL ELNEVEZETT
TÁRSASKÁPTALAN MEGALAPÍTÁSA

Az 1450-es években V. László király, majd Zrednai (Vitéz) János váradi püspök tervezett Szent László tiszteletére társaskáptalant alapítani Váradon, s utóbbi kérelmére II. Pius pápa 1458 márciusában elrendelte az alapítás hátterének megvizsgálását, ennek eredményét azonban nem ismerjük, ahogyan a szándék megfeneklésének okát sem.¹ Az új társaskáptalan létrehozására végül mintegy fél évszázaddal később került csak sor, Kálmáncsehi Domokos püspöksége idején. Az új egyházi intézményt azonban nem önállóan, hanem a már létező, a Váradelőhegyen² Szent István első vértanú tiszteletére szentelt egykori premontrei konventtel egyesítve hozta létre a püspök. (Korábban ugyanakkor volt egy másik terv a váradelőhegyi épület benépesítésére, az előző püspök, Farkas Bálint ugyanis 1491-ben előbb a cisztercieket, 1494-ben pedig a kartauziakat szeretett volna betelepíteni, de ezek a kísérletek sem jártak sikerrel.) Az új társaskáptalan ennek megfelelően kettős patrocíniummal rendelkezett: a Szent László sírjának új kollégiuma és Szent István első vértanú egyháza nevet viselte, legalábbis kezdetben. Pár év elteltével ugyanis a társaskáptalan megnevezésében előbb felcserélődött a két szent neve, majd a 16. század elejére a szent király nevére vonatkozó rész kikopott belőle.³ Az általuk kibocsátott hiteleshelyi oklevelekben azonban az önmegnevezésükre a kezdetektől a váradelőhegyi Szent István első vértanú-egyház káptalana címet használták.⁴ Az alapítás után az új testület rögvest kidolgozta szabályzatát, azaz statútumait, amelyet Domokos váradi püspök meg is erősített.⁵

Röviden így foglalhatjuk össze ismereteinket az új társaskáptalanról Bunyitay Vince munkája nyomán, aki az intézmény alapítási idejének pontosabb

¹ *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig I–III. Nagyvárad 1883–1884. I. 290.; *Kerny Terezia*: 1453. Adalékok és fölvetések Habsburg (V.) László Szent László tiszteletéhez. „Vállal magasabb mindeneknél.” A Szent László-herma Győrbe érkezésének 400. évfordulóján megtartott tudományos konferencia előadásai. Győr, 2007. június 25–27. (Arrabona – Múzeumi Közlemények 46/1.) Győr 2008. 374–375.

² Kiss Lajos vonatkozó tanulmánya: A középkori Promontorium Varadiense magyarul. Magyar Nyelv 87. (1991) 327–330. – alapján használok az általánosan elterjedt a „váradelőhegyi” megnevezést.

³ *Bunyitay V.*: A váradi püspökség i. m. II. 208–209.; *Bunyitay Vince*: Szent László király sírjának káptalana Váradon. Történelmi Tár (1879) 180–181. – Az utolsó kettős patrocínium említést 1513-ból ismerem (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár [a továbbiakban: DL] 74345.).

⁴ Vö. *Bogdándi Zsolt*: A két váradi hiteleshely a 16. század első felében. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére I–II.* Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Debrecen–Bp. 2014. I. 33–36.

⁵ *Bunyitay V.*: Szent László sírjának káptalana i. m. 181.; *Uő*: A váradi püspökség i. m. II. 209.

meghatározását is – alapvetően két adat alapján – elvégezte. Az egyiket természetesen az új intézmény szabályzatában található információk jelentik, a másikat pedig a Szent László király sírja-egyház tagjaként szereplő, bizonyos Osvát nevű személy feltűnése az oklevelekben. Az említett statútumokat szintén Bunyitay Vince találta és jelentette meg előbb 1879-ben a pozsonyi káptalan 1811. évi, a jászói konvent magánlevéltárában található átírása alapján (ez ma lappang),⁶ majd alig pár évvel később (1883) a sajtóhibák miatt nagy részét újraközzölte a püspökségről szóló monográfiájában.⁷ A statútum általa kiadott szövegében Bunyitay két korjelölésre alkalmas részletet talált: 1. az új egyháznak, illetve a kollégiumának alapítója Domokos püspök volt;⁸ 2. ugyanebben a részben szerepel egy Benedek nevű szerzetes, trinopolitani püspök, váradi kanonok és segédpüspök, a kollégium prépostja, akit – és őutána mindenki más – (ruszkai) Kornis Benedekkel azonosított.⁹

A másik dolog, amelynek segítségével Bunyitay Vince a társaskáptalan megalapításának időpontját Domokos püspökségén belül szűkebb időpontra tudta keltezni, a már említett Osvát nevű „áldozár”, akit 1497-ben már az új intézmény tagjaként említenek az oklevelek.¹⁰ Bunyitay tehát Kálmáncsehi Domokos váradi püspökségének kezdete (1495) és Osvát kanonok feltűnése (1497) nyomán tette az alapítást a két időpont, 1495 és 1497 közé. A testület tagjainak a kegyes cselekmények végzésén túl az elsődleges feladata a hiteleshelyi munkában való részvétel volt. Bunyitay Vince megállapításait a későbbi szerzők egytől egyig elfogadták, és ez így is rögzült az utóbbi száz évben.¹¹

Ennyi év elteltével azonban érdemes aprólékosabban is megvizsgálunk a statútum korunkra maradt példányait, mivel az eddigi leírásokból úgy tűnik, mint ha egyetlen szövegahagyománnyal lenne dolgunk, és így nem lenne más teendőnk, mint elvégezni a szabályzat tartalmi vizsgálatát. A helyzet azonban nem

⁶ *Bunyitay V.*: Szent László sírjának káptalana i. m. 181–186. (A jászói példány jelzete: Fasc. 100, nr. 12.)

⁷ *Bunyitay V.*: A váradi püspökség i. m. II. 209–213., az eskü-formulák elhagyásával.

⁸ „Dominici episcopi ecclesie Waradiensis, domini videlicet et patroni, atque auctoris dicti novi collegii et ecclesie nostre capitularis predictae” – *Bunyitay V.*: A váradi püspökség i. m. II. 209.

⁹ „Első prépostjának megválasztásánál szintén figyelemmel voltak a monostor eredeti, szerzetesi jellegére, s első prépostja: Kornis Benedek neve előtt ott áll a »frater« szerzetesi jelző.” – *Bunyitay V.*: A váradi püspökség i. m. II. 208.

¹⁰ Uo. II. 209.

¹¹ Vö. *Oszwald Arisztid*: Fegyverneky Ferenc, sági prépost, rendi visitator. 1506–1535. In: Emlékönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára (1134–1934). Fejezetek a magyar premontreiek nyolcszáz éves múltjából. Kiadja a Jászói Premontrei Kanonok-rend gödöllői konventje. H. n. 1934. 69.; *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 2007. 64.; *Solymosi László*: Az egri káptalan dékánválasztási statútumai a XV. századból. Levéltári Közlemények 63. (1992) 139.; *Bogdándi Zsolt*: A váradi hiteleshely a szekularizációt követően. Erdélyi Múzeum 73. (2011) 104.; *Krisztof Ilona*: Egyházi középréteg a késő középkori Váradon (1440–1526). (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 4.) Pécs 2014. 86., 88–89.; A váradi egyház 1524. évi zsinati határozatai. Közreadja Jaczko Sándor. Bp. 2016. 105.; *Bogdándi V.*: A két váradi hiteleshely i. m. 32–33. (itt tollhiba folytán 1506. évi megerősítés szerepel).

ilyen egyszerű, és a korunkra maradt példányok még számos meglepetést tartogatnak számunkra. A szabályzatnak ugyanis nincsen pontos dátuma, az eddigi kutatás álláspontja szerint azt Domokos püspök erősítette meg, de a statútum szövege csak Turzó Zsigmond püspök 1508. évi megerősítéséből ismert. Ennek szövegét jelenleg Pozsonyban, a Szlovák Állami Levéltárban őrzik,¹² de e levéltári jelzet alatt nem egy, hanem két (egy datálatlan és egy 1508. december 15-ei kelttel rendelkező) példány szövege rejtőzik. (Ezeken túl léteznek még az 1508. évi határozatoknak az újkori átírásai – lásd fentebb.) Ezt a duplikációt eddig senki nem vette észre, ezért a ránk maradt szövegtanúkat összevettem, és a két középkori példányt – filológiai szempontok érvényesítésével – közlöm a tanulmány végén lévő Függelékben. A kollégium alapítási időpontját e szabályzatok révén, illetve az új társaskáptalan tagjainak a forrásokban történő feltűnése alapján vizsgáltam meg újra. Ehhez az 1526. évvel bezárólag átnéztem a váradi székeskáptalan és az új társaskáptalan okleveleit,¹³ kigyűjtöttem az intézményben javadalommal rendelkező tagok neveit, majd az eddig a témában megjelent munkák adatait ellenőrizve és kiegészítve összeállítottam a társaskáptalani tagok névsorát (amihez ugyan rendelkezésünkre áll három lista, de sajnos egyik sem tartalmazza valamennyi javadalmas nevét), illetve elkészítettem a testület rekonstrukcióját.¹⁴

A társaskáptalani statútumok példányai

Az új társaskáptalan szabályzatát – mint láttuk, az 1811. évi pozsonyi káptalani példány alapján – Bunyitay Vince közölte. Az iratokkal azóta egyedül Solymosi László foglalkozott az egri székeskáptalan dékánválasztási szabályzatáról írt tanulmányában, amelyben röviden tisztázta a kutatás rendelkezésére álló példányokat. Megállapítása szerint az egykor volt négy példányból három, „(a) statútum mindkét záradékolt példánya”,¹⁵ továbbá a „Thurzó Zsigmond által 1508-ban megerősített példányról a pozsonyi káptalan” 1727. szeptember 28-ai átírása

¹² Slovenský národný archív (a továbbiakban: SNA), Hodnoverné miesto Bratislavská kapitula (Pozsonyi káptalan hiteleshelyi levéltára), Capsa 63, fasc. 4 M, nr. 11.

¹³ Megjegyzendő, hogy a kutatást nem segíti az a már Bogdándi Zsolt által is megállapított tény (*Bogdándi Zs.: A két váradi hiteleshely i. m. 34.*), hogy az MNL DL–DF adatbázisában az intézmény oklevelei egyfelől „váradhegyfoki káptalan” néven szerepelnek, másfelől pedig a „váradi káptalan” neve alatt találhatók meg.

¹⁴ Ennek metódusára lásd *C. Tóth Norbert: A pozsonyi társaskáptalan kanonokai 1425-ben.* (Az egyházi archontológia készítésének módszertana és gyakorlata) Acta Universitatis Szegediensis de Artila József nominatae Acta Historica 135. (2013) 103–111.

¹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 227563., SNA Hodnoverné miesto Bratislavská kapitula (Pozsonyi káptalan hiteleshelyi levéltára), Capsa 63, fasc. 4 M, nr. 11.

megvan,¹⁶ ellenben az 1811. évi, szintén a pozsonyi káptalan által készített hiteles másolata,¹⁷ amely alapján a szövegét Bunyitay Vince 1879-ben, illetve sajtóhibái miatt 1883-ban újra leközölte, ma már nincsen meg.”¹⁸ (Később látni fogjuk, hogy e példány hiánya szerencsére nem nehezíti meg a helyzetünket.)

Figyelmünket a két „záradékolt” példányra érdemes fordítanunk (lásd Függelék II.). Mindkettő füzetalakban maradt fenn, de szövegük jelentősen különbözik egymástól. Az időben előbb leírt példányt egy ismeretlen személy javította, illetve kiegészítette. A másik, a Turzó Zsigmond váradi püspök által 1508. december 15-én megerősített példányé a korábbi, időközben javított szöveg letisztázásával keletkezett, de ebből az akkor már nem időszerű részeket kihagyták. Ez utóbbit írták át előbb 1727-ben, majd 1811-ben, és ezt adta közre Bunyitay Vince. Kiadása azonban elfedi az annak alapjául szolgáló szöveg tartalmát, hiszen a korábbi időpontban lejegyzett szabályzat több ponton eltér a későbbiekben eszközölt kiegészítések révén összeállt 1508. évi példányétól. Ezen eltérések zöme az új kollégium alapítási idejének megállapításához nem szolgál érdemi információval, a többi viszont jó támpontot nyújt ehhez. Az eltérések többsége – szerencsénkre – „személyi jellegű”. A legelső rögtön a statútum bevezető részében található: a korábbi példányban szereplő „Domokos püspök” nevét a „főpap” szóra cserélték, az ugyanebben a mondatban álló „Benedek szerzetes trinopolitani püspök” kifejezést pedig elhagyták az 1508. évben. A számunkra legfontosabb különbségek a 12. artikulusban és a szabályzat végén találhatók: az időben előbb keletkezett szöveg esetében a 12. és 13. címek között szerepel – más kézzel – a megerősítő záradék (*Mi, Domokos püspök ...*), míg az 1508. évi példányban ez természetesen hiányzik. A szabályzat lezárása szintén eltér egymástól, amíg a korábbi Domokos püspök, addig az 1508. december 15-ei példányon Turzó Zsigmond püspök sajátkezű megerősítő záradéka áll. Nézzük meg ezek után, hogy pontosan mit tudunk róluk!

Domokos püspök neve mögött, ahogyan azt már korábban megállapították, egyértelműen Kálmáncsehi Domokos váradi püspök rejtőzik. Domokos fehervári prépostot, személynököt, a szekszárdi apátság kommandátorát Antonio Bonfini tanúsága szerint 1495. május 20-án nevezte ki II. Ulászló király a váradi püspökség élére, pápai megerősítésére pedig öt hónappal később, október 16-án került sor.¹⁹ Az egyházmegyét több mint hat évig kormányozta, 1501. július 27-én még

¹⁶ DF 286525. (SNA, Nagyváradi premontrei prépostság levéltára, Középkori oklevelek F. 1, N. 6.)

¹⁷ Jászói konvent házi (jelenleg: magán) lt. F. 100, N. 12. (szövege lappang, a DF-ben nincs meg).

¹⁸ *Solymosi L.*: Egre statútum i. m. 139. 13. jegyzet.

¹⁹ *C. Tóth Norbert*: Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusai és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 27.) Győr 2017. (a továbbiakban: Egyházi arch. 1440–1526.) 111.

a püspökség élén találjuk,²⁰ de valamikor az év nyarán áthelyezték az erdélyi püspökség élére.²¹ Kálmáncsehi Domokos névvel négyszer, ebből háromszor csak a korábbra keltezhető szövegben találkozunk. Érdemes ezeket szöveggörnyezetükkel együtt egyesével is bemutatni. Az első alkalommal a kanonoki eskü leírásában szerepel a neve (*Ego .N. iuro [...] reverendissimo domino Dominico episcopo ecclesie Waradiensi*) mint az az egyházmegyes főpap, akinek többek között az esküt kell letenni. Az 1508. évi példányban itt (értelemszerűen) a „Domokos püspök” kifejezés helyett a „főpapnak” (*prelato*) szó áll.²² A második alkalommal már a szabályzat bevezető, a szakirodalom által sokat idézett részében tűnik fel a püspök neve az új kollégium és társaskáptalan patrónusaként és alapítójaként (*domini Dominici episcopi ecclesie Waradiensis, domini scilicet et patroni atque auctoris dicti novi collegii et ecclesie nostre capitularis predictae*). A harmadik és negyedik esetben, mivel mint a korábbi szabályzat megerősítője szerepel, a neve és a „záradék” szövege – szintén nem meglepő módon – hiányzik az 1508. évi példány szövegéből. A két megerősítő záradék közül a szabályzat végén található a szűkszavúbb, itt ugyanis csak a püspök neve és a megerősítés sajátkezőségének rögzítése (*Nos Dominicus episcopus confirmamus et hos articulos manu propria etc.*) szerepel. A harmadik viszont hosszabb és korhatározó jelleggel bír, ennek szövegét a 12. artikulus után jegyezték le: előbb elkezdtek ugyanazon oldal alján (*Nos Dom*), majd – talán ráébredve, hogy nem fog elférni a szöveg – kihúzták és a következő oldal tetején újakezdték és leírták a megerősítés szövegét (*Nos Dominicus episcopus ecclesie Waradiensis postulatus ecclesie Albensis Transsilvane has constitutiones presentes et facturas*²³ *honorabilis capituli ecclesie Sancti Stephani prothomartiris de promontorio Waradiensi per prepositum et canonicos unanimiter editas ex certa scientia nostra approbamus et roboramus atque confirmamus presente proprio cirografo nostro etc.*), végül folytatták a 13. *artikulussal* (ennek oka egyelőre nem világos). A szövege szerint tehát „a váradelőhegyi Szent István első mártír-egyház káptalanának szabályait, amelyeket a prépost és a kanonokok egyöntetűen hoztak meg, Domokos váradi és kijelölt erdélyi püspök saját biztos tudomásával jóváhagyja és megerősíti saját aláírásával”. (Mindkét záradék a szövegnek megfelelően sajátkező.)²⁴ Az idézett rész, illetve a statútum – korábbi – szövege alapján is egyértelmű, hogy azok megerősítésére nem közvetlenül a meghozataluk után, hanem később került sor. Ennek időpontja viszonylag könnyen meghatározható: az aláírás szerint Domokos már kijelölt erdélyi püspök volt. E főpapi székben elődje,

²⁰ Egyházi arch. 1440–1526. 111., DF 238917.

²¹ Egyházi arch. 1440–1526. 62.

²² Az idézett részeket lásd Függelék II.

²³ Így.

²⁴ Vö. DF 201475., DF 201479.

vingárti Geréb László 1501. június 20-án még erdélyi püspökként szerepel, július 27-én viszont a püspökség – aznap, amikor Domokost még váradi püspöknek címezték Budáról – már üresedésben volt,²⁵ mivel Geréb időközben elnyerte a kalocsa-bácsi érseki széket.²⁶ Ebből tehát az következik, hogy a társaskáptalan szabályzatának Kálmáncsehi Domokos általi megerősítésére 1501 nyarán került sor. Felmerül a kérdés, hogy a szabályzat első változata vajon mikor készülhetett – ez azonban szorosan összefügg az alapítás tényével, ezért mielőtt erre kitérnénk, lássuk, mit mondhatunk a másik, Benedek nevű személyről.

Ki volt Benedek prépost?

Benedek trinopolitani püspöknek, az új társaskáptalan prépostjának neve háromszor szerepel a korábbi és egyszer a későbbi, 1508. évi verzióban. Először szintén csak a korábbi verzióban, a kanonoki eskü szövegében találkozunk a névvel, mint akinek azt szintén le kellett tennie (*domino fratri Benedicto episcopo Trinopolitanensi, preposito*). Másodszor (*nos reverendus in Christo pater et dominus frater Benedictus episcopus Trinopolitanensis ac canonicus et in pontificalibus vicarius ecclesie Waradiensis ac prepositus et canonicus novi collegii sive sepulchri Beatissimi regis Ladislai ac capituli ecclesie Beati Stephani prothomartiris de promontorio Waradiensis cupientes*) és harmadszor (*domini fratris Benedicti episcopi, prepositi nostri*) a szabályzat bevezetőjében, végül negyedszer a 2. artikulusban (*dominus frater Benedictus episcopus et prepositus noster*). Az idézetekben szereplő Benedek püspök-prépostot – mint arról már szó esett – Bunyitay Vince a váradi káptalan 1497. évi privilégiuma alapján ruszkai Kornis Benedekkel azonosította.²⁷ Az azonosítás azonban az oklevél révén biztosan nem történhetett, mivel annak méltóságsorában ugyan valóban szerepel „Benedek trinopolitane püspök és éneklőkanonok” neve, de család- vagy ragadványnevével sem itt,²⁸ sem a váradi káptalan többi kiadványában nem találkozunk.²⁹ Ennek ellenére a társaskáptalan „első” prépostjának neve Bunyitay Vince nyomán a szakirodalomban így rögzült, életpályáját pedig az alábbiak szerint rajzolták meg.

Ruszkai Kornis Benedek szerzetes 1493–1499 között váradi éneklőkanonok, szintén 1493-tól trinopolitane püspök, utóbb váci kanonok, 1497 körül már a Szent László király-egyház prépostja, egyúttal váradi segédpüspök volt. 1500-ban elnyerte a leleszi préposti javadalmat is, majd mivel valamelyik javadalma miatt simónia címén vádat emeltek ellene, elhagyta Váradot és Leleszen

²⁵ Egyházi arch. 1440–1526. 61–62.

²⁶ Egyházi arch. 1440–1526. 37. (az első biztos adatot csak október elejéről ismerjük).

²⁷ Bunyitay V.: A váradi püspökség i. m. II. 161., 208., 217.

²⁸ DL 99173.

²⁹ DL 98365., DL 46244., DL 62959., DL 62955.

telepedett le, ahol aztán elnyerte a drivasti címzetes püspökséget.³⁰ Mindehhez a későbbi szerzők még annyit tettek hozzá, hogy Kornis Benedek drivasti püspökként egyúttal Kálmáncsehi Domokos váradi püspök vikáriusaként tevékenykedett egészen 1518. január 26-án bekövetkezett haláláig.³¹

Fentebb már utaltam rá, hogy a váradi káptalan méltóságsoros privilégiumai 1493 és 1499 között valóban feltüntetnek egy Benedek nevű éneklőkanonokot, ám neve mellett szerzetességén és trinopolitaneai püspökségén kívül egyéb nem szerepel.³² E Benedek személyazonosságának meghatározásához egy Bunyitay Vince által tévesen idézett 1493. évi forráshoz³³ kell fordulnunk. A szerző és őt követve mindenki e pápai irat alapján Kornis Benedek távozását Váradról egy simónia-ügyhöz köti. Érdemes ezért a Kornis Benedekre vonatkozó biztos forrásainkat megvizsgálni: ruszakai Kornis Miklós fia, Benedek először 1497. április 17-én szerepel a jászói konvent oklevelében váci kanonokként,³⁴ majd augusztus 21-én immár a váci káptalan oklevelében (*canonicus noster socius*) ugyanígy.³⁵ Három évvel később, 1500. február 21-én a személynöki iroda³⁶ és március 27-én a budai káptalan kiadványában még mindig a székeskáptalan tagjaként említik.³⁷ Természetesen váci kanonoksága nem zárná ki, hogy más intézményben is rendelkezzen javadalommal, de a négy adat mindegyikében csak ezt említették meg, ami inkább arra utal, hogy nem volt neki másik. Alig két héttel később, 1500. április 11-én Kornis Benedek már leleszi préposti címmel kerül élénk,³⁸ elődje, Vémeri Zsigmond szűk két hónappal korábban, február 9-én hunyt el.³⁹ A szakirodalom által emlegetett drivasti püspöki címet 1512-ben már viselte, míg a váradi segédpüspöki méltóságot II. Ulászló királytól – a váradi püspökség üresedése idején – 1513. március 11-én

³⁰ Bunyitay V.: A váradi püspökség i. m. II. 161–162.

³¹ Kristóf I.: Váradi káptalanok i. m. 224/85. sz.; Varga Lajos: A váci székeskáptalan Báthory püspök idején. In: Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete. Szerk. Horváth Alice. Vác 2007. 89.

³² „fratre Benedicto episcopo Tripolitanensi(!) cantore” – DL 98365., „fratre Benedicto episcopo Tripolitano(!) cantore” – DL 46244., „fratre Benedicto episcopo Trinopolitanensi cantore” – DL 62959., „Benedicto episcopo Trinopolitanensi cantore” – DL 99173., „fratre Benedicto episcopo Trinopolitanensi cantore” – DL 62955.

³³ Bunyitay V.: A váradi püspökség i. m. II. 162.: „Római Dataria levéltára: VI. Sándor pápa 2-ik éve, VI. 163. 1.”

³⁴ DL 84782.

³⁵ DF 269878.

³⁶ Az oklevél a király nevében kelt, de a bevallásra Ellyevölgyi János ítélmester előtt került sor (vö. C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás: Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók. [Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak] Bp. 2016. [a továbbiakban: Archontológia 1458–1526.] I. 75.).

³⁷ DL 8884647.

³⁸ DL 20931. vö. Kumorovitz Bernát: A leleszi prépostság tagjai és hiteleshelyi személyzete 1569-ig. In: Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára i. m. 28.

³⁹ Egyházi arch. 1440–1526. 129.

nyerte el.⁴⁰ (Így természetesen nem Kálmáncsehi Domokost, hanem a kiskorú⁴¹ Perényi Ferencet „helyettesítette” a váradi egyházmegye szentszéki ügyeiben.)

Visszatérve tárgyunkhoz, mint láttuk, Kornis Benedeknek az 1490-es években – forrásaink szerint – nemhogy váradi, de semmilyen más(ik) javadalma sem volt. Ráadásul a Bunyitay által hivatkozott dokumentum VI. Sándor pápa uralkodásának második évében kelt,⁴² s mivel az egyházfőt 1492. augusztus 11-én választották meg,⁴³ így a simóniát tárgyaló forrás 1493. augusztus 12. és 1494. augusztus 11. között keletkezhetett (volna), ekkor viszont – jelenlegi tudomásunk szerint – Kornis Benedeknek még semmilyen javadalma sem volt.

A Bunyitay Vince által idézett bulla szerencsére ma is megtalálható a Vatikáni Apostoli Levéltárban,⁴⁴ és az nem más, mint a Czaich Ágoston Gilbert által 1904-ben regesztában közölt pápai kinevezés szövege. Eszerint VI. Sándor pápa 1493. január 2-án Szegedi Benedek minoritát, akinek van már egy 200 aranyforint jövedelemmel járó váradi kanonoksága, kinevezte trinopolitaneit⁴⁵ püspökké, és egyúttal engedélyezte számára, hogy főpapi tevékenységet végezzen a váradi egyházmegyében.⁴⁶ A fentiek alapján az 1493 szeptemberében éneklőkanonoki javadalommal felbukkanó Benedek szerzetes, trinopolitaneit püspök biztosan azonos Szegedi Benedek minoritával és trinopolitaneit püspökkel, és így kétségkívül a státútumokban szereplő Benedek püspök-préposttal is.

Szegedi Benedek tehát 1493. január elején nyerte el a trinopolitaneit püspöki címet, majd még ez év második felében a váradi éneklőkanonoki javadalmat. Elődje, az 1487 tavasza⁴⁷ óta a leleszi prépostság kommandátorsága⁴⁸ mellett az éneklőka-

⁴⁰ Uo. 113.

⁴¹ Ferenc 1498 körül született (vö. Johann Cuspinians Briefwechsel. Gesammelt, herausgegeben und erläutert von Hans Ankwicz v. Kleehoven. [Veröffentlichungen der Kommission zur Erforschung der Geschichte der Reformation und Gegenreformation. Humanistenbriefe II. Band] München 1933. 81., amely szerint 1516-ban 18 éves volt, és apja, Imre nádor Bécsbe szeretne küldeni tanulni).

⁴² „Római Dataria levéltára: VI. Sándor pápa 2-ik éve, VI. 163. 1.” – *Bunyitay V.*: A váradi püspökség i. m. II. 162.

⁴³ Oklevéltani naptár. Brinckmeier, Grotefend és Knauz művének felhasználásával szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1912. 35.

⁴⁴ A forrás előkeresését Nagy Katalinnak, a Fraknói Kutatócsoport és a Moravcsik Intézet vatikáni levéltári rezidensének köszönöm.

⁴⁵ A regesztában „trinopolysi”, de az eredetiben „trinopolitaneit” áll.

⁴⁶ *Czaich A. Gilbert*: Regesták VI. Sándor pápa korából. Történelmi Tár Új Folyam 5. (1904) 162. – Az adatot idézik: *Karácsonyi János*: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bp. 1923. I. 75.; *Kristóf I.*: Váradi káptalanok i. m. 247/139. sz.

⁴⁷ 1487. ápr. 1. (DL 74627., vö. DL 107390.), további adatok: 1487. ápr. 28. (DL 19261.), 1487. okt. 1. (DF 254473.), 1488. aug. 28. (DL 65142.), 1488. szept. 18. (*Hosthy*, DF 278643., másolata: DL 88735.), 1489. szept. 26. (DF 278644.), 1490. nov. 14. (DL 19688.), 1492. júl. 15. (*Ostfi*, DF 210832.)

⁴⁸ 1484. aug. 1. (DL 18991.) – 1493. aug. 18. (DL 97505.) – Vö. *Kumorovitz B.*: A leleszi prépostság tagjai i. m. 28.

nonokságot is viselő asszonyfalvi Ostfi Miklós⁴⁹ utoljára 1493. május 25-én szerepel a váradi káptalan oklevelének méltóságsorában,⁵⁰ és valamikor szeptember 2-a előtt halt meg. A leleszi prépostság élén ugyanis e napon már Vémeri Zsigmondot találjuk,⁵¹ a váradi éneklőkanonoki javadalmat pedig 5-én már Szegedi Benedek töltötte be.⁵² Javadalomviselésének végét azonban nem tudjuk ennyire pontosan meghatározni: az biztos, hogy 1499. augusztus 11-én a váradi káptalan oklevele szerint még ő volt az éneklőkanonok,⁵³ viszont az éneklőkanonok személyére a következő adatunk majdnem napra pontosan öt évvel későbből van: 1504. augusztus 18-án már egy bizonyos Mihály viselte azt.⁵⁴ A társaskáptalan szabályzatának első megerősítése alapján – emlékezzünk, erre 1501 nyarán került sor – Szegedi Benedek méltóságviselését is két évvel tovább, legalább 1501-ig számíthatjuk, azt azonban, hogy utána mi történt, nem tudjuk. A mondott Mihály az éneklőkanonoksága mellett 1505-ben elnyerte a saloni címzetes püspökséget, és ami számunkra rendkívül fontos, e pápai kiadványban egyúttal a váradelőhegyi Szent István protomártír-egyház prépostjaként is szerepel,⁵⁵ sőt ekkoriban Szatmári György, a korábbi váradi, ekkor már pécsi püspök⁵⁶ vikáriusaként is kimutatható.⁵⁷ Javadalmait 1510. szeptember 3-a után bekövetkezett haláláig viselte.⁵⁸

A társaskáptalan alapítási ideje

Visszatérve a statútum első változatának keletkezésére, előbb a társaskáptalan alapítási idejéről kell szólni. Mint láttuk, Bunyitay Vince munkájában az alapítást

⁴⁹ *Kristóf I.*: Váradi káptalanok i. m. 187/9. sz. (1492–1493) – Előtte, 1456 és 1481 között esztergomi nagyprepost (*C. Tóth Norbert*: Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája 1100–1543. [Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 9.] Bp., 2019. 25.), majd 1483 és 1484 között pécsi nagyprepost volt (*Fedeles Tamás*: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban [1354–1526]. [Tanulmányok Pécs történetéből 17.] Pécs 2005. 316. 14. sz.), korábban tévesen írtam, hogy nem töltötte be a méltóságot).

⁵⁰ DL 46227.

⁵¹ *Végh András*: Buda város középkori helyrajza I–II. (Monumenta Historica Budapestinensia XV–XVI.) Bp. 2006–2008. II. 125/435. sz.

⁵² DL 98365.

⁵³ DL 62955.

⁵⁴ DL 46682. vö. *Kristóf I.*: Váradi káptalanok i. m. 233/102. sz. (1504–1510).

⁵⁵ „domini Michaelis, electi Salonensis, pro annata canonicatus et prebende ac cantorie Varadiensis, necnon prepositure Sancti Stephani Protomartiris de promontorio Varadiensis diocesis” – Cameralia documenta pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1297–1536) I–II. Feltárta, szerk., közreadja Lukács József – Tusor Péter – Fedeles Tamás. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis I, vol. 9–10.) Bp.–Róma 2014. (a továbbiakban: Cameralia) II. 1364. sz.

⁵⁶ Egyházi arch. 1440–1526. 92., 112.

⁵⁷ DF 283253., pag. 17. – Vö. Egyházi arch. 1440–1526. 112., ahol ugyan kérdőjellel, de mint váradi segédpüspök szerepel, ez az előbbi adat fényében azonban nem túl valószínű.

⁵⁸ DL 97631. (ebben a váradi éneklőkanonokság komendátoraként szerepel), 1511. július 5-én már néhai (Cameralia II. 1376. sz.).

egy bizonyos Osvát⁵⁹ nevű presbiterre vonatkozó adatok (1497-ben említik a Szent László-egyház tagjaként), illetve Kálmáncsehi Domokos püspökségének kezdete (1495) alapján 1495 és 1497 közé tette, és az alapító személyét Domokos püspökben határozta meg, mégpedig a statútum szövege alapján (*domini Dominici episcopi ecclesie Waradiensis, domini scilicet et patroni atque auctoris dicti novi collegii et ecclesie nostre capitularis predictae*).⁶⁰ Bunyitay Vince megállapítását az előbbi érvek valóban alá is támasztják, de könyve megjelenése óta a középkorra vonatkozó forrásbázis jelentős bővülése, valamint kutatásaim nyomán előkerült újabb archontológiai adatok az alapítás idejének és az alapító személyének újragondolására ösztönöztek.

Az alapítás idejének kérdéses voltára utaló első jelek a Mátyás-kor végéről bukkanak fel: 1488-ban és 1489-ben ugyanis már szerepel a forrásokban egy György nevű személy, aki magát a váradi Szent László-egyház prépostjának nevezte.⁶¹ A mondott György, jóllehet ez előbbi adatokat nem hasznosították, korántsem ismeretlen a szakirodalom számára, apját Bálintnak hívták és 1468-ban már több egyházi javadalommal rendelkezett: váradi kanonok és bihari főesperes, illetve egyúttal a váradelőhegyi Szent István protomártír-egyház prépostja is volt.⁶² Mindezen javadalmai az újabb kutatások révén már egy évvel korábbról is adatolhatóak, sőt 1467. október 22-ei, Rómában benyújtott kérelméből ismerjük „családnevét” is, ezek szerint Bálint fia, György a Szentimrei családból származott.⁶³ Ez, illetve 1473. és 1474. évi oklevelein többé-kevésbé épen fennmaradt pecsétképének lenyomata (amely egy jobbra forduló griffet madárlábakkal és szárnyakkal ábrázol)⁶⁴ alapján György a Tomaj nemzetségnek a Heves megyei Szentimrén is birtokos Abádi-ágából⁶⁵ származott, noha a családfán egyelőre nem tudjuk elhelyezni. 1450-ben iratkozott be a krakkói egyetemre és négy év múlva szerezte meg

⁵⁹ A szóban forgó Osvát vélhetően azonos a társaskáptalanban utóbb adatolható Kanizsai Osváttal, a rájuk vonatkozó adatok ugyanis tökéletesen kiegészítik egymást: Osvát utoljára 1499. ápr. 8-án (DL 20817.), míg Kanizsai Osvát először 1501. júl. 22-én (DL 88866.) szerepel; a „vezetéknev” feltűnésére magyarázatot adhat, hogy a káptalan minden tagja esetében feltűntették azt a hiteleshelyi oklevelekben (ugyanilyen példa még György és Székelyhidi György kanonok is).

⁶⁰ *Bunyitay V.*: A váradi püspökség i. m. II. 209.

⁶¹ „prepositus Sancti regis Ladislai in ecclesia Waradiensis” – 1488. júl. 30. (DF 215420.), 1489. márc. 21. (DL 46112.), 1489. júl. 28. (DF 215483., DF 229012.).

⁶² *Kristóf I.*: Váradi káptalanok i. m. 206/50. sz. (1468–1475, 1484); *Bunyitay V.*: A váradi püspökség i. m. II. 152.

⁶³ Archivio Apostolico Vaticano (a továbbiakban: AAV) Regesta supplicationum vol. 616, fol. 13r-v. (Köszönöm Szovák Kornélnak, hogy felhívta a figyelmemet a forrásra.)

⁶⁴ DL 55969., 55975. – Köszönöm Lövei Pálnak az azonosításban nyújtott segítségét.

⁶⁵ *Engel Pál*: Középkori magyar genealógia. In: Magyar középkori adattár. (Arcanum Digitéka) CD-ROM. Bp. 2001. Tomaj nem 9. tábla: Abádi; *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp., 1890–1913. (a továbbiakban: Csánki) 70., 74.

a szabad művészetek baccalaureusa fokozatot (javadalma ekkor még nem ismert).⁶⁶ Míg a váradi kanonokságát minden bizonnyal haláláig viselte, addig a bihari főesperesség élén, utóbb már kommandátorként, csupán 1474-ig tudjuk kimutatni.⁶⁷ György prépost az 1480-as években, Nagylucsei Orbán győri püspök kincstartósága (1478–1490)⁶⁸ idején a pénzügyigazgatás szervezetében tűnt fel: 1481 őszén Erdélyben tevékenykedett, mint az ottani sókamarak ispánja és királyi jövedelmek adminisztrátora.⁶⁹ Két évvel később, 1483. szeptember elején már a leleszi préposti javadalom birtokában volt, amelyet azonban alig egy évig viselt,⁷⁰ mivel 1484. augusztus 1-jén már a fentebb említett Ostfi Miklós töltötte be a méltóságot.⁷¹ (Miklós – mint láttuk – a pécsi székeskáptalan éléről „érkezett” Leleszre.)⁷² György 1488-ban egri kanonokként,⁷³ a következő évben pedig az egri püspökség javainak adminisztrátoraként tevékenykedett,⁷⁴ történetesen ekkor éppen Orbán kincstartó viselte a püspöki címet,⁷⁵ így egyértelműen kijelenthető, hogy György a kincstartó famíliájának tagja maradt erdélyi megbízatása után is.⁷⁶ A „váradi” prépostságának megnevezésében az általa kiadott oklevelek intulációjában 1484 után⁷⁷ változás történt és – ahogyan láthattuk – 1488–1489-ben már a Szent László-egyház prépostjaként tűnt fel, és ezek egyúttal utolsó említései is.

Kérdés egyelőre, hogy a György által viselt váradelőhegyi préposti címmel mi történt – továbbra is ő töltötte-e be, vagy esetleg átadta másnak a javadalmat –, ekkor ugyanis még nem voltak egyesítve a Szent István első vértanúról és Szent László király sírjáról nevezett egyházak (az eddigi szakirodalom szerint, az utóbbi még nem is létezett). Mindenesetre öt évvel később, 1494-ben már Alattyáni Miklós sebaszterci címzetes püspök (1477–1499), váradi segédpüspök (1480–1494)⁷⁸ és nagyprépost

⁶⁶ Haraszti Szabó Péter – Kelényi Borbála – Szőgi László: Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken 1348–1525. II. Magyarországi diákok a középkori egyetemeken. Bp. 2017. 124/857. sz. – Vö. Haraszti Szabó Péter – Kelényi Borbála: Magyarországi diákok francia, angol, itáliai és német egyetemeken a középkorban 1100–1526. III. Magyarországi diákok a középkori egyetemeken. Bp. 2019. 280/676. sz.

⁶⁷ 1474. VI. 11. (DL 45565., kommandátor, hátlapi feljegyzés).

⁶⁸ Archontológia 1458–1526. I. 130.

⁶⁹ Draskóczy István: A magyarországi kőso bányászata és kereskedelme (1440–1530-as évek). (Magyar történelmi emlékek. Értekezések) Bp. 2018. 366., további adat: 1481. nov. 11. (DF 245345., a kincstartó levelében: *per [...] dominum Georgium prepositum*.)

⁷⁰ 1483. nov. 11. (DF 223755.), 1484. jún. 20. (DF 223769., DF 229012.).

⁷¹ DL 18991.

⁷² Fedéles T.: Pécsi székeskáptalan i. m. 316/14. sz.

⁷³ C. Tóth Norbert: Az egri káptalan archontológiája 1387–1526. Turul 88. (2015) 65.

⁷⁴ Egyházi arch. 1440–1526. 51.

⁷⁵ Archontológia 1458–1526. I. 130.

⁷⁶ Mindehhez hozzátehetjük, hogy Orbán és családja zálogos részekkel rendelkezett Abád, Szentgyörgy, Szentimre stb. birtokokban (Csánki I. 74., DL 18611.).

⁷⁷ Utoljára 1484. június 20-án szerepel ez a megnevezés (*prepositus Waradiensis*: DF 223769.).

⁷⁸ Egyházi arch. 1440–1526. 110.

(1490–1499)⁷⁹ volt a váradelőhegyi Szent István protomártír-egyház prépostságának kormányzója.⁸⁰ A következő ismert személy, Szegedi Benedek már az egyesített társaskáptalan, azaz a Szent László király (sírja)-egyház és a Szent István első vértanú egyház prépostjaként szerepel. A két intézmény összevonásának lehetséges időpontjára két adatunk van: az első Váradi Péter kalocsa-bácsi érsek 1496. november 15-ei levele Alattyáni Miklós sebastei címzetes püspökhöz a váradelőhegyi kartauzi monostorra vonatkozó pápai bulla ügyében (ahol a címzésben ugyan nem szerepel váradelőhegyi kormányzósága, de az a levél tartalma alapján feltételezhető).⁸¹ Ide kapcsolható még (Kanizsai) Osvát „áldozár” első említése is, akit 1497. augusztus 21-én a Szent László király-egyház új kollégiumának kanonokaként (*canonicum novi collegii Beati Ladislai regis in dicta ecclesia nostra fundati*) küldött ki hiteleshelyi munkára a váradi székeskáptalan.⁸² A második adat az új, egyesített intézmény bekapcsolódásának – valójában az első ilyen jellegű oklevelük fennmaradásának – az időpontja, 1500. július 28.⁸³ Vagyis 1496 végén még önállóan szerették volna újraéleszteni a váradelőhegyi konventet – miközben, mint láttuk, legalább 1488 óta a Szent László (király)-egyház is létezett már –, de e terv valamikor 1499 végére kútba esett, és végül nem a kartauziak, hanem a székesegyházon belül (lásd Osvát kanonok intézményének megnevezését fentebb) már működő kollégium kapta meg a monostort.

Mindezek után több megválaszolandó kérdés is felmerül: ha György 1488-ban már a Szent László királyról nevezett egyház prépostja volt, akkor ki alapította azt; ha pedig Domokos váradi püspök volt az alapító, akkor György milyen egyház prépostja volt. Esetlegesen felmerülhet, hogy Kálmáncsehi Domokos még váradi püspöksége előtt, fehérvári prépostsága (1474–1495)⁸⁴ idején fundálta volna az egyházat, de ezt a jelenlegi ismereteink szerint biztosan kizárhatjuk. Ugyanígy elvethetjük azt a lehetőséget, hogy az 1488-ban említett Szent László király-egyház nem azonos a később új kollégium néven szereplő egyházzal, mivel Váradon nem volt másik ilyen nevű egyházi intézmény.⁸⁵ Az előbbieket alap-

⁷⁹ Kristóf I.: Váradi káptalanok i. m. 185/1. sz.

⁸⁰ 1494. aug. 3.: „gubernatoris praepositurae antedictae” (Compendiaria descriptio foundationis ac vicissitudinem episcopatus, et capituli M. Varadinensis. Concinnata per Josephum Aloysium Kereszturi. Magno-Varadini 1806. 251.).

⁸¹ Petri de Warda ecclesiarum Colocensis et Bachiensis canonice unitarum archiepiscopi epistolae cum nonnullis Wladislai II. regis Hungariae literis Petri causa scriptis. Praefatus est, et indicem chronologicum subjecit Carolus Wagner. Posonii–Cassoviae 1776. 252–253. (nr. 135.) (DF 290345. pag. 277. [nr. 30.]) – Az adata Somogyi Szilvia hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök a tanulmányhoz nyújtott számos egyéb segítségével együtt.

⁸² DL 97541.

⁸³ DL 65185. – Az Adatbázisban 1495. évvel szereplő DL 65193. oklevél valójában 1505-ben kelt (vö. Bogdándi Zs.: Váradi káptalanok i. m. 33–34.).

⁸⁴ Egyházi arch. 1440–1526. 136.

⁸⁵ Szende Katalin: „Civitas opulentissima Varadiensis.” Püspöki székhely és városfejlődés a középkori Váradon. In: Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Szerk. Zsoldos Attila. (Tanulmányok

ján tehát az új társaskáptalan alapítását korábbra, mégpedig az 1480-as évek végére kell tennünk. Kérdés azonban, hogy ez az új időpont összeegyeztethető-e a statútumban leírtakkal? A szabályzatnak az eddigi nézet szerint az alapításra vonatkozó része a következőképpen hangzik: „(a) jelen szabályzatot, amellyel a legszabályosabban élünk és jogainkban kölcsönösen védve vagyunk, egyhangú döntéssel alkottuk meg; alávetve magunkat meg a mi és egyházunk javait a Krisztusban legtiszteltelemetőbb atyának és úrnak, Domokos váradi püspöknek, az új kollégium és káptalanunk ura, patrónusa és *auctora* tekintélyének és egyedülálló őrzőjének meg védelmezőjének, illetve a mondott szabályzatunkat ugyanannak kijavítására, módosítására és reformjára”.⁸⁶ Az idézett részben eredeti nyelven álló „auctor” szó fordítása kulcskérdés. Bunyitay Vince – mint már említettem – egyértelműen az „alapító” jelentés mellett foglalt állást.⁸⁷ A szónak azonban ennél – értsd „alapító”⁸⁸ – szélesebb jelentésköre ismert, így „alkotó”,⁸⁹ „adományozó”,⁹⁰ illetve „kezdeményező”⁹¹ értelemben is használták.

Mielőtt döntenénk a különböző jelentések között, érdemes felidéznünk két dolgot: egyfelől a szabályzatot Kálmáncsehi Domokos püspök 1501 nyarán erősítette meg, másfelől 1488-ban már létezett a Szent László király-egyház. A két tény csak úgy tudjuk szinkronba hozni, ha azt feltételezzük, hogy a Szent László-társaskáptalant jóval korábban alapították. Akár még Vitéz János püspökségének ideje is szóba jöhet, a források hallgatása ugyanis ezt a lehetőséget sem zárja ki. Kálmáncsehi Domokos lehetett viszont az a püspök, aki új kereteket adott/szabott az új, egyesített intézménynek, ezek közül – az utókor számára is láthatóan – a legfontosabb a hiteleshelyi munkába történt bevonásuk lehetett. Ennek első jele Osvát presbiter-kanonok feltűnése a váradi káptalan hiteleshelyi kiadványaiban 1497-től,⁹² a társaskáptalan intézményként azonban csak pár évvel később, 1500 nyarától

Biharország történetéről 1.) Nagyvárad 2014. Térképmelléklet. – A 16. században említenek ugyan egy Szent László-kápolnát a püspöki palotában (*Adrian Andrei Rusu*: Várad vára a 16. századig. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. Terei György et al. Bp. 2011. 223.), de ez sem egyházzójogilag, sem pedig helyileg nem lehet azonos a prépostsággal.

⁸⁶ „Constitutiones presentes, quibus regulatissime vivamus et in iuribus nostris in alterutrum protegimur, unanimiter facere decrevimus, submittentes nos et bona nostra ac ecclesie nostre predictae auctoritati et singulari protectioni et defensionis ipsasque constitutiones nostras correctioni, emendationi atque reformationi reverendissimi in Christo patris et domini domini Dominici episcopi ecclesie Waradiensis, domini scilicet et patroni atque auctoris dicti novi collegii et ecclesie nostre capitularis predictae gratiosissimi.” – Lásd Függelék II.

⁸⁷ *Bunyitay V.*: A váradi püspökség i. m. II. 209.

⁸⁸ *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae*. A magyarországi középkori latinság szótára. Ad edendum praeeparavit Iván Boronkai. I. (A–B) Bp. 1987. 285. Ab2.

⁸⁹ Uo. 285. A1.

⁹⁰ Uo. 285. A1b.

⁹¹ Uo. 285. B2.

⁹² DL 97541., a további adatokat lásd Függelék I.

kapcsolódott be a munkába.⁹³ Mindezek alapján Kálmáncsehi Domokos püspök szerepe egyfelől az intézmény funkciójának kialakításában és jövedelmi hátterének rendezésében, másfelől pedig a statútumok megalkotásában lehetett jelentős, mint azok alkotója és/vagy kezdeményezője.

A korábbi és későbbi határozatok eltérései

Az 1501 nyarára keltezhető korábbi, illetve 1508. december 15-én megerősített statútumok szövege között a fentebb már vizsgált, személyekre vonatkozó eltéréseken túl további különbségek is vannak.⁹⁴ Ezek egyik része csupán stilisztikai (például a dékáni esküben két helyen is bővítették a *meel/meo* személyes névmással a szöveget), másik része azonban lényegesebb eltéréseket hordoz. Az egyik mindjárt az első cikkelyben található: amíg a korábbi rendelkezés szerint a hiteleshelyi munkában résztvevő négy kanonok⁹⁵ még háromhavi „váltásban” dolgozott, addig az újabb szerint kéthavonta váltották egymást. A 4. cikkelyben a városban lakó kanonokokkal kapcsolatban változtattak a szövegen: amíg a korábbi változat szerint a székesegyházban hajnalban az új kollégium védőszentjének, Szent László királynak a tiszteletére tartandó misén a kanonokok, ha alkalmas nekik, kötelesek karingben megjelenni, ha azonban törvényes akadály hiányában nem jelentek meg, akkor hat dénárt kell fizetniük; a későbbi változat ezt annyiban módosította, hogy kanonokok, hacsak valamilyen valós akadály vagy egyéb más szükség nem tartja őket vissza, kötelesek tíz dénár büntetés terhe alatt részt venni azon. Az ötödik cikkelyben, a kanonokoknak járó jövedelmek szétosztása kapcsán a korábbi rendelkezést bővítették a hiteleshelyi munka révén (pecsételési pénzek és egyéb mindennapi bevételek) beszedett pénzek szétosztásának módjával. A hatodik cikkelyben a kanonokok saját lakhelyével kapcsolatos intézkedést egészítették ki azzal, hogy abban a mindenkor püspök másképpen is rendelkezhet. A 12. és 13. cikkelyben található fegyelmi ügyekkel kapcsolatos határozatokat kibővítették azzal, hogy a feleknek lehetőségük van a püspökhöz vagy vikáriusához fellebbezni az ügyben. Végül, a 15. cikkelyben a békétlenkedő kanonokok büntetéséről szóló részt jelentősen megváltoztatták: amíg a korábbi verzió szerint a bűnöst a társaskáptalan prépostja és tagjai belátásuk szerint büntethetik, akár ki is zárhatják a testületből, addig az új kiegészítés szerint az ilyen kanonokot meg kell fosztani három hónapra a jövedelmeitől. Összefoglalóan tehát elmondható, hogy a két statútum szövege közötti különbségek, változtatások

⁹³ Első kiadványuk: DL 65185. (1500. júl. 28.), az Adatbázisban 1495. évvel szereplő DL 65193. oklevél valójában 1505-ben kelt (vö. *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. 33–34.)

⁹⁴ Ezeket lásd Függelék II.

⁹⁵ *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. 33.

viSSZavezethetők a társaskáptalannak a hiteleshelyi munkába történt bekapcsolódása (1500) utánra, amikor az időközben szerzett tapasztalataik fényében megreformálták a szabályzatot.

Az új intézmény

Ekkortól, ahogyan azt már Bunyitay Vince és Bogdándi Zsolt is feltételezte,⁹⁶ a társaskáptalannak a préposton kívül legalább nyolc taggal kellett rendelkeznie: a kanonokok két négy fős csoportra osztásának – mint a statútum szövegeiből látható, négy-négy kanonok váltásban végezte el a meghatározott feladatokat – csak akkor volt értelme, ha legalább nyolcan voltak. A kanonoki testület rekonstrukciója révén mindezt teljes bizonyossággal megerősíthetjük: a társaskáptalánból 1497-ben egy, 1498–1499-ben kettő, 1500-ban három, 1501-ben négy, 1502-ben öt, 1503-ban hat, míg 1504–1505-ben már hét-hét nevet ismerünk. 1506-ban azonban ismét csupán három kanonok nevét tartották fenn a forrásaink, csak úgy, mint 1509–1510-ben és 1514–1515-ben. Négy személyt ismerünk 1508-ból, 1511-ből, 1513-ból és 1516-ból, ötöt 1512-ből és 1518-ból, hatot 1517-ből, 1519-ből és 1525-ből, míg hetet 1507-ből. A teljes létszám az 1520-as évek első feléből adatolható: 1520-ban, 1523-ban és 1524-ben nyolc-nyolc, 1521-ben és 1522-ben pedig már kilenc-kilenc nevet őriztek meg a források – egyelőre nem világos, hogy miért vált kilenc főssé a testület. Az ekkor újonnan belépők közül Aszalói András csak ebben a két évben mutatható ki, így elképzelhető, hogy valakit „helyettesített” a többiek közül. (Az 1526-os évben egyetlen kanonokot sem ismerünk a préposton kívül.) E harminc évből összesen huszonnyolc kanonok és öt prépost⁹⁷ neve ismert.⁹⁸ Különös ugyanakkor, hogy noha a statútumokban szerepel annak az eskünek a szövege, amelyet a társaskáptalan gazdasági tisztségviselője hivatalba lépésekor a dékán előtt tesz, még sincsen egyetlen adatunk sem a poszt viselőjére a vonatkozó három évtizedből. Az egyszerű kanonokok közül néhányan valamilyen azonosítható kötődés révén kerültek be a testületbe: a káptalan Abaúj megyei Aszaló falujából András, a püspökök Bihar megyei Bihar településéről Imre, Váradról – nem tudni melyik birtokosa részéről – Mór Ferenc, míg a Somogy megyei Kálmáncsehiből Mihály és Körmendről István minden bizonynyal az akkori nagyprépost, Kálmáncsehi László által. Várad közeléből, jelesül

⁹⁶ Bunyitay V.: A várad püspökség i. m. II. 209.; Bogdándi Zs.: Várad káptalanok i. m. 35.

⁹⁷ Kristóf Ilona a prépostokkal együtt 32 személy nevét ismertette (*Kristóf I.*: Várad káptalanok i. m. 88.), de közülük Székely Miklós és Vajai Imre nem volt tagja az új intézménynek, Osvát és György pedig – véleményem szerint – azonos Kanizsai Osváttal és Székelyhidi Györggyel.

⁹⁸ A kanonokok származási helyére utaló települések azonosítását, amennyiben különbözik a korábbi szakirodalom által azonosított helytől, lásd Függelék I.

Bihar megyéből Debreceni Pál, Keresztúri Lőrinc, Székelyhidi György és Újfalui András jutott javadalomhoz. A szomszédos megyék egyikéből nyerte el stallumát Dési Imre (Belső-Szolnok megye), Tasnádi Máté és Hatvani Pál (Közép-Szolnok megye), Nagynyúli (Nagynyulási) Simon (Kolozs megye), Berceli Elek és Szigeti István (Szabolcs megye), valamint Gencsi Benedek (Szatmár megye). Távolabbról szerzett kanonokságot Borsodi Ferenc és Mezőkövesdi András (Borsod megye), Ungvári Sebestyén (Ung megye), Szegedi Ferenc (Csongrád megye), Kanizsai Osvát és Mégyi Márton (Csanád megye), Eperjesi Péter (Arad vagy Zaránd megye) és Temesvári Bálint (Temes megye). Még messzebről érkezett – legalábbis neve alapján ítélve – (Szalma)tercsi Péter (Nógrád megye), Pakosi Gergely (Tolna megye), Pécsi János (Baranya megye) és Szerémújlaki János (Szerém megye).

A társaskáptalan vezetőjére a vizsgált éveknek (1497–1526) éppen a felőlől (1497–1501, 1504–1510, 1515, 1520 és 1526) van adatunk, ez idő alatt öt személy nevét tartották fenn az oklevelek. Szegedi Benedekről és Mihályról már esett szó, rajtuk kívül egy-egy alkalommal szerepel még Désházi István (1515), illetve Imre (1520), valamint Kálmándi Ambrus (1526–1535). Az utóbbi kettőről nevükön túl nem tudunk semmit, az előbbi azonban jól ismert szereplője a kornak. Az 1500-as évek közepétől előbb a topuszkói apátság (1507), majd az esztergomi érsek jövedelmeinek kormányzójaként (1512–1522), illetve diósgyőri várnagyként és borsodi ispánként (1510), továbbá erdélyi alsókamara ispánként (1510) tűnik fel.⁹⁹ Noha világi ember volt, időről időre – fizetéképpen – egyházi javadalmakat is elnyert, így az esztergom-szentgyörgyi prépostságot (1521), majd a knini püspöki (1523) címet.¹⁰⁰ E sorba tökéletesen illik váradi prépostsága 1515-ben. A jövődő kutatás feladata azonban meghatározni azt, hogy a címet kinek köszönhetően nyerte el, és mennyi ideig viselte: a felsorolt javadalmai ugyanis előbb Szalkai László püspökhöz, majd Bakóc Tamás érsekhez kötik pályáját, míg 1515-ben, mint láttuk, Perényi Ferenc volt a váradi püspök, illetve helyette apja, Imre nádor a püspökség kormányzója.¹⁰¹

Összefoglalóan elmondható a testületről, hogy létszáma és birtokai nagysága¹⁰² alapján – összhangban alapításának okaival – a magyarországi társaskáptalanok között a középmezőny alsó részébe tartozott.¹⁰³ A legnagyobbak a fe-

⁹⁹ Archontológia 1458–1526. I. 86.; Egyházi arch. 1440–1526. 31.; *Dnaskóczy I.*: Magyarországi kőso i. m. 368. 26. jegyzet.

¹⁰⁰ Egyházi arch. 1440–1526. 31., 77.

¹⁰¹ Uo. 113.

¹⁰² A statútumokban konkrétan csak a Békés megyéből és a Kiskörösköz kerületből származó tizednegyedet említik, a további, a váradelőhegyi társaskáptalan által birtokolt javakra lásd *Bunyitay V.*: A váradi püspökség i. m. II. 214.

¹⁰³ Az alábbiakban csak azokat a testületeket veszem számba, amelyek létszámára rendelkezünk forrásos adatokkal.

hévári (34 fő)¹⁰⁴ és a budai (24 fő)¹⁰⁵ voltak, utánuk a pozsonyi (15 fő),¹⁰⁶ a tite-li (14 fő)¹⁰⁷ és a pozsegi (13 fő)¹⁰⁸ társaskáptalan következett. A következő csoportot a 12 tagú testületek jelentik, ide tartoztak az Aradon,¹⁰⁹ Szepeshelyen¹¹⁰ és Vasváron¹¹¹ működő intézmények. A legkevesebb stallummal rendelkező egyházak közé az esztergom-szenttamásit (7 fő),¹¹² az eger-szentpéterit (7 fő),¹¹³ a hájit (6/7 fő),¹¹⁴ a váradi kisebb Szűz Mária-egyházat (6 fő),¹¹⁵ a győr-szentadalbertit (5 fő)¹¹⁶ és a pápócit (5 fő)¹¹⁷ sorolhatjuk. Az újonnan alapított váradi Szent László sírja-kollégium, majd társaskáptalan a két utóbbi csoport között helyezkedik el és létszáma alapján az esztergomi Szent Györgyről, illetve Szent István vértanúról elnevezett egyházakkal volt egy szinten, mivel mindhármat a préposttal együtt 9-9 kanonok¹¹⁸ alkotta.

Összegzés

A váradi Szent László királyról nevezett társaskáptalan statútumának vizsgálata és annak eredményei az intézmény történetén túl több, általános tanulság levonására is lehetőséget nyújtottak. Az első – talán – legfontosabb észrevételünk az lehet,

¹⁰⁴ Köblös József: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. A budai, fehévári, győri és pozsonyi káptalan adattárával. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 12.) Bp. 1994. 15.; *Ribi András*: A fehévári káptalan archontológiája (1301–1457). Turul 91. (2018) 133.

¹⁰⁵ Köblös J.: Egyházi középréteg i. m. 15.; *Ribi András*: A budai káptalan archontológiája (1388–1457). In: Püspökök, káptalanok, tizedek. Tanulmányok. Szerk. Thoroczkay Gábor. (Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései 1.) Pécs 2020. 53–54.

¹⁰⁶ Köblös J.: Egyházi középréteg i. m. 16.; *C. Tóth Norbert*: A pozsonyi társaskáptalan archontológiája / Archontológia Prešpurskej kolegiátnej kapituly 1204–1462. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 12.) Bp. 2020. 22.

¹⁰⁷ *C. Tóth Norbert*: A kalocsa-bácsi főegyházmegye káptalanjainak középkori archontológiája. (Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 15. – Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 11.) Kalocsa 2019. 23–24. (a préposttal együtt).

¹⁰⁸ *C. Tóth Norbert – Ternováczy Bálint*: Káptalanok a Drávántúlon. A boszniai, kőri és szenternyei székeskáptalanok és a pozsegi társaskáptalan középkori archontológiája. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 11.) Pécs 2020. 109. (a préposttal együtt).

¹⁰⁹ *Kovács István*: Az aradi prépostság javadalmazai a Mátyás-korban. In: Mátyás király és az Egyház. Szerk. Fedeles Tamás. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 10.) Pécs 2019. 125.

¹¹⁰ *Buják Gábor*: Stock János és a szepesi egyház kiváltságai. In: Mátyás király és az Egyház i. m. 208.

¹¹¹ *Horváth Terézia*: A vasvári káptalan prépostjai a Mátyás-korban. In: Mátyás király és az Egyház i. m. 104.

¹¹² *C. Tóth N.*: Esztergomi székes- és társaskáptalanok arch. i. m. 248. (a préposttal együtt).

¹¹³ *Uő*: Egri káptalan i. m. 55. (a préposttal együtt).

¹¹⁴ *Uő*: A kalocsa-bácsi főegyházmegye i. m. 21.

¹¹⁵ *Kristóf I.*: Váradi káptalanok i. m. 86.

¹¹⁶ *C. Tóth Norbert – Horváth Terézia*: A győri székeskáptalan archontológiája 1200–1458. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 28.) Győr 2019. 43. (a préposttal együtt).

¹¹⁷ *Bedy Vince*: A pápóci prépostság és perjelség története. (Győregyházmegye multjából VI.) Győr 1939. 8. (a préposttal együtt).

¹¹⁸ *C. Tóth N.*: Esztergomi székes- és társaskáptalanok arch. i. m. 234., 238.

hogy a korábban, a (modern) forráskritika alkalmazása nélkül kiadott középkori szövegeinket, jelen esetben szabályzato(ka)t újra elő kell vennünk, és korunk kiadási elvei szerint újra kell közölni, valamint a történeti irodalom eredményei és szempontjai szerint ismét fel kell dolgozni. A második, hogy a forrásbázis bővülésével, illetve a forrásfeltárás előrehaladtával a korábbi adattárakat, jelen esetben archontológiákat frissíteni kell, tehát időről időre érdemes azokat újra elkészíteni. Ennek tudományos hozadékát éppen a vizsgált társaskáptalan esete szemlélteti a legjobban: Szentimrei György prépostnak az 1480-as évek végén való felbukkanása ugyanis teljesen új megvilágításba helyezi az alapítás időpontját. A harmadik tanulságunk az lehet, hogy egy intézmény megalapítása, majd „felszerelése” és működési szabályzatának megalkotása nem egyik pillanatról a másikra történt, hanem akár több éven, évtizeden át húzódó folyamat volt. Ráadásul ezen időszak alatt sor kerülhetett a már meghozott intézkedések korrekciójára is. A statútumok nem holt szövegek, nem voltak kőbe vésve, ha szükségesnek ítélték, akkor változtattak rajta, a korábbi, immáron elavult példányt pedig nem feltétlenül őrizték meg. A Szent László királyról nevezett egyház azonban a szerencsés kivételt jelenti számunkra, mivel itt fennmaradt az új, javított szabályzat alapjául szolgáló korábbi változat példánya is. Ugyanakkor minden erőfeszítésünk ellenére a társaskáptalan pontos alapítási időpontját egyelőre nem tudjuk megadni: a prépostjának első szereplése (1488), illetve annak alapján, hogy a korábbi szabályzat szövege nem az alapításkor készült, csak annyit állíthatunk, hogy a Mátyás-kor végén már létezett az intézmény.

Egy új egyház alapításának sokféle oka lehetett, minderről a korábbi szerzők már írásaikban megemlékeztek.¹¹⁹ Ezekhez még egy, eddig nem hangsúlyozott szempontot tehetünk: a társaskáptalan létrehozásával Várad mint egyházmegyei székhely „szintet lépett” és igen illusztris társaságba került. A középkori Magyar Királyságban mindösszesen két olyan város, püspöki (érseki) székhely volt korábban, amelyben a székeskáptalanon túl másik három intézmény működött: Esztergomban Szent György, Becket Szent Tamás és Szent István első vértanú,¹²⁰ Egerben pedig Szűz Mária, Szent Péter és Szent István tiszteletére szentelt társaskáptalanok¹²¹ voltak. E két helyhez csatlakozott tehát harmadikként Várad városa, ahol a 15. század végén immáron szintén három („a kisebb” Szűz Mária, a Keresztelő Szent János és az újonnan alapított Szent László király sírja)¹²² társaskáptalan létezett.

¹¹⁹ Lásd a tanulmány elején lévő jegyzetek irodalmát.

¹²⁰ C. Tóth N.: Esztergomi székes- és társaskáptalanok arch. i. m. 51., 58., 61. Vö. Thoroczkay Gábor: Az esztergomi Szent Tamás-prépostság története a 14. század közepéig. (Adalékok a magyarországi püspöki székhelyeken működő társaskáptalanok históriájához) Belvedere Meridionale 34. (2022) 4. sz. 46–55., 47–48.

¹²¹ C. Tóth N.: Egri káptalan i. m. 54., 55., 56.

¹²² Kristóf I.: Várad káptalanok i. m. 86–88.

Függelék

I. A váradi Szent László király sírja és a váradelőhegyi Szent István protomártír társaskáptalan tagjai (1497–1526, rekonstrukció)

év	1497	1498	1499	1500	1501	1502	1503	1504	1505
prépost	Szegedi Benedek székeskáptalani (szkp.) cantor							Mihály szkp. cantor	
kanonokok	1	Kanizsai Osvát							
	2		Székelyhidi György						
	3			Temesvári Bálint					
	4				Újfalui András				
	5					Hatvani Pál	Kálmáncsehi Mihály		
	6						Tasnádi Máté		
	7							Berceli Elek	
	8								

év	1506	1507	1508	1509	1510	1511	1512	1513	1514
prépost	Mihály szkp. cantor								
kanonokok	1	Kanizsai Osvát							
	2		Gencsi Benedek					Bihari Imre	
	3	Temesvári Bálint					Tercsi Péter		
	4	Szigeti István							
	5		Debreceni Pál				Megyi Márton		Mezőkövesdi András
	6	Körmendi István							
	7	Berceli Elek							
	8								

év	1515	1516	1517	1518	1519	1520	1521	1522	1523
prépost	Désházi István					Imre			
kanonokok	1	Kanizsai Osvát		Nagynyúli Simon					
	2	Bihari Imre				Dési Imre	Pécsi János		
	3	Borsodi Ferenc							
	4		Szerémújlaki János						
	5		Keresztúri Lőrinc						
	6		Szegedi Ferenc		Eperjesi Péter				
	7					Váradi Móré Ferenc			
	8					Ungvári Sebestyén			
	9						Aszalói András		

év	1524	1525	1526
prépost			Kálmándi Ambrus
kanonokok	1	Nagynyúli Simon	
	2	Pécsi János	Pakosi Gergely
	3	Borsodi Ferenc	
	4	Szerémújlaki János	
	5	Keresztúri Lőrinc	
	6	Eperjesi Péter	
	7	Váradai Mór Ferenc	
	8	Ungvári Sebestyén	

Prépostok és kormányzók

György (Szentimrei) ¹²³ Bálint fia ¹²⁴	1488. júl. 30. (DF 215420.) ¹²⁵
	1489. júl. 28. (DF 215483., 229012.)
bacc. art. (1454), ¹²⁶ váradai kanonok (1467–), bihari főesperes (1467–1474), ¹²⁷ a váradelőhegyi Szent István protomártír-egyház prépostja/kommendátora (1467–1484), ¹²⁸ az erdélyi sókamarak ispánja és az erdélyi királyi jövedelmek adminisztrátora (1481), ¹²⁹ a leleszi prépostság adminisztrátora (1483–1484), ¹³⁰ egri kanonok (1488), ¹³¹ az egri püspökség javainak adminisztrátora (1489) ¹³²	

¹²³ AAV Regesta supplicationum vol. 616, fol. 13r.

¹²⁴ Történelmi Tár (1899) 2.; *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. 206/50. sz. (1468–1475, 1484).

¹²⁵ „prepositus Sancti regis Ladislai in ecclesia Waradiensis” (mindegyikben) – Közbenső adat: 1489. márc. 21. (DL 46112.).

¹²⁶ *Haraszi Sz. P. – Kelényi B. – Szögi L.*: Magyarországi diákok i. m. II. 124/857. sz.

¹²⁷ 1467. okt. 22. (AAV Regesta supplicationum vol. 616, fol. 13r.), 1468. jún. 8. (Történelmi Tár [1899] 2.), 1473. szept. 24. (DL 55967., kommandátor), 1474. márc. 8. (DL 55975., kommandátor, papírfelzetes pecséttel) 1474. jún. 11. (DL 45565., kommandátor, hátlapi feljegyzés).

¹²⁸ 1467. okt. 22. (AAV Regesta supplicationum vol. 616, fol. 13r-v, ekkor kérvényezi a Balázs prépost minapi halálával megüresedett javadalmat, illetve a javadalomhalmazást, amelyet a pápa engedélyezett neki), 1468. jún. 8. (Történelmi Tár [1899] 2.), 1472. márc. 18. (Történelmi Tár [1889] 5.), 1472. júl. 5. (DL 55959.), 1473. szept. 24. (DL 55967., kommandátor), 1474. márc. 8. (DL 55975., kommandátor, papírfelzetes pecséttel), 1474. jún. 11. (DL 45565., kommandátor, hátlapi feljegyzés), 1475. szept. 23. (DL 55999.), 1481. szept. 9. (DF 245049.), 1481. szept. 21. (DF 247373.), 1481. okt. 7. (DF 245349., Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Von Franz Zimmermann et al. Bd. VII. Hermannstadt 1991. [= UGDS] 4440., 4442. sz.), 1483. szept. 11. (DF 223755.), 1483. dec. 28. (DF 223754.), 1484. febr. 3. (DF 260832.), 1484. febr. 11. (DL 30050.), 1484. márc. 3. (DF 247919.), 1484. márc. 7. (DF 223761.), 1484. ápr. 22. (DL 81911.), 1484. ápr. 24. (*Horváth Richárd – Neumann Tibor – C. Tóth Norbert*: Oklevelek a Bátori család történetéhez. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle 41. [2006] 343/15. sz.), 1484. máj. 16. (DL 68075.), 1484. máj. 18. (DL 81913.), 1484. máj. 20. (DF 223766.), 1484. jún. 20. (DF 223769.).

¹²⁹ Vö. *Draskóczy I.*: Magyarországi kőso i. m. 366.: 1481. szept. 9. (DF 245049.), 1481. szept. 21. (DF 247373.), 1481. okt. 7. (DF 245349., UGDS VII. 4440., 4442. sz.), 1481. nov. 11. (DF 245345., a kincstartó levelében: *per [...] dominum Georgium prepositum*).

¹³⁰ 1483. szept. 11. (DF 223755.), 1483. okt. 21. (DF 223741.), 1483. dec. 28. (DF 223754.), 1484. febr. 3. (DF 260832.), 1484. febr. 11. (DL 30050.), 1484. márc. 3. (DF 247919.), 1484. márc. 7. (DF 223761.), 1484. ápr. 22. (DL 81911.), 1484. ápr. 24. (*Horváth R. – Neumann T. – C. Tóth N.*: Oklevelek a Bátori család történetéhez i. m. 343/15. sz.), 1484. máj. 16. (DL 68075.), 1484. máj. 18. (DL 81913.), 1484. máj. 20. (DF 223766.), 1484. jún. 20. (DF 223769., DF 229012.) – Vö. *Kumorovitz B.*: A leleszi prépostság tagjai i. m. 28.

¹³¹ 1488. júl. 30. (*C. Tóth N.*: Egri káptalan i. m. 65.).

¹³² Egyházi arch. 1440–1526. 51.

Miklós (Alattyáni) ¹³³	1494. aug. 3. ¹³⁴
sebastei tit. püspök (1477–1499), ¹³⁵ váradi éneklőkanonok (1477–1478), ¹³⁶ vikárius (1480–1492) és segédpüspök (1480–1494), ¹³⁷ nagyprépost (1490–1499)	
Benedek (Szegedi) ¹³⁸	(1497 k.)
	(1501 nyara) ¹³⁹
ferences szerzetes, váradi székeskáptalani kanonok (1493), ¹⁴⁰ éneklőkanonok (1493–1499[1501]), ¹⁴¹ trinopolitani tit. püspök és váradi segédpüspök (1493–1499[1501]) ¹⁴²	
Mihály ¹⁴³	1505. dec. 19. (Cameralia II. 1364. sz.) ¹⁴⁴
	†1511. júl. 5. e. (Cameralia II. 1376. sz.)
váradi éneklőkanonok(ság) kommandátora (1504–1511), ¹⁴⁵ salonai tit. püspök (1505–1511), pécsi vikárius (1505–1511) ¹⁴⁶	
István (Desházi Kelemen fia) ¹⁴⁷	1515 ¹⁴⁸
az esztergomi érseki jövedelmek adminisztrátora (1512–1521)	

¹³³ *Kristóf I.*: Váradi káptalanok i. m. 185/1. sz. (nagyprépost 1490–1499, váradhegyfoki prépost 1491–1495).

¹³⁴ „gubernatoris praepositurae antedictae” – Compendaria descriptio foundationis ac vicissitudinum i. m. 251.

¹³⁵ 1492. aug. 4. (DF 257601.), 1493. szept. 5. (DL 98365.), 1494. jan. 3. (DL 46244.), 1496. febr. 17. (DL 62959.), 1497. júl. 11. (DL 99173.).

¹³⁶ 1477. szept. 22. (Cameralia II. 1290–1291. sz.), 1478. máj. 2. (DL 30474.) – az azonosítása Miklós éneklőkanonokkal sebastei tit. püspöksége alapján történt.

¹³⁷ Egyházi arch. 1440–1526. 110., 1494: *Kereszturi*: Descriptio i. m. I. 251.

¹³⁸ *Karácsonyi J.*: Szt. Ferencz rendjének története i. m. I. 75.; *Kristóf I.*: Váradi káptalanok i. m. 247/139. sz. (kanonok 1493).

¹³⁹ Lásd a statútumok korábbi szövegének keltezését.

¹⁴⁰ Cameralia I. 283. sz., II. 1321. sz.

¹⁴¹ 1493. szept. 5. (DL 98365.), 1494. I. 3. (DL 46244.), 1496. II. 17. (DL 62959.), 1497. júl. 11. (DL 99173.), 1499. aug. 11. (DL 62955.).

¹⁴² Egyházi arch. 1440–1526. 111. – A pápa 1493. I. 12-én nevezte ki (Hierarchia catholica medii et recentioris aevi sive summorum pontificum, s. R. e. cardinalium, ecclesiarum antistitum series, [...] e documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta, edita per Conradum Eubel. II. Monasterii, 1914. 256.). – 1493. szept. 5. (tripolitanensis!, DL 98365.), 1494. I. 3. (tripolitansis, DL 46244.), 1496. II. 17. (DL 62959.), 1497. júl. 11. (DL 99173.), 1499. aug. 11. (DL 62955.).

¹⁴³ *Kristóf I.*: Váradi káptalanok i. m. 233/102. sz. (1504–1510, prépostságát nem ismeri).

¹⁴⁴ „prepositura Sancti Stephani Protomartiris de promontorio Varadiensis”

¹⁴⁵ 1504. aug. 18. (DL 46682.), 1505. dec. 19. (Cameralia II. 1364. sz.), 1510. szept. 3. (DL 97631., ebben mint a váradi éneklőkanonokság kommandátora). – A váradi székeskáptalan 1510-i évi privilégiumainak méltóságsoraiban nem tüntették fel az éneklőkanonokságot és a viselőjének nevét: 1510. febr. 4. (DL 21994.) 1510. febr. 24. (DF 278474.), 1510. máj. 5. (DL 22024.), 1510. jún. 15. (DF 278494.).

¹⁴⁶ DF 283253., pag. 17., minden bizonnyal Szatmári György hozta át a váradi püspöksége után Pécsre.

¹⁴⁷ Egyházi arch. 1440–1526. 31., 77.

¹⁴⁸ „Ioannes Fiorentinus me fecit. Hoc opus Stephanus Deshazy de Menyev alias Iayczensis nunc archiepiscopatus Strigoniensis gubernator et praepositus Waradiensis fecit fieri anno Domini MCCCCCXV.” – *Mikó Árpád*: A menyői templom keresztelőkútja. In: Váradi körtörédek. Szobortörédek, építészeti faragványok, síremlékek az egykori Biharvármegyei és Nagyváradi Múzeum gyűjteményéből. Szerk. Kerny Terézia. Bp. 1989. 265–267. 128. kép.

Imre ¹⁴⁹	1520. ápr. 26. (DF 234666.) ¹⁵⁰
Ambrus ¹⁵¹ (Kálmándi) ¹⁵²	1526. jún. 14. (DL 99341.)
	1535. II. 19. (MNL OL P 450 I.-XII.-1.)

Kanonokok

András (Újfalui)¹⁵³ kanonok 1501. ápr. 20. (DL 99209.) – 1504. szept. 8. után (DL 71590.)

András (Mezőkövesdi)¹⁵⁴ 1514. márc. 11. (DL 62405.)

András (Aszalói)¹⁵⁵ 1521. ápr. 17. (DL 23531.) – 1522. szept. 29. (DL 23686., 89167.)

Bálint (Temesvári)¹⁵⁶ 1500. aug. 13. (DL 99205., 99210.) – 1507. szept. 26. után (DL 82266.)

Benedek (Gencsi)¹⁵⁷ 1507. jún. 4. (DL 56375.) – 1507. júl. 6. (DL 88968.)

Elek (Berceli)¹⁵⁸ 1504. jan. 2. (Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I/1–2. rész. Szerk.

Bártfai Szabó László. [A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története I. Oklevéltár.]

Bp. 1919. II. 500.)¹⁵⁹ – 1508. dec. 28. (DF 254903., DL 82873.)

Ferenc (Borsodi)¹⁶⁰ 1515. febr. 27.¹⁶¹ (DL 99275.)¹⁶² – 1525. szept. 15. (DF 254561.)

Ferenc (Szegedi)¹⁶³ 1517. aug. 29. (DL 73206.)

¹⁴⁹ Vö. *Oszwald A.*: Fegyverneky Ferenc i. m. 71.

¹⁵⁰ „assertus prepositus” – Fegyverneki Ferenc sági prépost, rendi vizitátor tiltakozása a legátusi bíróság előtt.

¹⁵¹ *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. 186/3. sz. (1526); *Bunyitay V.*: A váradai püspökség i. m. II. 221. (1526).

¹⁵² Szatmár m. (Csánki I. 477.)

¹⁵³ *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. 254/163. sz. (1501–1504); *Bunyitay V.*: A váradai püspökség i. m. II. 217. (1501); *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. 41. (1501).

¹⁵⁴ *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. és *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. nem ismeri.

¹⁵⁵ *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. 187/8. sz. (1521–1522); *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. 42. (1521–1522).

¹⁵⁶ *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. 253/159. sz. (Pál keresztnévvel, 1500); *Bunyitay V.*: A váradai püspökség i. m. II. 217. (1500); *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. 41. (1500–1507).

¹⁵⁷ *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. 203/46. sz. (1507); *Bunyitay V.*: A váradai püspökség i. m. II. 218. (1507); *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. 41. (1507).

¹⁵⁸ *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. 193/22. sz. (1501–1508); *Bunyitay V.*: A váradai püspökség i. m. II. 217. (1501); *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. 41. (1504–1509). – A Szabolcs megyei Bercel nevű településről származhatott (Csánki I. 511.).

¹⁵⁹ Közbenső adatok: 1504. jún. 6. után. (DF 273688.); 1504. júl. 7. után (DL 21309.); 1506. jan. 7. (DL 21358.).

¹⁶⁰ *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. 195/30. sz. (1517–1526); *Bunyitay V.*: A váradai püspökség i. m. II. 220. (1517); *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. 41. (1518, Berendi néven), 42. (1523–1525).

¹⁶¹ A kiküldetés napja.

¹⁶² Közbenső adatok: 1517. jan. 13. (Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy. Ediderunt Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen redegit Geisa Érszegi. [A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 12.] Bp. 1979. 424. = DL 379978., 99824.), 1517. febr. 19. (A Balassa család levéltára 1193–1526. Fekete Nagy Antal kézírata alapján s. a. r. és szerk. Borsa Iván. [A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 18.] Bp. 1990. 514. sz.), 1517. febr. 22. (DL 99824.), 1518. márc. 4. (DL 30078.), 1523. márc. 7. (DL 71539.).

¹⁶³ *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. nem ismeri; *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. 41. (1517).

- Ferenc (Váradai Móré)¹⁶⁴ 1520. jún. 15. (DL 74635.)¹⁶⁵ – 1524. aug. 12. (Moré, DL 23978.)
 Gergely (Pakosi)¹⁶⁶ 1525. febr. 12. (Monumenta rusticorum i. m. 532.)
 György (Székelyhidi)¹⁶⁷ presbiter, a Szentlélek-oltár igazgatója (1498) 1498. júl. 19.
 (DL 56301.)¹⁶⁸ – 1504. júl. 6. (DL 99225.)
 Imre (Bihari)¹⁶⁹ 1512. jan. 6. (DF 260944.)¹⁷⁰ – 1519. júl. 9. (DL 99805.)¹⁷¹
 Imre (Dési)¹⁷² 1520. máj. 7. (DL 74403.)
 Imre (Vajai)¹⁷³ – nem volt a társaskáptalan tagja.¹⁷⁴
 István (Szigeti)¹⁷⁵ 1506. IX. 23. (DL 74316.)¹⁷⁶ – 1513. jún. 17. után (kiküldetés, DL 97648.)
 István (Körmendi)¹⁷⁷ 1507. dec. 15. (DL 88976.)¹⁷⁸ – 1511. jan. 28. (DL 89004.)

¹⁶⁴ *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. 257/171. (1520–1524); *Bunyitay V.*: A váradai püspökség i. m. II. 220–221. (1522–1523); *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. 42. (1520–1524).

¹⁶⁵ 1521. máj. 28. (DL 47441., „átírta” II. Lajos király hamis, 152[.] évi méltóságsoros privilégiumában, amelynek 17. századi egyszerű másolata ismert: DL 23520.), 1522. dec. 23. (DL 56432.), 1523. aug. 8. (DL 99816.), 1523. szept. 4. (DL 29030.), 1523. okt. 16. (Móré, DL 23840–41.), 1523. okt. 22. (DF 254538.).

¹⁶⁶ *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. 236/119. sz. (1525, György néven); *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. 42. (1525).

¹⁶⁷ Az eddigi szakirodalom két külön személynek tekintette őket, de a pályaképük alapján nagy valószínűséggel azonos személyekről beszélhetünk. – *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. 207/51. sz. (1498–1499) és 248/146. sz. (1495–1504, az 1495. évi oklevél valójában 1504. évi [DL 65193.]); *Bunyitay V.*: A váradai püspökség i. m. II. 217. (1498) és 218. (1504); *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. 38. (1498–1499) és 41. (1503–1504).

¹⁶⁸ „canonicum novi collegii Sancti regis Ladislai in dicta ecclesia nostra fundati”. – Közbenső adatok: 1499. aug. 2. (DL 82155.), 1499. aug. 10. (DL 62955.) – idáig csak keresztnévvel; 1503. szept. 3. (DL 26663.), 1504. ápr. 25. (DL 99224.), 1504. júl. 3. (DL 65193.).

¹⁶⁹ *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. 194/27. sz. (1519–1520, az utóbbi évben már székeskáptalani kanonok!); *Bunyitay V.*: A váradai püspökség i. m. II. 220. (1519); *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. 41. (1512–1519).

¹⁷⁰ Közbenső adat: 1516. nov. 25. (DL 65202.).

¹⁷¹ 1520. szept. 10-én már székeskáptalani kanonok (DF 254532., DL 72192., pag. 62–63.).

¹⁷² *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. nem ismeri; *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. 42. (1520).

¹⁷³ *Bunyitay V.*: A váradai püspökség i. m. II. 167–168.; *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. 254/165. sz. (1500–1526).

¹⁷⁴ Bunyitay Vince talán Mihály salónai püspöknek, a váradai éneklőkanonokság komendátorának 1510. szept. 3-ai nyugtája alapján gondolhatta ezt, amelyben a püspök saját kezű írásával tanúsította, hogy Vajai Imre váradai kanonok (*Emerico de Waya canonico ecclesie Waradiensis, confratre meo*) kölcsönadott neki költségeire 75 forintot (DL 97631.); mivel azonban Mihály éneklőkanonoksága okán a székeskáptalannak is tagja volt, így Vajai Imre is ott volt társa. Egyébként minden oklevélben Vajai Imre váradai kanonokként szerepel (vö. a *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. 254. 915. jegyzetben szereplő forrásokkal).

¹⁷⁵ *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. 249/149. sz. (1509, mint székeskáptalani); *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. 41. (1506–1509).

¹⁷⁶ Közbenső adatok: 1507. jún. 1. (DL 38447.), 1509. aug. 9. (DF 278544.).

¹⁷⁷ *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. 225/87. sz. (1508–1512, valószínűbb, hogy Kálmáncsehi László prépost révén inkább a Somogy megyei Körmend szülötte lehetett); *Bunyitay V.*: A váradai püspökség i. m. II. 218. (1508–1512); *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. 41. (1507–1511).

¹⁷⁸ Közbenső adat: 1508. jún. 24. (DL 56380.).

- János (Szerémújlaki)¹⁷⁹ 1516. dec. 7. (DF 253397.)¹⁸⁰ – 1525. jan. 10. (DF 278485.)
- János (Pécsi)¹⁸¹ 1521. jan. 12. (A Justh család levéltára 1274–1525. Közzéteszi Borsa Iván. [A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 20.] Bp. 1991. 725. sz.)¹⁸² – 1524. jún. 15. (DL 72445.)
- Lőrinc (Keresztúri)¹⁸³ 1517. júl. 26. (DF 253404.)¹⁸⁴ – 1524. aug. 25. (DF 278519.)
- Márton (Mégvi)¹⁸⁵ 1512. aug. 14. (DL 99775.)
- Máté (Tasnádi)¹⁸⁶ 1503. jún. 22. (A Balassa család levéltára 1193–1526. i. m. 466. sz.)
- Mihály (Kálmáncsehi)¹⁸⁷ 1503. jan. 8. (DL 56337.)
- Miklós (Székely)¹⁸⁸ – nem volt a társaskáptalan tagja.¹⁸⁹
- Osvát (Kanizsai)¹⁹⁰ presbiter 1497. aug. 21. (DL 97541.)¹⁹¹ – 1516. júl. 4. (DL 99270.)

¹⁷⁹ *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. 248/144. sz. (1523–1524); *Bunyitay V.*: A váradai püspökség i. m. II. 221. (1524); *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. 42. (1523, Szerémi), (1524–1525).

¹⁸⁰ Közbenső adatok: 1523. II. 5. (DL 71172., mint Szerémi), 1524. márc. 4. (DL 23855.).

¹⁸¹ *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. nem ismeri; *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. 42. (1521–1524).

¹⁸² Közbenső adat: 1521. ápr. 17. (DL 74409.).

¹⁸³ *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. nem ismeri; *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. 41. (1517–1524).

¹⁸⁴ Közbenső adatok: 1519. szept. 21. (A Justh család levéltára 1274–1525. i. m. 705. sz.), 1524. jan. 20. (DL 36863., felszentelt pap, javait sorora leányára hagyja).

¹⁸⁵ *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. 232/100. sz. (1512); *Bunyitay V.*: A váradai püspökség i. m. II. 218. (1512); *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. 41. (1512, Meghi néven, Magyi Sebestyén rokonának tartva, de nem ismerünk ilyen nevű családtagot [vö. *C. Tóth Norbert*: Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban. Nyíregyháza 2008. 196.], Csanád megyében azonban van ilyen nevű település – Csánki I. 700.)

¹⁸⁶ *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. 252/156. sz. (1503); *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. 41. (1503).

¹⁸⁷ *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. 221/78. sz. (1503); *Bunyitay V.*: A váradai püspökség i. m. II. 218. (1503), *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. 41. (1503).

¹⁸⁸ *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. 248/145. sz.; *Bunyitay V.*: A váradai püspökség i. m. II. 166.

¹⁸⁹ Amint arra már Kristóf Ilona is felhívta a figyelmet a Székely Miklós birtokában volt kódex bejegyzése (*Liber Nicolai Scekel canonici Waradiensis*) alapján, Bunyitay Vince – forrásjelzet nélküli – állításával szemben Székely Miklós váradelőhegyi kanonokságát semmilyen adattal sem tudjuk alátámasztani.

¹⁹⁰ Az eddigi szakirodalom szintén két külön személynek tekintette őket, de a pályaképük alapján nagy valószínűséggel azonos személyekről beszélhetünk. – *Kristóf I.*: Váradai káptalanok i. m. 26/117–118. sz. (oltárigazgató 1497–1499, kanonok 1493–1495, Szűz Mária társaskáptalan kanonokja 1497, itt az 1497. márc. 28-ai oklevélben nem szerepel a neve [DL 99172.]) és 220/75. sz. (1505–1508); *Bunyitay V.*: A váradai püspökség i. m. II. 217. (1497) és 218. (1507–1508); *Bogdándi Zs.*: Váradai káptalanok i. m. 38. (1497–1499), 41. (1501–1512) és (1508, Kanizsai Máté? néven). – Előtte a Szent Margit-oltár igazgatója 1493. dec. 16. (DL 56263.), 1494. jan. 1. (DL 56265.), 1494. jan. 5. (DL 99158.), 1495. szept. 19. (DL 26653.), majd a kisebb Szűz Mária-társaskáptalan kanonokja (*canonicum novi collegii Beate Marie virginis in castro Waradiensis predicto fundati*): 1497. júl. 3. (DL 65171., ebben: *presbitrum, rectorem altaris canonicum*), 1497. júl. 11. (DL 99713.), 1497. júl. 23. (DL 65173.) – *Bunyitay V.*: A váradai püspökség i. m. II. 201–202. nem ismeri.

¹⁹¹ „*canonicum novi collegii Beati Ladislai regis in dicta ecclesia nostra fundati*” – Közbenső adatok: 1497. nov. 3. (DL 46410., 99757.), 1499. szept. 30. (DL 47301., ebben „*Sancti regis*”), 1499. ápr. 8. (DL 20817., ebben: *canonicum novi collegii sepulture Sancti regis Ladislai in dicta ecclesia nostra fundati*) – eddig csak keresztnévvel; 1501. júl. 22. (DL 88866.), 1504. jún. 15. (DL 62379.), 1505. jan. 1. (DL 69888.), 1507. ápr. 15. (DL 38446.), 1507. júl. 14. (DL 26668., 10008., DF 257908.), 1508. III. 28. után (DL 73348.), 1508. nov. 1. (DL 56384.), 1510. máj. 3. (DL 57893.), 1512. ápr. 12. (DL 99774.).

Pál (Hatvani)¹⁹² 1502. aug. 13. (DL 99216.)

Pál (Debreceni)¹⁹³ 1507. júl. 6. (DL 88967.)

Péter (Tercsi)¹⁹⁴ 1511. ápr. 25. után (DL 65197.)¹⁹⁵ – 1513. júl. 13. (DL 99777.)

Péter (Eperjesi)¹⁹⁶ 1519. ápr. 18. (DL 99295.)¹⁹⁷ – 1525. febr. 18. (DL 47596.)

Sebestyén (Ungvári)¹⁹⁸ 1520. aug. 14. (DF 277768.)¹⁹⁹ – 1525. febr. 11. (DL 26694.)

Simon (Nagynyúli)²⁰⁰ 1517. ápr. 27. (DL 99279.)²⁰¹ – 1525. szept. 15. (DF 254561.)

II. A váradi Szent László király sírja és a váradelőhegyi Szent István protomártír társaskáptalan statútumai

Az újonnan létrehozott, illetve a váradelőhegyi társaskáptalannal egyesített intézménynek a szabályzatát előbb Kálmáncsehi Domokos váradi püspök és kijelölt erdélyi püspök 1501 nyarán, majd Turzó Zsigmond váradi püspök 1508. december 15-én erősítette meg. A statútumok mindkét szövege egy-egy eredeti példányban maradt fenn, a korábbi szövegben azonban szerepelnek a minden bizonnyal 1508-ban történt változtatások is: az 1501. évi példányt egyfajta fogalmazványként használták, míg az 1508. évi tisztáztatnak nevezhető. Ez utóbbit Erdődy Pálffy Miklós nádor 1727. szeptember 19-ei, a premontrei rend kérésére kibocsátott requisitoria értelmében a pozsonyi káptalan 1727. szeptember 28-án adta ki

¹⁹² *Kristóf I.*: Váradi káptalanok i. m. 211/57. sz. (1502); *Bunyitay V.*: A váradi püspökség i. m. II. 217. (1502); *Bogdándi Zs.*: Váradi káptalanok i. m. 41. (1502).

¹⁹³ *Kristóf I.*: Váradi káptalanok i. m. nem ismeri; *Bogdándi Zs.*: Váradi káptalanok i. m. 41. (1507).

¹⁹⁴ *Kristóf I.*: Váradi káptalanok i. m. 252/156. sz. (1513); *Bunyitay V.*: A váradi püspökség i. m. II. 218. (1513); *Bogdándi Zs.*: Váradi káptalanok i. m. 41. (1512). – Valószínűleg a Nógrád megyei Szalmatercs szülötte (Csánki I. 107.).

¹⁹⁵ Az oklevélben csak a név vége látszik: »[...] de Tercz». – Közbenső adat: 1512. jan. 25. (DL 62399.).

¹⁹⁶ *Kristóf I.*: Váradi káptalanok i. m. 201/42. sz. (1519); *Bunyitay V.*: A váradi püspökség i. m. II. 220. (1519); *Bogdándi Zs.*: Váradi káptalanok i. m. 42. (1519–1523) – Korábban szentszéki jegyző volt: 1517. nov. 20. (DL 74369.), majd a székeskáptalan jegyzője, vö. *Bogdándi Zs.*: Váradi káptalanok i. m. 38.

¹⁹⁷ Közbenső adatok: 1519. aug. 11. (DL 71219.), 1520. febr. 7. (DL 74399.), 1522. júl. 2. (A Justh család levéltára 1274–1525. i. m. 730. sz.), 1522. okt. 7. (DL 72441.).

¹⁹⁸ *Kristóf I.*: Váradi káptalanok i. m. 254/162. sz. (1524–1525); *Bogdándi Zs.*: Váradi káptalanok i. m. 42. (1520–1525).

¹⁹⁹ Közbenső adatok: 1520. szept. 6. (DL 73368.), 1524. júl. 14. (DF 244299.), 1524. aug. 12. (DL 23978.), a Várad városi házában idéztek meg két bihari szolgabírórt.

²⁰⁰ *Kristóf I.*: Váradi káptalanok i. m. 235/114. sz. (1512–1525, az 1512. évi oklevél helyesen 1522. évi [DL 32597.]); *Bunyitay V.*: A váradi püspökség i. m. II. 218–220. (1516–1525, az 1516. évi oklevél valójában 1517-es [DL 29631., vö. DL 47218.]); *Bogdándi Zs.*: Váradi káptalanok i. m. 41. (1517–1525). – Valószínűleg a Kolozs megyei Nagynyulas falu szülötte (Csánki V. 387.) és nem a Győr megyei Nyúl településé.

²⁰¹ Közbenső adatok: 1517. nov. 13. (Monumenta rusticorum i. m. 439., DL 29387., 29631.), 1519. ápr. 17. (DL 29972.), 1522. szept. 29. (DL 23686., 89167.), 1522. okt. 2. (DF 282939.), 1522. nov. 22. (DL 32597.), 1523. jún. 17. (DL 47511.), 1524. ápr. 27. (DL 83117.), 1524. dec. 11. (DL 26337.), 1525. júl. 8. (DL 24147., 72215.).

átírásban.²⁰² Ugyancsak átírta a pozsonyi káptalan 1811. évi hiteles másolatában,²⁰³ amelynek jelenlegi őrzőhelye azonban nem ismert.

Az 1501 nyarára keltezhető példány szövege négy kétrét hajtott, mérleget ábrázoló vízjeles papírlap füzetszerűen összefűzött tizenkét – számozatlan – oldalán található (ennek oldal-számai szögletes zárójelben állnak: [2.]).

Az 1508. évi példány szövege négy kétrét hajtott papírlap füzetszerűen összefűzött 16 – számozatlan – oldalán szerepel (ennek oldalszámai szintén szögletes zárójelben, de félkövéren állnak: [2.]). A két példány egykor össze lehetett fűzve.

Mindkettő levéltári jelzete: SNA, Hodnoverné miesto Bratislavská kapitula (Pozsonyi káptalan hiteleshelyi levéltára), Capsa 63, fasc. 4 M, nr. 11. (DF 227563.) – Az 1811. évi hiteles másolatból kiadta *Bunyitay V.: Szent László sírjának káptalana* i. m. 181–186. és *Uő: A váradi püspökség* i. m. II. 209–213., az eskü-formulák elhagyásával.

A kiadás elvei: a két szövegben igyekeztem a lehető legkevesebb jegyzetet elhelyezni, a két példányban és az egyes példányokon belül a „v” és „w” betűket (például az *Evangelia*, illetve *Ewangelia* szó esetében) nem jelöltem külön, hanem egységesen „w” betűvel írtam át minden esetben. A szöveget a Magyarországon szokásos, a latin források kiadása során követett elvek szerint közlöm: normalizált „ti”, az „e” megtartása az „ae” helyett, „Beatus”, „Sanctus” és a személynevek nagy kezdőbetűs írása. A központosítást normalizáltam; a vesszőhasználatban azt az elvet követtem, hogy a szintaktikailag összetartozó elemek közé ne kerüljön vessző, ugyanakkor a közbe- és egymásba is ékeltem mellékmondatok értelmezhetőségét megkönnyítsem. A jegyzék eredeti tagolását nagyrészt megtartottam, természetesen az oldalváltásokra – jöllehet azokat a szövegben szögletes zárójelben álló számmal [8.] jelöltem – nem voltam tekintettel.

(1501 nyara)	1508. december 15.
[1.] Jhesus Maria	
Statuta capituli Varadiensis ²⁰⁴	
[1.] Ego .N. iuro per hec sancta Dei evangelia reverendissimo domino,	
Dominico episcopo	prelato
ecclesie Waradiensis ac reverendissimo domino,	
fratri Benedicto episcopo Trinopolitanensi,	
preposito nostro pro tempore existenti et suis successoribus canonice intransibis in omnibus lictis et honestis semper obedire, discordias inter fratres nunquam seminare, bona ecclesie conservare, predicta vero seu indebite alienata iuxta posse recuperare; item statuta et constitutiones presentes approbatas et inantea approbanda et observanda servabo sine contradictione diligenter, item, quod secreta ecclesie, tenores privilegiorum et aliarum litterarum sensum et intellectum, que in damnum ecclesie nostre verisimiliter [2.] vergere possent, directe vel indirecte, occulte et manifeste per me vel per alium vel alios quoscunque [2.] non pandam aliquomodo; item quod consilia fratrum de capitulo prenotate ecclesie nostre et tractatus pro utilitate capitulari in loco capitulari vel extra factos ac habitos non manifestabo cuiquam; item quod utilitatem huius ecclesie nostre consilio, favore et auxilio iuxta meum posse procurabo, ita me Deus adiuvet et gloriosa Dei genetrix virgo Maria et hec Sancta Dei Ewangelia et Sanctissimus Stephanus	

²⁰² SNA, Nagyváradi premontrei prépostság levéltára, Középkori oklevelek F. 1, N. 6. (DF 286525.)

²⁰³ Jászói konvent házi (jelenleg: magán) lt. F. 100, N. 12. (Az oklevél jelenleg lappang.)

²⁰⁴ Újkori kézzel.

prothomartir.	prothomartir, etc.
Iuramentum prestandum pro novo decano tacto Ewangelio ²⁰⁵ Ego .N. canonicus novi collegii iuro ad puritatem conscientie	
	mee
per hec Sancta Ewangelia Dei, quod iura ecclesie nostre Sancti Stephani prothomartiris et [3.] novi collegii negocia cure et solitudini mee ²⁰⁶ iuxta tenorem presentis nostre constitutionis specialiter commissa fideliter ²⁰⁷ et legaliter sine fraude pro posse exercebo, res et bona ad manus meas venientes domino preposito ²⁰⁸	
	meo
et dominis de capitulo sine fraude et dolo ac diminutione et ad iussa eiusdem domini prepositi et canonicorum presentabo, sic Deus me adiuvet et Beatus Stephanus	
prothomartir.	prothomartir, etc.
[3.] In ²⁰⁹ nomine Sancte	
et Individue	
Trinitatis, Amen. Humanum genus duobus regitur, naturali videlicet iure et moribus sive legibus, lex namque ²¹⁰ dicitur constitutio scripta, mos autem est consuetudo longa, ²¹¹ et quia iuris precepto caveri novimus honeste vivere, alterum non ledere et ius suum unicuique reddere. Eapropter nos, reverendus in Christo pater et dominus frater [4.] Benedictus episcopus Trinopolitanensis ac canonicus et in pontificalibus vicarius ecclesie Waradiensis ac prepositus et canonicus novi collegii sive sepulchri Beatissimi regis Ladislai ac capituli ecclesie Beati Stephani prothomartiris de promontorio Waradiensis cupientes in unione et concordia perfecta dies nostros et labores nostros continuos, cum Dei adiutorio, quantum possumus transigere, ut et in propria nostra persona et in rebus tam ecclesie nostre predictae, quam in privatis nostris negociis tranquilla mente persistamus et a manu potentiori eas defendamus pro virili nostra. Constitutiones presentes, quibus regulatissime vivamus et in iuribus nostris in alterutrum protegamur, unanimiter facere decrevimus, submittent nos et bona nostra ac ecclesie nostre predictae [4.] auctoritati et singulari protectioni et defensionis ipsasque constitutiones nostras correctioni, emendationi atque reformationi reverendissimi [5.] in Christo patris et domini, domini Dominici episcopi ecclesie Waradiensis, domini scilicet et patroni atque auctoris dicti novi collegii et ecclesie nostre capitularis predictae gratiosissimi. Quequidem nostre constitutiones infrascriptis articulis de voluntate et consensu prefati domini fratris Benedicti episcopi prepositi nostri et nostra communi descripte sunt salvo iure addendi, mutandi, minuendi et corrigendi, prout temporis varietas exigit, nam statuta quandoque secundum varietates temporum imminentes transmutantur vel augmentantur aut diminuuntur ex causis novis rationalibus et urgentibus supervenientibus. Quequidem tamen ²¹² cause rationabiles ipsi domino preposito nostro predicto vel successoribus eiusdem et nobis unanimiter videbuntur, eas quoque constitutiones nostras presentes vel in futurum iuxta conditionem temporis	
	ex voluntate et annuentia reverendissimi [6.] domini episcopi Waradiensis pro tempore existentis
describendas, dominus prepositus noster pro tempore constitutus atque quilibet ex nobis iuramento corporali ad Sancta Dei Ewangelia manibus nostris tacta approbare sit astrictus et obligatus secundum formam iuramenti presentibus insertam, [5.] ut eo fortius hee nostre constitutiones et statuta valitura sint et permaneant. Primus articulus Quod quatuor canonici ex nobis secundum creationem et	
senioratum	senioratum
ipsorum teneantur in ecclesia capitulari Sancti Stephani per	
tres	duos
menses integros per se personaliter vel alium ex fratribus canonicis de voluntate domini prepositi nostri pro tempore constituti	

²⁰⁵ A korábbi példányban a dékáni eskü szövege másik kézzel.

²⁰⁶ A korábbi példányban az egyidejűleg kihúzott „michi” fölé írva.

²⁰⁷ A korábbi példányban egyidejűleg a sor felett beszúrva.

²⁰⁸ A korábbi példányban előtte a sor végén kihúzva ugyanez a szó.

²⁰⁹ A korábbi példányban innen egy harmadik kézzel. A későbbi példányban a második kézzel.

²¹⁰ Mindkét példányban „nanque” áll.

²¹¹ „Humanus [...] longa” – Gratianus D. 1 d.a.c.1. (*Aemilius Friedberg: Corpus Iuris Canonici. Pars prior. Decretum magistri Gratiani. Graz 1959. 1.*) – Az azonosítást Somogyi Szilviának köszönöm.

²¹² A korábbi példányban a szó egyidejűleg sor felett beszúrva.

exposcat	
inhabitare, ubi et universas fassiones, relationes atque protestationes nobilium regnicolarum referri audiant et eos diligenter auscultent et notario referant inscribendas et annotandas et elapsis dictis	
tribus	duobus [7.]
mensibus alii quatuor canonici sequentes priores dictam ecclesiam nostram capitularem modo simili inhabitaturi per se vel per alium fratrem suum canonicum ascendant. Secundus articulus Quod reverendus dominus frater Benedictus episcopus et prepositus noster pro tempore constitutus et successores sui prepositi teneantur singulis diebus dominicis et festis in ecclesia nostra predicta capitulari Sancti Stephani protho-martiris in cantu celebrare vel celebrari facere unam missam de die occurrente vel prout devotio [6.] ipsius domini prepositi et canonicorum exigit, contrafaciens idem dominus prepositus noster pro ipsius negligentia mulctetur in quinquaginta denariis usualis monete. Preterea in ecclesia Beati Stephani ipsi canonici residentes teneantur primas et secundas vespervas in festivitibus et diebus dominicis occurrentibus cantare, ipse quoque dominus prepositus noster nomine et vice sua aliquem idoneum presbiterum [8.] ipsis canonicis associet, cantare primas et secundas vespervas festivitatis vel solennitatis occurrentis, vel si festivitas precipua puta Nativitatis, Resur(ri)ectionis, Epifaniarum Domini et Beatissime Virginis Marie, omnium sanctorum et hiis similes aut solennitas patronorum nostrorum occurrerint, etiam alii ex canonicis ad arbitrium domini prepositi nostri pro tempore constituti ascendant. Tertius articulus Quod ipsi quatuor canonici assignati ad inhabitandum dictam ecclesiam nostram capitularem teneantur et missam diei in festivitibus et diebus dominicis cantare et feriatis diebus, missam unam secundum eorum seriem privatim sine cantu celebrare pro animabus benefactorum et elemosinariorum nostrorum, contrafaciens pro qualibet negli-gentia	
mulctentur	mulctetur
in decem denariis. [7.] Quartus articulus Quod canonici alii preter illos quatuor canonicos, qui ad ecclesiam nostram capitularem Sancti Stephani	
assignati	consignati
sunt, teneantur in propriis eorum personis,	
si comode fieri potest,	nisi aliquid legitimum eis obstet impedimentum [9.] vel in alio aliquo negotio occupati sint,
missam Beatissime Marie virginis in aurora in ecclesia cathedrali Waradiensi sub nomine et titulo novi collegii Beatissimi regis Ladislai fundatam in superpelliciis cantare	
cessante tenore ²¹³ legitimo impedimento, de qua ipse domino preposito nostro	
et	aut
nobis vere constet,	
contrafaciens	
mulctentur	mulctetur
in denariis	
sex.	decem.
Quintus articulus Quod redditus et obventiones universarum possessionum portionumque possessionariarum, molendinorum et pra-torum atque decimarum et nonarum tam frugum, quam vinorum, agnellorum, et quartam frugum de comitatibus	
Beekes et Kyskereskez	Bekees et Kyskereskewz
provenire debentium equaliter inter nos, qui divinis deserviunt	
et in sacris constituti sunt,	vel ut supra deservire faciunt,
dividuntur,	
	pecunie vero sigillares et alie quotidiane distributiones tantummodo in sacris existentibus et non aliis interes-sentibus dividantur, nisi prout de iure communi

²¹³ Az áthúzás miatt nem jól olvasható szó, az itt szokásosan álló „omni” nem olvasható ki belőle.

salva dupla parte, que ex hiis redditibus domino preposito nostro pro tempore constituto deputetur, assignetur et excidatur. Sextus articulus Quod omnes canonici creati novi collegii	
in sacris constituentur et	
residentiam [10.] faciant personalem,	
	nisi a reverendissimo domino episcopo Waradiensi pro tempore constituto cum aliquibus eorum dispense- tur, tales tamen absentes nihilominus onera ipsis alia incumbentia per alios substitutos diligenter adimplere faciant, alias enim
nullatenus valeat aliquis ex nobis pretextu alicuius privilegii [8.] vel concessionis se absentare ab hac ecclesia nostra capitulari et novo nostro collegio propter necessitatem et oportunitatem, quam habemus ad inhabitandam dic- tam ecclesiam nostram capitularem et psallendam missam Beatissime Marie virginis in aurora in ecclesia cathedrali Waradiensi, nisi necessitas vel evidens utilitas ecclesie nostre aliud exposcat. Septimus articulus Quod quodcumque littere alique causales vel quecumque alie sigillande erunt, ex insinuatione notarii nostri sive scriptoris, custos et conservator clavis sigilli nostri capitularis tenebitur convocare universos fratres nostros in sacris constitutos tempore, quo missa Beate Marie virginis in aurora in ecclesia cathedrali Waradiensi cantabitur, ad sigillandum vel saltem aliquo ex fratribus nostris absente suo substituto vel supportanti significare, ut si volet, ad sigillandum [11.] ascendat,	
	hora ad hoc deputata,
alioquin alio tempore, si alique littere sigillande venerint, idem conservator clavis sigilli tenebitur fratribus nostris insinuare et ex domibus eos convocare ad sigillandum. Item de voluntate domini prepositi nostri et nostra commu- ni eligatur aliquis ex fratribus nostris in sacris constitutis, qui tamen sit idoneus et fidelis pro conservatore [9.] clavis sigilli nostri capitularis. Octavus articulus Quod dominus prepositus noster pro tempore constitutus curam gerat et superintendat bonis et possessionibus ac iobagionibus ecclesie nostre predictae et advertat ad fratres nostros, ne cum ad decimandum electi fuerint vel ad col- ligendum, proventus nostros quoscunque pro se ipsis quitquam ex eis usurpent et vendicent, et universi proventus et redditus nostri ad manus decani nostri pro tempore constituti administrentur et presententur, qui postea fideliter ipsi domino preposito nostro et nobis assignare valeat. Nonus articulus Quod cum ipsi fratres nostri taliter ad colligendos redditus [12.] nostros deputati redierint, ipse dominus preposi- tus noster cum canonicis fratribus suis ad id per eum convocatis vel per eos ad id electis, ab eisdem rationem exigat et circumspectat, si idem diligenter et fideliter officium suum compleverit. Decimus articulus Quod propter paucitatem proventuum nostrorum hoc tempore existentium aliquis ex fratribus nostris per ipsum dominum prepositum nostrum pro tempore constitutum et nos in festo circumcisionis Domini vel sequenti die [10.] electus in decanum, hoc officium decanatus assummere et acceptare debeat sine difficultate aliqui, qui universas causas et lites ac controversias colonorum et iobagionum nostrorum audire et eas diffinire debeat, si vero alique ardue fuerint, eas vel per viam simplicis querele, vel per viam appellationis diffinendam ad dominum prepositum nostrum pro tempore constitutum transmittat, qui unacum voluntate nostra cognoscere et fine debito terminare valeat. Undecimus articulus Quod notarius noster pro tempore constitutus iuramentum [13.] prestare teneatur, quod litteras necessarias sub sigillo nostro capitulari emanandas fideliter et sine fraude conscribet et conficiet, et litteras ac litteralia instrumenta et copias litterarum nobis sine diminutione presentabit. Duodecimus articulus Quod prepositus et canonici signanter in loco capitulari et etiam extra locum capitularem omni honore et reverentia se teneant, verba obprobriosa et contumelias aut iniurias unus alteri non inferat, neque procaciter unus alteri respondeat vel insultet, contrafaciens pro modo culpe aut excludatur, aut mulctetur, prout ipso preposito et canonicis videbitur.	

Nos ²¹⁴ Dom ²¹⁴	Si tamen talis exclusus pretenderit se gravatum, poterit ad reverendissimum dominum episcopum ecclesie Waradiensis pro tempore constitutum vel eius vicarium in spiritualibus appellare.
[11.] Nos ²¹⁵ Dominicus episcopus ecclesie Waradiensis postulatus ecclesie Albensis Transsilvane has constitutiones presentes et facturas ²¹⁶ honorabilis capituli ecclesie Sancti Stephani prothomartiris de promontorio Waradiensis per prepositum et canonicos unanimiter editas ex certa scientia nostra approbamus et roboramus atque confirmamus presente proprio cirografo nostro etc.	
Tredecimus articulus Quod quandocunque aliquis ex fratribus aliquid actionis movere vel intentare voluerit contra alium fratrem suum, extunc idem talis accusator ex fratribus	
non valeat trahere	prius conveniat
illum fratrem suum in presentiam	
alicuius iudicis ordinarii, nisi in presentiam	
domini prepositi nostri pro tempore constituti, qui unacum fratribus actionem seu lites et controversias [14.] illius fratris accusatoris audiat, intelligat et fine debito concludat atque diffiniat.	
	Deinde autem si voluerit, poterit ad reverendissimum dominum episcopum Waradiensem aut eius vicarium appellare.
Decimus quartus articulus Quod dominus prepositus noster pro tempore constitutus aliquo rancore vel indignatione contra aliquem ex fratribus forte concepta non valeat propria sua auctoritate vel temeritate, illum fratrem nostrum vel aliquos ex nobis captivare, detinere vel incarcerare vel beneficio aut proventibus suis privare aut excludere de collegio fratrum, nisi prius habito tractatu cum fratribus, idem dominus prepositus noster cum suis canonicis iudicaverit legitime puniendum aut excludendum vel mulctandum. [12.]	
Quindecimus articulus Item ut omnis fomes discordie et diffidie procul a nobis habeatur, statuimus, quod nullus ex nobis audeat facere parcialitates alliciendo et attrahendo fratres ad vota sua vel conquirendo voces multas et favores fratrum quocunque quesito [15.] colore, ut voluntati sue satisfiat et id habeatur in capitulo, ut sibi videtur et placeat, contrafaciens tanquam unitatis et concordie destructor,	
aut de collegio fratrum excludatur aut puniatur, prout domino preposito nostro et fratribus suis canonicis de iure videbitur.	privetur proventibus trium integrorum mensium.
Nos ²¹⁷ Dominicus episcopus confirmamus et hos articulos manu propria etc.	Ego ²¹⁸ Sigismundus Thurzo episcopus ecclesie Waradiensis etc. pretactas constitutiones ac omnes et singulos articulos eiusdem constitutionis per hoc manuscriptum meum tamquam ordinarius et prelatus confirmo et roboro. Datum in castro nostro Waradiensis, feria sexta, XV Decembris anno salutis millesimo quingentesimo octavo.

²¹⁴ Így.

²¹⁵ Másik kézzel, valószínűleg Domokos püspök saját kezével.

²¹⁶ Így.

²¹⁷ Ugyanazzal a fentebbi kézzel.

²¹⁸ A püspök saját kezével.

THE FOUNDATION OF THE COLLEGIATE CHAPTER OF SAINT
LADISLAUS AT VÁRAD

By Norbert C. Tóth

SUMMARY

The paper explores the foundation time of the collegiate chapter that was known by the double name of the „new college of King Ladislaus the Saint’s Tomb and the church of Saint Stephen the Protomartyr”, on the basis of its known provosts and the statutes issued by Domokos Kálmáncsehi, bishop of Várad. Scholarship has so far unanimously attributed the foundation of the new institution to the bishop of Várad, who would have established it by transforming the Premonstratensian convent that had previously existed at Váradelőhegy and enlarging its competences. Yet the surviving examples of the collegiate chapter’s statutes have maintained two different versions, with a chronological difference that has so far remained unremarked: one can be dated to the summer of 1501, and the other to 15 December 1508. While the former was indeed made in the time of bishop Kálmáncsehi, the latter was already confirmed by bishop Zsigmond Turzó. (The two texts are published in the Appendix.) Having analysed the problem of the foundation time, the author concludes that the collegiate chapter was in fact established by one of the prelates of Várad much earlier than so far supposed.

Kruppa Tamás

ILLÉSHÁZY ISTVÁN, FORGÁCH FERENC ÉS A JEZSUITÁK

Megjegyzések a felségsértési per előtörténetéhez*

Károlyi Árpád és Makkai László tanulmányainak¹ köszönhetően a Bocskai-felkelés egyik kiváltójaként számontartott Illésházy István-féle felségsértési per a legalaposabban feldolgozott témák egyike. Talán ez az oka, hogy a történetírás – az említett munkákat leszámítva – később nem foglalkozott ezzel a nagy port felvert és messzire ható következményekkel járó üggyel. Az alábbiakban ennek a szerteágazó, sokszereplős konfliktusnak néhány eddig homályban maradt elemét vizsgálom, amelyek több ponton árnyalhatják a Károlyi és Makkai nyomán kialakított összképet.

A két történetst követve tehát úgy látjuk, hogy Illésházy kegyvesztettségének hátterében leginkább az uralkodóval, II. Rudolfal Szentgyörgy és Bazin mezővárosok ügyében kialakult konfliktusa húzódott meg, amely hozzájárult a felkelés kirobbanásához. Az említett mezővárosok királyi birtokok, lakói királyi jobbágyságok voltak; ám a per kirobbanásának idején a két település évtizedek óta zálogban állt. Illésházy Pálffy Kata kezével örökölte meg a két zálogbirtokot, és mint később kiderült, velük a konfliktust is. Pálffy Kata első férje, Krusich János 1575-ben vette zálogba a nevezett mezővárosokat Miksa királytól. A zálogidőt többször meghosszabbították, legutóbb 1581-ben – Krusich 1580-ban bekövetkezett halála után – további 20 évre, amelynek határideje 1601. január 29-én járt le. Illésházy érthető módon ki akarta tölteni a zálogba vétel időtartamát, amelyet nyilván meg is akart hosszabbítani. A király azonban a határidő letelte előtt meg kívánta szüntetni a zálogügyletet, aminek Illésházy ellenállt, minden fórumot felhasználva igaza érvényesítése érdekében. 1599 szeptember előtt hivatalosan is tiltakozott, pontosabban ellenszegült a királyi akaratnak, amely súlyos következményekkel járt, Károlyit idézve: „e tagadó válasznál kezdődik Illésházy tragoediája”.² Károlyi az iratot sajnos nem találta meg, megjegyzi azonban, hogy a vádak közt nem is említik ezt a levelet. Emiatt feltételezte, hogy a döntő mozzanatot az Illésházy elleni támadásban nem is a levél, hanem

* A tanulmány az ELKH–PPKE–PTE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport támogatásával az MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája keretében készült.

¹ *Károlyi Árpád*: Illésházy István hűtlenségi pöre. Bp. 1883.; *Makkai László*: A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai felkelés előestéjén. Történelmi Szemle 17. (1974) 1–2. sz. 155–182.

² *Károlyi Á.*: Illésházy pöre i. m. 28.

az uralkodó akaratára támadásba lendülő kamarai tisztviselők, Georg Hoffmann és Wolfgang Unverzagt fellépése jelentette.

A történet másik érdekessége, hogy Illésházy küzdelmét kezdetben Szuhay István kamaraelnök személyében a Magyar Kamara is támogatta. Az igazán jelentős változást (az említett két udvari kamarai tisztviselővel együtt) így éppen az ő pálfordulása jelentette, mivel hűséges hivatalnokként – nem utolsósorban saját becsvágyától is hajtva – engedelmeskedett a hatalom utasításának, és Illésházy ellen fordult, akivel korábban kifejezetten szívélyes viszonyt ápolt. Károlyi tehát így vázolta fel az előzményeket munkájában.³

Makkai leginkább az események háttérének bemutatásával járult hozzá a kutatáshoz. Kiemelte az ellenreformáció szerepét – a vallási szál ugyanis Károlyinál csupán elnagyoltan jelent meg –, és összekapcsolta Illésházy és a két mezőváros ügyét a többi 1601 és 1604 közötti, a katolicizmust erősítő és a rendi jogokat csorbító kormányzati lépésekkel, amelyeket a történetírás a Bocskai-felkelés kiváltó okaiként szokott megjelölni.⁴ Illésházy ügyének azonban vannak olyan vonatkozásai, amelyek nem szerepelnek a két történetíró munkáiban, de szervesen hozzátartoznak a per előéletéhez.

Illésházy és a jezsuiták

Károlyi Árpád és Makkai László még nem idézhetett egy olyan fontos forráscsoportot, amely több, máshonnan nem ismert adatot tartalmaz Illésházy személyéről és viselt dolgairól. Ezek a Jézustársaság 1550–1600 közötti iratai, amelyeket Lukács László adott ki négy kötetben, valamint a Jezsuita Okmánytárban olvasható levelek (1601–1606).⁵ Mindezek mellé a kutatás során figyelembe kell még venni a Hofkammerarchiv Hoffinanz-Ungarn és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Magyar Kamara Archívumában (MNL OL MKA) lévő jezsuita vonatkozású kiadatlan iratanyagot is. Az adatokat nem kronológiai rendben idézem, hanem 1601-ből kiindulva, amikor az Illésházy elleni eljárás megindult.

A Jezsuita Okmánytár 1601-ből csupán néhány, minket érdeklő adatot közöl, s ezek egyike sem a rend római központi levéltárából, hanem az MNL OL MKA-ból került elő. Az iratokban határvitáról és birtokcseréről van szó, amelyekben Illésházy neve ugyan nem bukkan fel, de a jezsuita rend birtokába került turóci

³ Uo. 29–33.

⁴ *Makkai L.: A Habsburgok és a magyar rendiség i. m. 173–181.*

⁵ *Monumenta Antiquae Hungariae II–IV. 1580–1600.* Ed. Ladislaus Lukács. Romae 1976–1987. (a továbbiakban: MAH); Jezsuita Okmánytár I/1–2. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34.). S. a. r. Balázs Mihály – Kruppa Tamás – Lázár István Dávid – Lukács László. Szeged 1995. (a továbbiakban: JO).

prépostság birtokát képező falu, Pered, valamint két mezőváros, Szentgyörgy és Bazin közötti határvitát taglalják.⁶ Egy 1601. szeptember 7-én kelt iratból kiderül a vita oka: a szentgyörgyiek és a baziniak erőszakkal elfoglalták a prépostság Pered nevű települését és a birtokukat képező Alsószelihez csatolták azt.⁷ A másik, ugyanezen a napon kelt iratból világossá válik, hogy a per már régóta húzódik (*a longo iam tempore*). II. Rudolf Forgách Ferenc nyitrai püspököt, Nyitra vármegye főispánját, magyar tanácsost jelölte ki, hogy eljárjon az ügyben. Akadályoztatása esetén, vagy ha valamilyen okból nem vállalná el a feladatot, helyettesként Radovics Péter váci püspököt nevezte meg – valószínűleg azért, mert Forgách nyitrai helynökeként szoros kapcsolatban állt vele.⁸

A harmadik, érdeklődésünkre számot tartó iratban, a Magyar Kamara tíz nappal később kelt és a znióváraljai jezsuitáknak címzett rövid levelében arról olvashatunk, hogy Alsószeli és Salgó birtokok cseréje ügyében, ha volnának ellenvetéseik, azokat terjesszék elő írásban.⁹ A nevezett három település közül kettő, Alsószeli és Pered Pozsony, Salgó Nyitra vármegyében található. Az ügy intézése lassan haladt, még 1603-ból is vannak róla adatok. Rudolf 1603. augusztus 21-én kelt oltalomlevelében felszólítja Pethe Márton kalocsai érseket és helytartót, valamint Thurzó Györgyöt, hogy védjék a jezsuiták érdekeit, és szerezenek érvényt a Pered ügyében hozott ítéletnek.¹⁰ Ugyanakkor a Magyar Kamara anyagából ismerünk egy néhány nappal később, 1603. augusztus 28-én kelt, Mátyás főherceg által kibocsátott levelet, amelyből az derül ki, hogy a baziniak és a szentgyörgyiek szintén hatalmaskodással vádolták meg a rendet.¹¹

Ezek a perek tehát folytak még 1603-ban is, amikor Illésházy Lengyelországba menekült, ahol a jobb idők beköszöntére várt, s amit a Bocskai-felkelés hozott meg a számára. A hazájába visszatérő főúr leginkább a katolikus egyház ellen táplált sérelmeket, amelyekért igyekezett elégtételt venni.

A jezsuitákkal szembeni revans különösen jól sikerült: az iratokból kiderül, hogy a bécsi béke egyik tető alá hozója és a rend erős ellenszenvvel viseltetnek egymást iránt, s a rend egyenesen Illésházy személyes bosszújának tartotta a bécsi békének azt az artikulását, amely megfosztotta őket birtokaiktól. Persze

⁶ Illésházyknak, illetve az Illésházyaknak a Szentgyörgyi és Bazini grófokhoz fűződő kapcsolatáról, ennek kapcsán zálogügyeiről a rokonsági viszonyokra nézve is igen fontos adatokkal lásd *Péter Katalin*: Illésházy Istvánról. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica 13. Fasc 2. (2008) 129–130.

⁷ Rudolf császár levele a vágsellyei rektornak és a jezsuitáknak. Prága, 1601. szept. 7. JO I/1. 46–47.

⁸ Rudolf császár levele a znióváraljai jezsuitáknak. Prága, 1601. szept. 7. Lásd JO I/1. 48.

⁹ A Magyar Kamara a znióváraljai jezsuitáknak. Pozsony, 1601. szept. 17. Lásd JO I/1. 49–50.

¹⁰ Rudolf császár levele Hetesi Pethe Mártonnak és Thurzó Györgynek. Prága, 1603. aug. 21. JO I/1. 204–205.

¹¹ MNL OL Magyar Kamara Archívuma (a továbbiakban: MKA) E 21, Benignae Resolutiones, 1603. aug., 118–120.

mondhatjuk azt, hogy Illésháznak általában volt problémája a katolikus egyházzal és a katolikus hittel, hisz a bécsi béke, valamint az 1608-as törvények válásügyi rendelkezései az ő általa is képviselt nézeteknek, törekvéseknek a nyomát viselték magukon. Az általánosan elterjedt vélemény szerint viszont éppen az ő mérsékelt, kompromisszumra törekvő politikájának volt a következménye, hogy a vallásgyakorlat szempontjából a protestáns felekezetek nem kerültek még előnyösebb helyzetbe. Ez a mérsékelt magatartás azonban nem igazán mutatkozott meg sem az egyház birtokaival, sem a jezsuita renddel szemben. Beszédes jele ennek a Ferdinand Alber jezsuita tartományfőnök-helyettes tollából származó rövid feljegyzés, amelyet Claudio Acquaviva jezsuita rendfőnöknek juttatott el, és amely Illésházy követeléseit tartalmazta az elkobzott egyházi birtokokkal kapcsolatosan. Az irat szerzője négy pontban foglalja össze azt a nyereséget, amelyre Illésházy szert tett, illetve amit a felségsértési per miatt őt ért károk kompenzációjaként az udvartól követelt. A felsorolásból kiderül, hogy a szóban forgó javak, illetve javadalmak királyi birtokok és egyházi jövedelmek: Szentgyörgy, Bazin, Trencsén a hozzá tartozó tizedjövedelmekkel, valamint a morvaországi Hodolin váruralma. A teljes összeg 400 ezer forintba rúgott. Ezek közül egyik sem tartozott a turóci prépostsághoz, amelynek javait szintén Illésházy foglalta le, majd továbbadta 37 ezer forintért.¹² A későbbi iratokból megtudjuk, hogy az összes jezsuita birtok visszaváltásához, amely a gyakorlatban a turóci prépostság javait jelentette, 50-52 ezer forintba volt szükség.¹³

Felmerülhet a kérdés, hogy mi az oka ennek a kölcsönös és mély gyűlöletnek, amely a főurat és a rendet elválasztotta, de egyszersmind össze is kötötte. A kérdés megválaszolásához kiindulópontunk a turóci prépostság ügye, amelyet 1606-ban Illésházy szerzett meg és adott tovább.

A prépostságot II. Rudolf 1586. május 19-én kelt adománylevele juttatta a jezsuita rend birtokába.¹⁴ A turóci prépostság adományozásának bonyolult, szerzteágazó és a magyarországi ellenreformáció erőre kapásával is összefüggésbe hozható ügye nem e munka tárgya, itt azokkal a részekkel foglalkozom, amelyek összefüggésbe hozhatók Illésházyval, a renddel és Forgách Ferencel.

A prépostsághoz természetesen nemcsak birtokok, hanem tizedjövedelmek is tartoztak: az egyházi tized ügye, a főpapi székek betöltéséhez hasonlóan a klérus,

¹² Ferdinand Alber jezsuita tartományfőnök-helyettes feljegyzése Claudio Acquaviva jezsuita rendfőnöknek. Bécs, 1606. jún. 23. JO I/2. 547–548. Lásd még *Károlyi Árpád*: Néhány történelmi tanulmány. Bp. 1930. 281.

¹³ Giovanni Ferreri pápai nuncius levele Scipione Borghese bíboros neposnak. Prága, 1606. febr. 6. JO I/2, 523–524.; Bartholomeus Viller főhercegi gyóntató levele Claudio Acquaviva rendfőnöknek. Grác, 1606. okt. 9. JO I/2. 571.

¹⁴ II. Rudolf turóci prépostságról szóló adománylevele a jezsuita rend számára. Prága, 1586. máj. 19. MAH II. 918–920.

Róma és a kormányzat közötti viszony egyik neuralgikus pontja volt, mivel ezeknek a jövedelmeknek egy tekintélyes hányadát az ország védelmére fordították, másrészt zálogba adták, sokszor protestáns személynek. Mindezek általánosan ismert információk, ám ebben az esetben a prépostság birtok- és tizedjövedelmei körüli vitának messzire ható, súlyos következményei lettek. Az ügy már kezdetben sem nélkülözött egyfajta pikantériát. Ugyanis abban, hogy a jezsuiták megkapták a prépostságot, elévülhetetlen érdemeket szerzett Pálffy Miklós, aki egy időben Vöröskőn, illetve Somorján akarta letelepíteni a rendet.¹⁵ Az már jezsuita szempontból kevésbé bizonyult jó lépésének, hogy a neki nyilván hálából zálogba adott prépostsági tizedjövedelmeket átjátszotta testvére, Kata második férjének, Illésházy Istvánnak.¹⁶

A lutheránus főúr és a jezsuiták közötti mély és kölcsönös ellenszenvnek mégsem ez lehet a végső oka. Illésházy ugyanis 1586-ban ajánlatot tett a turóci prépostsághoz tartozó három falu, Pered, Hosszúfalu és Királyfalu¹⁷ megvételeére. A vásárlási szándékot megemlítő jezsuita irat leszögezi, hogy a három falu Vágsellye mezővároshoz tartozik, amely szintén a prépostság tartozéka.¹⁸ A választ nem ismerjük, de egészen bizonyosan elutasító volt, mivel Királyfalva, illetve Pered települések neve később is előkerül, egyértelműen a prépostság (a jezsuiták) birtokaiként. Pered már a turóci prépostságról szóló adomány kiállítását követően két évvel felbukkan a jezsuita levelezésben.

Illésházy az elutasítás miatt valószínűleg megneheztelt a rendre, és ettől kezdve a birtok- és tizedügy határozott politikai dimenziót is kapott, amelyet világosan megmutatnak az 1587–1588-as országgyűlésen és az azután lezajlott események. A közelgő országgyűlésen várható volt – és ahogy az alábbi sorokból kiderül, így is történt –, hogy a rendek szóba hozzák a jezsuitáknak eladományozott prépostság ügyét. Ez pedig már a királyi hatalom érdekeit is érintette, amit nemcsak az támaszt alá, hogy Ernő főherceg bizottságot állított fel a kényes

¹⁵ Georgius Bader levele Claudio Acquavivának. Bécs, 1588. márc. 12. MAH III. 121.

¹⁶ A Magyar Kamara egy 1591. október 30-ai, Ernő főherceghez intézett levelében az áll, hogy a jezsuitáknak Pálffyval tervezett szerződése a kamara előtt ismeretlen okokból kútba esett, és a jezsuiták most másnak akarják árendába adni a tizedet. Sajnos nem derül ki, ki ez a másik személy, de bizonyosan nem Illésházy volt. Vele a jezsuiták nem akartak szerződést kötni. A levelet lásd Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban: ÖStA FHKA HFU), r. Nr. 61, Konv. 1594. jan. fol. 12r–13v. A fentieket alátámasztani látszik Bartholomaeus Viller osztrák tartományfőnök néhány nappal korábbi, október 19-ei levele, amelyben ugyanakkor az áll, hogy Pálffy megkapta, majd átadta a tizedet Illésházyinak, aki rögtön protestáns lelkészeket hozott a falvakba, elűzve a katolikus papokat. Bartholomaeus Viller osztrák tartományfőnök levele Aquaviva generálishoz. Bécs, 1591. okt. 19. MAH III. 679., illetve vö. Szántó István Claudio Acquavivának írt levele a prépostság bérbeadásáról. Bécs, 1591. dec. 4. MAH III. 708–709.

¹⁷ Vághosszúfalu (Dlhá nad Váhom) Nyitra vármegyében, Hontkirályfalva (Kráľovce) Hont vármegyében feküdt.

¹⁸ A Magyar Kamara válasza Ernő főhercegnek. Pozsony, 1586. jún. 28. MAH II. 917. 2. jegyz.

kérdés megtárgyalására, hanem az országgyűlés egyik cikkelye is. A prépostság eladományozását ugyanis az 1588. évi 44. cikkelyben¹⁹ a rendek csak feltételesen ismerték el, és álláspontjuk évekkel később sem változott. Kifogásolták, hogy Turócot szerzetesrendnek, nem pedig világi egyházi személynek adományozták. Közben figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy a IV. Béla alapította turóci prépostságot a premontreiek birtokolták egészen 1535-ig, amikor Majthényi Uriel apát évi 300 forintért átengedte azt Révay Ferencnek, aki egy évvel korábban vette meg a prépostságot erőszakkal elfoglaló Nyáry Ferencről.²⁰ Az 1587–1588. évi országgyűlésen azonban az elnöklő Ernő főhercegnek annyit sikerült elfogadtatnia a rendekkel, hogy a prépostság ügyében a végleges szövegbe az enyhébb megfogalmazás kerüljön. Az iratok elárulják, hogy ez 1588 januárjában, a Magyar Tanács ülésén történt, ahol jelen volt Révay Ferenc és Illésházy István is.²¹ Az ügy mégsem került nyugvópontra, néhány hónappal később ugyanis a két főúr már fenyegetően lépett fel, amiről Joannes Victoria rendtag 1588 szeptemberében írott leveléből értesülünk, aki a fellépésüket azzal kommentálja, hogy az egyiküket – akármit jelentsen is ez – lekenyerezték, míg a másikat megfenyegették, így most a rend békében megfér velük.²²

A nyugalom azonban csak látszólagos volt: a két urat hiába próbálták távol tartani a birtokoktól, Illésházy a két évvel korábbi visszautasítást, valamint a közelebről meg nem nevezett egyéb manővereket zokon vehette, amire az enged következtetni, hogy 1588-ban Sellyére és három hozzá tartozó falura rátörték Illésházy parasztjai (*illyeschasini*), ahogyan Classovitus 1588. december 17-ei levelében olvashatjuk.²³ Az egyik település Pered volt, a másik kettőt nem nevezték meg, de a fent elmondottak alapján egészen bizonyos, hogy Királyfaluról és Hosszúfaluról van szó. Az erőszakos fellépés során egy ember meg is halt. A prépostság birtokait a szentgyörgyiek és a baziniak támadták meg. Peredet, mint láttuk, el is foglalták, s nyilván ekkor csatolhatták Alsószelehez. Az ügyben Ernő főherceg parancsára vizsgálóbizottság alakult, amelynek a vezetője – nem meglepő módon – éppen Szuhay István volt.²⁴ A jezsuita források szerint a protestáns rendek nem csak az országgyűlésen próbálták a turóci prépostságtól távol tartani a jezsuitákat. Fellépésüket

¹⁹ Magyar Törvénytár 1526–1608. évi törvénycikkkek. Ford. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. Jegyz. Márkus Dezső. Bp. 1899. (a továbbiakban: MT 1526–1608) 725., 727. A kiadók szerint a cikkelyt nem szentesítették. Uo. 724.

²⁰ *Rupp Jakab*: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre I. Pest 1870. 675.

²¹ A tárgyalásokról lásd Magyar Országgyűlési Emlékek VII. 1582–1587. Kiad. Fraknói Vilmos – Károlyi Árpád. Bp. 1881. (a továbbiakban: MOE) 213., 217., 218., 219–220., az iratokat 342–343., 355., 358., 361., 379–380.

²² Ioannes Victoria, a bécsi jezsuita kollégium prokurátorának tájékoztatása a turóci prépostság birtokairól. H. é. n. [1588. szept.] MAH III. 215.

²³ Leonard Classovitus levele Johann Reynelnek. Vágsellye, 1588. dec. 17. MAH III. 257.

²⁴ Szuhay István levele Johann Reynelnek. Vágsellye, 1588. dec. 17. MAH III. 261–262.

Illésházy mellett a környék egy másik jelentős hatalmi tényezője, a szintén „telek-szomszéd” Révay család is segítette. A család egyik protestáns tagja, Lukács László szerint Révay László, családi hagyományokat követve, 1591-ben fegyveres erővel elfoglalta a turócszentgyörgyi templomot.²⁵ Szántó István leveléből megtudjuk, hogy a megtámadott falvakba kálvinista papokat vittek be.²⁶ A rossz viszony oda vezetett, hogy a jezsuiták Pálffy Miklósnál kerestek védelmet,²⁷ de eredménytelenül, mert éppen Pálffy (akinek egyébként egyik testvére Révay László felesége volt) adta tovább a tizedárendát sógorának, Illésházynak.

A probléma valójában maga a jezsuita rend volt, amelyet a protestánsok 1567. évi távozásuk után nyilván nem kívántak viszontlátni, és ezt a véleményt nagyszombati, kudarcra végződő megtelepedési kísérletük²⁸ miatt a katolikus klérus egy része, például Radéczy István egri püspök, helytartó – akinek 1586-ban bekövetkezett halála tette egyébként lehetővé a jezsuiták számára történő adományozást – szintén osztotta.²⁹ Ez utóbbiak abban egyetértettek a protestáns féllel, hogy a prépostságnak csak világi egyházi birtokosa lehet. Végül az indulatok felszínre törésében egészen bizonyosan közrejátszottak az erdélyi események: a medgyesi országgyűlés ekkor tiltotta ki a jezsuitákat az országból, arra hivatkozva, hogy megrontják az ifjúságot, és mindenhol, ahol megjelennek, a pápa befolyásának erősítésén dolgoznak, valamint polgárháborút szítanak, mint például Franciaországban tették.³⁰

Mivel a prépostság birtoklása bizonytalan volt, és forrásaink arról sem szólnak, hogy az egyébként mindig nagy tisztelettel említett Pálffy Miklós hathatósan közbelépett volna a rend érdekében – amit a rokonsági viszonyok csak nehezítettek –, a jezsuitáknak más pártfogókat kellett keresniük, ami a királyi hatalmat, illetve annak intézményei mellett elsősorban a klérust, személyesen Forgách Ferenc nyitrai püspököt jelentette.

Az erőszakos cselekményekkel és konfliktusokkal tarkított 1591. év után a jezsuita rend joggal tartott attól, hogy az 1593 elejére összehívott országgyűlésen újra terítékre kerül a prépostság birtokainak és jövedelmeinek ügye. A február–márciusban tartott országgyűlésen azonban ezekről nem született döntés. Ennek

²⁵ Bartholomeus Viller levele Claudio Acquavivának. Bécs, 1591. aug. 18. MAH III. 662.

²⁶ Szántó István levele Claudio Acquavivának. Bécs, 1591. dec. 4. MAH III. 709.

²⁷ Lásd a 25. jegyzetet.

²⁸ Péteri János: Az első magyar jezsuiták Magyarországon (1561–1567). Róma 1963.

²⁹ Radéczy és a katolikus klérus egy részének álláspontjára lásd Tolomeo Gallio bíboros levele Giovanni Francesco Bonomi nunciushoz. Róma, 1582. márc. 10. MAH II. 261.; Bonomi levele Radéczy István egri püspökhöz. Augsburg, 1582. júl. 26. MAH II. 279.; Bonomi levele Radéczyhez. Augsburg, 1582. aug. 22. MAH II. 284.; Bonomi Telegdy Miklós pécsi püspökhöz. Augsburg, 1582. szept. 3. MAH II. 293.; Bonomi levele Pálffy Miklóshoz. Prága, 1584. jún. 30. MAH II. 708.; Bonomi levele Pálffy Miklóshoz. Prága, 1584. júl. 20. MAH II. 713.

³⁰ A medgyesi országgyűlésen történetekről lásd magyarul Erdély öröksége II. Sárkányfogak. 1572–1602. Bev. Cs. Szabó László. Bp. 1993. (Reprint) 79–86.

minden bizonnyal az volt az oka, hogy a rend sikeresen lobbizott annak érdekében, hogy kikerüljön a látótérből, s ezért Pozsonyba küldték Bartholomaeus Viller ausztriai tartományfőnököt. Rudolf császár 1593. január 20-án kelt oltalomlevele mutatja, hogy milyen erők mozdultak meg ennek érdekében a háttérben: az uralkodó Forgách Ferencet, Pálffy Miklóst és Dersffy Miklóst kérte fel a jezsuita rend védelmére.³¹ Az előbbi két név nem szorul magyarázatra, Dersffyé azonban igen. A jezsuiták tanítványa volt, Possevino személyesen is felügyelte sorsát.³² Dersffy a rend buzgó támogatójának mutatta magát, és neve felmerült a turóci prépostság tizedarendájával kapcsolatban is,³³ ráadásul Illésházy kedvelt sógora volt, akinek később megpróbált kegyelmet kieszközölni a lengyelországi száműzetése idején.³⁴ További adataink viszont ellentmondásosak. 1604-ben Dersffy határozottan protestánsnak mutatta magát, amikor Illésházy Istvánnak levelet írt a száműzetésbe, beszámolva a felső-magyarországi templomfoglalásokról.³⁵ Később Bocskai pártján találjuk, mivel a családja szintén érintett volt a kamarai perekben.³⁶ Valószínűleg ugyanarról a Dersffy Miklósról van szó, aki a katolikus Wesselényi Ferenc 1620-ban Bethlen Gábornak írt levelében bukkan fel. A levélben Wesselényi Trencsénteplic vallási hovatartozása kapcsán megjegyezte, hogy lakóit a „Dersffy urak midőn az római vallást elhagyták volna, őket is arra kényszerítették, hogy egyet értsenek velük az parókusok is”.³⁷ A Lukács László által közölt oltalomlevélén kívül fennmaradt egy néhány nappal később, 1593. február 5-én keltezett is, amelynek a címzettjei egy kivételével (Cserődi János pécsi püspök) mind világiak, akik szintén egy kivételével (Istvánffy Miklós) mind protestánsok. Nádasdy Ferenc neve mellett szintén szerepel Illésházy Istváné, valamint Révay Ferencé.³⁸ Őket is a rend védelmére kérték, mint az egyházi rend

³¹ Bartholomeus Viller levele Claudio Acquavivának. Prága, 1593. jan. 22. MAH IV. 4–5. Lukács az iratot az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattárának Pray-gyűjteménye alapján közölte. Az eredeti lelőhelye MNL OL MKA E 152, Acta Jesuitica, Registrata, Collegium Tyrnaviense, fasc. 21, fol. 9r, 10v.

³² Antonio Possevino levele Matéssy Istvánnak. Kassa, 1583. nov. 21. MAH II. 575.

³³ Bartholomeus Viller levele Claudio Acquavivának. Bécs, 1591. dec. 16. MAH III. 588.

³⁴ Pálffy Kata leveleskönyve. Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez 1602–1606. S. a. r. Örvös Péter. (Adattár 30.) Szeged 1991. 39–44.

³⁵ Pálffy Kata leveleskönyve i. m. 84.

³⁶ MOE XI. 126., 205., 276., 452., 612.

³⁷ *Kruppa Tamás*: Az 1606. és 1608. évi artikulások és a kegyúri jog: két példa a szabad vallásgyakorlat érvényesítési kísérletére az 1610-es években. Egyháztörténeti Szemle 19. (2018) 1. sz. 62. A jezsuitákhoz fűződő viszonyáról lásd Antonio Possevino levele Giovanni Francesco Bonomi nunciushoz. Kassa, 1583. dec. 19. MAH II. 586–601., különösen: 593.; Bonomi nuncius levele Tolomeo Gallio bíborshoz. Prága, 1584. jún. 19. MAH II. 704.; A bécsi jezsuita kollégium consultorainak tájékoztatása a turóci prépostságról. 1588. szept. MAH III. 185–196., különösen: 189.; Az osztrák jezsuita provincia éves jelentésének (Litterae annuae) részleges közlése 1590-ről. MAH III. 559–565., különösen: 562.

³⁸ MNL OL MKA E 152, Acta Jesuitica, Registrata, Collegium Tyrnaviense, fasc. 21, fol. 7rv, 8rv. Lásd még e mellett a Szuhayhoz ugyanebben az ügyben írt mandátumot ÖStA AVA FHKA HFU, r. Nr. 60, Konv. 1593. február, fol. 32r–35v.

prominens képviselőit. Thurzó György alább idézendő példája alapján ítélve³⁹ Illésházy és Révay azért kerültek bele az iratba, mert tőlük tartottak a leginkább az országgyűlésen, ezért így akarták őket semlegesíteni.

A császárnak a prépostság ügyében kibocsátott oltalomlevelei tartalmilag két részre oszlanak. Az első felében az akkori turóci rektor, Stephanus Cassovius személyi biztonságának védelmére utasítja a nevezetteket, a levél második részében pedig ezt a protekciót kiterjeszti az egész rendre, tagjainak személyi biztonságára, illetve birtokaik és ahhoz fűződő jogaik védelmére, amelyeken nyilvánvalóan a turóci prépostság birtokait kell érteni.⁴⁰

A fennmaradt forrásokból kiderül, hogy nem sokkal a pozsonyi országgyűlés összehívása előtt II. Rudolf miért aggódott annyira a rektor élete miatt. Acquaviva rendfőnök 1593. január 2-ai levele ugyanis említ egy még 1592-ben történt botrányos esetet: Cassovius turóci rektorra gyilkossági szándékkal rátámadtak és egy buzogánnyal fejbe vágták.⁴¹ Csak a szerencsén múlt, hogy nem halt bele az ütésbe. Személyében nem egy egyszerű rendtagot, hanem magát a rendet érte inzultus: a szövegből kiderül, hogy az esetet a jezsuiták egy ellenük indított általános támadásnak tekintették. Villernek tehát ezért kellett Pozsonyba utaznia két nappal az oltalomlevél kiállítását követően, amelynek kieszközölését a nemesek lármázása kényszerítette ki.⁴² A rend védelmében utazott tehát Pozsonyba a provinciális, ahonnan március 6-án írt, összefoglalva az országgyűlés elé kerülő ügyeket. Ebből kiderül, hogy egy (sajnos meg nem nevezett) nemes – akit egyébként Viller az erdélyiekkel, illetve a törökkel való lepaktálással is megvádolt – a rendeket a jezsuiták ellen hangolta, valamint arra biztatta az összegyűlteket, hogy fosszák meg az egyházi rendet a szabadságától.⁴³ A Fraknoi által közölt országgyűlési iratokban, illetve az események leírásában erre semmilyen utalást nem találunk. Az iratokat kiadó Lukács László Révay Lászlót sejtí a főrangú személy mögött, mivel az ő neve korábban felbukkant a renddel kapcsolatos konfliktusban. Csakhogy ő a rendelkezésre álló adatok szerint turóci alispán volt, és egy évvel korábban, 1592-ben elhalálozott. A vármegye főispánja 1593-ban Révay Gábor volt, aki 1588-ban Révay Ferencet követte e tisztségben, tehát valószínűleg ő lépett fel az országgyűlésen. Viller az országgyűlés berekesztése után Acquaviva rendfőnöknek 1593. március 22-én kelt levelében mindenesetre elégedetten írta Rómába, hogy ügyük nem került megvitatásra, így artikus sem született,

³⁹ Lásd például az uralkodó Thurzó Györgyöt oltalomra utasító levelét a sellyei kollégium, illetve a már jól ismert Pered település érdekében 1603. aug. 21-én. JO I/1. 204–205.

⁴⁰ Bartholomeus Viller Claudio Acquavivának. Prága, 1593. jan. 22. MAH IV. 4–5.

⁴¹ Bartholomeus Viller Claudio Acquavivának. Grác, 1592. dec. 8. MAH III. 851–852.

⁴² Bartholomeus Viller Claudio Acquavivának. Prága, 1593. jan. 22. MAH IV. 5.

⁴³ Bartholomeus Viller Claudio Acquavivának. Prága, 1593. márc. 6. MAH IV. 9.

pusztán annyi történt, hogy néhányan magánbeadványként írtak egy *supplex libellust*, de választ nem kaptak rá.⁴⁴ A rendi évkönyv azonban némileg más megvilágításba helyezi ezt az elégedett nyilatkozatot: ott ugyanis az áll, hogy az országgyűlésen 17 vármegye küldöttei három ízben tűzték napirendre a prépostság ügyét, azt követelve, hogy jövedelmét a végvári katonaság ellátására fordítsák.⁴⁵

Ugyanezen a napon, tehát 1593. március 22-én kelt egy másik irat is: Forgách Ferenc veszprémi püspöknek a pozsonyi káptalan előtt tett *declaratio*ja. Ebben Forgách kinyilvánítja, hogy Cassoviust, aki fizikai bántalmazást szenvedett egy évvel korábban, valamint a prépostságot – itt külön kiemelve a kollégiumot és Vágsellye mezővárosát – különleges védelme és oltalma (*singularem protectionem et defensionem*) alá helyezi. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a prépostság a birtokait teljesen szabadon és korlátozások nélkül birtokolhatta, tilos volt bárkinek a prépostság engedélye nélkül építkezni, bármiféle gazdasági tevékenységet folytatni, ingatlant adni-venni stb. Ezt a deklarációt örökös nyitrai főispánként, tehát a vármegye legfelsőbb világi előljárójaként bocsátotta ki, ugyanis ekkor még nem a nyitrai, hanem a veszprémi egyházmegye élén állt. Döntése nemcsak a jobbágyokra vagy közrendűekre, hanem a nemesekre (*nobilis*) is kiterjedt.

Az MNL OL MKA-ban fennmaradt dokumentumok segítségével kideríthető, hogy Forgách miféle nyitrai nemesekre gondolhatott. Jóllehet a *nobilis* terminust nem szokták egyházi nemesekre vagy armalistákra alkalmazni, a források alapján úgy tűnik, hogy a nemesek egy része mindenképpen ebbe a kategóriába tartozott. Erre utal egy dátum nélküli, de bizonyosan az 1599. évi országgyűlés időszaka alatt keletkezett irat, amelyet a jezsuiták nyújtottak be a sellyei nemesek panasza ellen az ország rendjeinek azzal, hogy az urbárium alapján ők inkább szabadosok, mint valódi nemesek (*potius libertini appellandi per urbarium*).⁴⁶

Fentebb láttuk, hogy ismeretlen nemesek már 1588-ban összetűztek a jezsuitákkal Vágsellye és az annak környékén található falvak miatt, de az 1588 és 1595 közötti időszakból nincsenek adatok: az ügyben az első irat 1595-ből származik, ezen kívül még néhány keltezés nélküli, valamint egy bizonyosan 1598-ból való irat maradt fenn. A keltezetlenek ezért feltehetően 1595 és 1598 között íródtak. Ezek alapján egészen bizonyos, hogy az 1588-ban feljegyzett konfliktus és az 1595-ös keltezésű kamarai iratokban tárgyalt ügy szereplői azonosak voltak.

⁴⁴ Bartholomeus Viller Claudio Acquavivának. Prága, 1593. jan. 22. MAH IV. 4.

⁴⁵ Részletek az osztrák jezsuita provincia éves jelentéséből (*Litterae annuae*) 1593-ról. MAH IV. 25–30., különösen: 26. A prépostság ugyanis, amelynek 7 ezer forint jövedelme volt, más egyházi intézménytől eltérően nem járult hozzá a végvárak fenntartásához. *Kenyeres István*: Konfliktus vagy konszenzus? A katolikus egyházi vagyon sorsa a 16. századi Magyar Királyságban. In: Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században. Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. (Seria Historia Dioecensis Quinqueecclesiensis 17.) Pécs 2017. 313.

⁴⁶ MNL OL MKA E 152, Acta Jesuitica, Registrata, Collegium Tyrnaviense, fasc. 25, Nr. 23.

De míg az első esetben nem sokat tudunk meg az erőszakos birtokfoglalás okairól és körülményeiről, az 1590-es években született iratok rávilágítanak a háttérre. A vita, amely természetesen megjárta a vármegye és a központi királyi intézmények fórumait is, röviden úgy foglalható össze, hogy Vágsellye nemessége, amely a prépostság engedélye nélkül és annak sérelmére adta-vette az ingatlanokat, illetve nem fizette a tizedet, panaszt tett a jezsuiták ellen, akik a prépostság új uraiként a régi jogokat akarták gyakorolni. Az ügy először Nyitra vármegye főispánjaként, majd 1596-tól nyitrai püspökként is érintette Forgách Ferencet, ol-talomlevelében tehát az ezzel kapcsolatos ügyben forrongó indulatokra reagált.⁴⁷

Fontos adalék, hogy az 1595. augusztus 31-én kelt uralkodói mandátum a sellyei nemesek ügyében éppen Szuhay István váci püspököt és kamarai elnököt jelölte ki, hogy eljárjon az ügyben, aki, mint ismeretes, az Illésházy elleni pert elindította, és aki egyszer már lefolytatott egy vizsgálatot 1588-ban szintén a jezsuiták elleni hatalmaskodás ügyében, amelyben érintettek voltak az említett Nyitra vármegyei nemesek és Illésházy is.⁴⁸ Szuhaynak tehát behatóan ismernie kellett nemcsak a rend és a lutheránus főúr közti ügyet, hanem a feszült viszonyt is.

Szuhay Illésházy irányában táplált valódi érzelmeire egy rendkívül érdekes irat világít rá. Szerzője a már említett Classovitiusz, aki Joannes Reynel bécsi rektornak 1588. december 17-én írt levelében részletesen beszámol küldetéséről, amelynek során találkozott Szuhayval is, akit a már említett hatalmaskodás miatt küldtek Znióváraljára. A jezsuiták fogadták Szuhayt és Fejérvölgy István nyitrai püspök és magyar kancellár titkárát, a később nagy karriert befutó Lippay Jánost, Lippay György érsek apját, aki keményen nekitámadt vendéglátóinak, kapzsisággal vádolva őket, amire a levélíró önérzetesen visszavágott.⁴⁹ Érdekesebb azonban az a beszélgetés, amelyet Szuhayval folytatott vacsora közben. A levélnek

⁴⁷ Az ügy még 1605-ben is húzódott. Az egyik dátum nélküli, de 1605-re datált iratban, amelyet a jezsuiták az uralkodónak nyújtottak be, azt olvassuk, hogy Nyitra vármegye és néhány mágnás a sellyei nemesek ügyében, akik az ellenük hozott ítélet miatt fellázították a rendeket, hamis vádak alapján léptek fel ellenük. Ezért alázatosan arra kérik az uralkodót, hogy védje meg őket és szerezzen érvényt az igazságnak, különösen azért, mert Illésházy (tehát az egyik mágnás bizonyosan ő volt) azzal fenyegetőzött, hogy kiűzeti őket az országból. Nem bíznak az ügyükben eljáró hivatalnokokban, mivel azok protestánsok. JO I/2. 411–412. A sellyeiek és a jezsuiták közti vitáról lásd még ÖStA FHKA HFU, r. Nr. 62, Konv. 1595. III–IV., fol. 344r–349r, r. Nr. 63, Konv. 1596. július, fol. 411r–414v.

⁴⁸ MNL OL MKA E 150, Acta Ecclesiastica, Registrata, fasc. 67, Nr. 113.

⁴⁹ Leonardus Classovitiusz levele Joannes Reynelhez, a bécsi kollégium rektorához. MAH III. 257–260., különösen: 259. Lippay megnyilatkozása különösen annak fényében érdekes, hogy Fejérvölgy a jezsuiták nagy pártolója és támogatója volt. Lásd Szántó István munkája a jezsuiták Erdélyből való kiűzetéséről (1589. MAH III. 315–373., különösen: 371–372.; Bartholomeus Viller provinciális levele Claudio Acquaviva generálishoz. Bécs, 1589. szept. 21. MAH III. 497.; Viller provinciális levele Acquaviva generálishoz. Bécs, 1592. febr. 1. MAH III. 757. Többek közt ő lobbizott 1591-ben az osztrák jezsuita tartományfőnöknél Báthory Zsigmond és unokatestvére, ifjabb Báthory István kérésére, hogy küldjenek rendtagokat Erdélybe. Vö. Alfonso Carrillo levele Acquaviva generálishoz. Gyulafehérvár, 1591. máj. 11. MAH III. 606–615., különösen: 607.

ezt a részét érdemes szó szerint is felidézni: „Szuhay vacsora alatt sok mindent kérdezgetett, igyekezett kifürkészni véleményünket Illésházy dolgairól. Én pedig az igazat válaszoltam, hogy nem az ügyben eljárni, hanem csupán a (rend) társaim vigasztalására jöttem. Többször is elmondta, hogy Illésházyval szemben a Társaságnak erőt és nem a jogot alkalmazva kell fellépnie. Kérdeztem tőle: Miféle erővel? Azt válaszolta fő- és jószágvesztéssel [...] Mi lesz, ha nem tesszük meg? Amire azt válaszolta: akkor a Társaság elveszti a jóhírét, és megvádolják, mert nem védi meg a jobbágyságot, és beidézik minket, hogy nem álltunk ellen.”⁵⁰ Szuhay szavai, amelyek nyilvánvalóan az említett erőszakos fellépésre is reflektálnak, nem szorulnak különösebb kommentárra. Nem lehetett az sem véletlen, hogy az ügy kivizsgálásában a magyar klérus két közismerten jezsuita barát tagja vett részt. Az idézett levélrészlet és Szuhay későbbi viselkedése alapján kérdéses, hogy a váci püspök 1601 előtt – Károlyi Árpád véleményével szemben – lelkesen támogatta volna Illésházy ügyét. Az viszont kiderül, hogy a jezsuitákat buzgón pártfogolta. Tartózkodó magatartása tehát Károlyi állításával szemben nem annyira a meggyőződésének, hanem az erőviszonyok tekintetbe vételének tudható be. Ez változott meg, amikor az uralkodó a két mezővárossal kapcsolatos mandátumát kibocsátotta, és ezzel párhuzamosan, ahogyan Károlyi is dokumentálja, az Udvari Kamarától egyértelmű jelzések érkeztek az erélyes fellépést ösztönözve. Az Illésházyval szemben táplált érzelmekre akad további, Szuhay szavait erősítő bizonyíték is.

Ehhez vissza kell kanyarodnunk Forgách nyilatkozatához, aki az oltalomba vétel kapcsán – az uralkodóhoz hasonlóan – hivatkozott a Cassovius turóci rektor ellen elkövetett gyilkossági kísérletre. Forrásaink hallgatnak a részletekről és csupán orgyilkost (*sicarius*) említene, a motivációt nem. Az azonban kiderül, hogy Cassovius megosztó személyiség volt. 1594-ben rendtársai panaszai nyomán, amelyek életvitelét, valamint az emberekkel szembeni lekezelő bánásmódját kifogásolták, elmozdították hivatalából. Az ügy kivizsgálására érkező Georg Scherer bécsi jezsuita rektor erről érdekes beszámolót hagyott hátra. Kikérdezte a sellyei világi ügyintézőt, akinek utolsó megjegyzése különösen tanulságos. Scherer szerint ugyanis a következőt mondta: „[Cassovius] megparancsolta nekem, hogy a nevében közöljem Illésházyval, Magyarország leggazdagabb emberével, aki eretnek, hogy ne játszadozzon a jezsuitákkal, különben az életével játszik. Sőt, hogy ő [tudniillik István atya] akadályozta meg, hogy a legutóbbi országgyűlésen

⁵⁰ Leonardus Classovitius levele Joannes Reynelhez, a bécsi kollégium rektorához. Sellye, 1588. dec. 17. MAH III. 257–260., különösen: 259–260. Szuhay mindenesetre gyorsan meghozta a döntését: még ugyanezen a napon kelt levelében Reynel bécsi jezsuita rektornak azt tanácsolta, hogy a rend indítson jogi keresetet a peredi polgárokkal szemben. Vö. Szuhay István esztergomi kanonok levele Joannes Reynelhez. Sellye, 1588. dec. 17. MAH III. 261.

megöljék. Amire én: távol álljon, hogy ezt elmondjam Illésháznak, különben is ez a te és a kollégiumotok ügye.”⁵¹ Az efféle hangok nyilván nemcsak a rendfőnökhöz, hanem Forgáchhoz, sőt Illésházyhoz is eljuthattak, jelezve azokat az indulatokat, amelyek a feleket egymás iránt nem is egy, hanem több párhuzamosan futó ügy miatt eltöltötték. A konfliktusok mindegyike a turóci prépostsággal kapcsolatos, és a megüresedő egyházi birtokot a jezsuita rendnek juttató uralkodói akaratra vezethető vissza.

De vessünk egy pillantást az érem másik oldalára is, ugyanis eddig csak az Illésházy által a rendnek okozott sérelmekről esett szó. Ennek illusztrálására egyetlen iratot idézek. A *memorialét* a jezsuita rend nyújtotta be 1598-ban a Magyar Kamarának. Ezzel az irattal visszajutunk az 1601. évi kiindulópontunkhoz, a birtokcseréhez, amire azért lett volna szükség, hogy megoldódjon a szentgyörgyiekkel és baziniakkal a határokat érintő régóta húzódnó konfliktus. Az iratban nem Peredről, hanem két másik prépostsági birtokról, Háromszliácsról és Szélnyéről van szó. Ezekről a falvakról sem a kiadott jezsuita levelezésben, sem a kamarai levéltár fondjaiban nem találtam korábbi említést, ezért abból indultam ki, hogy ennek a két falunak a cseréje ekkor, tehát 1599-ben vetődött fel, hogy aztán évekig napirenden maradjon. Az ügy későbbi, 1601 utáni sorsáról nem rendelkezem adatokkal. A jezsuiták tehát el akarták cserélni két, Zólyom, illetve Liptó vármegyében fekvő birtokukat két Vágsellyéhez közelebbi településre, a már említett Pozsony vármegyei Alsószelire és a Nyitra vármegyében található Salgóra, vagy ha ez nem lehetséges, akkor más falvak is – például a szintén Pozsony vármegyében fekvő Sárköz is – megfeleltek volna.⁵² A *memoriale* által említett csere szempontjából megnevezett falvak mindegyike köthető Illésházyhoz. Alsószeli vagy Sárköz Szentgyörgyhöz és Bazinhoz, Salgó a surányi uradalomhoz tartozott, amelyet Illésházy nem sokkal korábban vett zálogba.⁵³ Az irat szerint a csere most aktuális, mivel az a hír járja, hogy a két mezőváros zálogától Illésházy megváltik. A nemrégén zálogba vett Surány esetében pedig a kamara más okot találhat. A cserébe felajánlott Háromszliácsot például Likavához lehetne csatolni. Mondanunk sem kell, hogy ez utóbbi is Illésházy birtoka volt, pontosabban a fele, amelyet jegyajándékként kapott második feleségétől, Pálffy Katától.⁵⁴ A javaslat szerint tehát a falu a likavai uradalomhoz kerülne, mivel ahhoz tartozó birtokok veszik körül. Ugyanakkor az irat megjegyzi, hogy tulajdonképpen Likava is királyi birtok. A másik lehetőség a falu hozzácsatolása a besztercebányai bányakamarához.

⁵¹ Georgius Scherer Claudio levele Acquavivának. Bécs, 1594. febr. 12. MAH IV. 31.

⁵² Lásd MNL OL MKA E 21, Benignae Resolutiones, 1599. aug., 82–84.

⁵³ Alsószeliről és Peredről lásd ÖStA FHKA HFU, r. Nr. 71, Konv. 1601. november, fol. 148r–160r.

⁵⁴ Péter K.: Illésházy i. m. 154.

A *memoriale* tehát azt írja, hogy Illésházy készül visszaadni a két mezővárost (*Illieshazy bonis Sancti Georgii et Bazyn cessurus dicitur*), ami alkalmat szolgáltatna a csere lebonyolításához. Az ügylet egyértelműen Illésházy kárára valósult volna meg. Erre utal, hogy éppen azt a települést akarták megszerezni, amelyhez a szentgyörgyiek és baziniak a jezsuiták által birtokolt Peredet erőszakkal csatolták. A másik esetben pedig egy Liptó vármegyei, nyilván szegényebb települést akartak egy agráradottságait tekintve előnyösebb birtokra cserélni. Itt a hivatkozási alap az volt, hogy a települést Illésházy likavai váruradalmi veszik körül, tehát neki is előnyösebb lenne, ha birtoktestei ezáltal egyesülnének. Mindkét esetben hangsúlyozták, hogy a cserealapot képező uradalmak igazi birtokosa nem is Illésházy, hanem a király, tegyük hozzá, éppen úgy, mint Szentgyörgy és Bazin esetében. Az idézett rész arra is rávilágít, hogy az uralkodói revízió nem kizárólag ezt a két magyarországi zálogbirtokot érintette, ahogyan Károlyi és Makkai nyomán ez elterjedt a szakirodalomban, különben miért választottak volna ki az egyik esetben első körben surányi uradalomhoz tartozó települést?

Károlyi közlése szerint az irat által említett lemondás a zálogot illetően nem is volt igaz, pontosabban nem Illésházy, hanem a kormányzat szándékát fejezte ki. A kamarai iratokból pedig kiderült az is, hogy ezeknek a falvakkal a cseréjére a jezsuiták már 1598 nyarán javaslatot tettek, amit Mátyás főherceg 1598. augusztus 21-ei, a Magyar Kamarához intézett leirata dokumentál, amelyhez az említett *memorialét* csatolták. Abban az évben tehát, amikor Károlyi kutatásai szerint a szentgyörgyiek és a baziniak kérelmére II. Rudolf úgy döntött, hogy engedélyt ad a kiváltásra, pontot téve egy már évtizedek óta, még a Krusich-„érában” megfogalmazódó kérésre. Erre az uralkodói akaratsnyilvánításra nem sokkal a főhercegi irat kiállítása után, szeptemberben került sor.⁵⁵ Vagyis Illésházy zálogbirtokainak ügyét a kormányzatnak már az 1598-as év első felében elő kellett vennie.

A két mezővárosra nézve kedvező uralkodói döntés közvetlen kiváltó okairól sajnos nem tudunk meg biztosat, ha csak azt nem, hogy bár a zálog belátható időn belül lejárt volna, a háború miatt csődközei helyzetben lévő kormányzatnak aligha lett volna pénze kiváltani akár ezt, akár a többi zálogbirtokot. Erre utal Makkai is, aki a pénzhiányt joggal helyezi a központi kormányzat – akkor divatos kifejezéssel élve – abszolutisztikus törekvéseinek kereteibe, mégis magyarázatként túlságosan általános, hisz a kormányzatok a korszakunkban is folyton a hatalmuk kiterjesztésére törekedtek. Az adatok és az eseményeknek ezek alapján való részleges rekonstrukciója arra irányítja rá a figyelmet, hogy Illésházy perének Károlyi és Makkai által előadott verziója a háttérrel illetően elnagyolt, mivel egyértelmű, hogy a túróci prépostság és a jezsuita rend fontos és eddig fel nem ismert szerepet játszott

⁵⁵ Károlyi Á.: Illésházy pöre i. m. 16.

a per kirobbanásában. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy a Károlyi által átnézett nagy mennyiségű irat, amelyekből még egy válogatást is közöl, hallgat a jezsuita rendről. A fentiek alapján ugyanakkor teljesen logikus a feltételezés, hogy ha a jezsuitákkal való viszálya ekkora port vert fel, akkor ezt okvetlenül felhasználják ellene, vagy éppen ő teszi meg a saját védelme érdekében. Azt a lehetőséget kizárnám, hogy ezek a konfliktusok a „tyúkper” ismérveit viselnék magukon. Az egyik megoldási lehetőség az lehet, hogy néhány falu, amelyet a kormányzat meg akart szerezni, valóban eltörpül Illésházy óriási vagyona mellett. Tehát nem volt értelme a per folyamán ezeket a jezsuita renddel együtt – már csak a nekik juttatott vitatott turóci adomány miatt is – belekeverni az ügybe. A kormányzatnak ez sokkal kevésbé állt az érdekében, mint Illésházyinak, ráadásul az évek óta folyó perek miatt a protestáns vármegyei rendek (nyilván a pozsonyi országgyűlésen is) a főúr mellett álltak volna ki. Erre azonban nincs forrásunk, így nem tudjuk az okát, de végül egyik fél sem élt ezzel a lehetőséggel.

A kölcsönös rossz viszony elsősorban a perben érdekelt feleknek a politikai szintéren nem mindig vagy egyáltalán nem bevallott, így nehezen nyomon követhető személyes motivációiban⁵⁶ játszhatott szerepet. Elsősorban az ellenségei által is elismert, aszketikus lelkialkatú Szuhay szerepére gondolok itt, vagy a jezsuitákat egyébként szintén erősen támogató Forgách feltűnő távolságtartására. A jezsuita rendet kifejezetten nem kedvelő uralkodó esetében is, aki a prépostság ügyében a protestáns rendekkel szemben hajlíthatatlanul jezsuita párti álláspontot foglalt el, ezzel valószínűleg a saját presztízst védte, ahogyan a per kapcsán azt Makkai megjegyezte. Hisz megtehetette volna, hogy engedve a rendeknek másnak adományozza a prépostságot, a jezsuitákat pedig kárpótolja. Vajon miért nem tette? További elgondolkodtató mozzanat a pápaság szerepe. Filippo Spinelli prágai pápai nuncius instrukciójában VIII. Kelemen Magyarországgal kapcsolatban egyetlen fontos feladatként az egyházi érdekek védelmét jelölte meg. Az országgal foglalkozó részben külön kitért az esztergomi érsekségre, amelynek a jövedelme 60 ezer tallér,⁵⁷ de javait az eretnekek széthordták, és az egészet a magukénak akarják, és akiknek ez irányú törekvésében nem számíthatnak még a katolikus Pálffyra sem, mivel ebben nincs teljesen a „mi oldalunkon”.⁵⁸

⁵⁶ Az erős, öntudatos egyéniség szerepét hangsúlyozza Illésházy esetében Péter Katalin is tanulmányában. Lásd *Péter K.*: Illésházy i. m.

⁵⁷ *Kenyeres István*: Uradalmak és végvárok. Bp. 2008. passim.

⁵⁸ Lásd *Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII. für die Nuntien und Legaten an den europäischen Fürstenhofen I–II. (1592–1605)*. Hrsg. Klaus Jaitner. Tübingen 1984. 568.

Forgách Ferenc és a jezsuiták

Fentebb láttuk, hogy Illésházy és a jezsuita rend párharcában időről időre felbukant Forgách Ferenc alakja. Könyvének elején azonban Károlyi nem az ő, hanem Szuhay István jellemét elemzi hosszasan, akinek Illésházy elleni fellépését illetően a fő mozgatórugót nem materiális okokban véli megtalálni, hanem pszichológiai tényezőt sejt mögötte. De míg ő végső soron a személyes becsvágyban, mi inkább a vallási buzgalomban véljük megtalálni a döntő mozzanatot. Azt persze nem állíthatjuk, hogy ez utóbbi teljesen mentes lenne az előzőtől. Károlyival szemben Makkai Illésházy ügyében a materiális okokra helyezte a hangsúlyt és az udvar pénzhiányát jelölte meg fő motiváló tényezőnek. Az ellenreformáció nála inkább ezt segítő, kiegészítő politikai eszközként jelenik meg. Ugyanakkor, talán szándékától függetlenül az ellenkező oldal, Bocskai és a rendek fellépésének közvetlen kiváltó okaként végső soron ő is pszichológiai mozgatórugót feltételez: „Az erdélyi ellenállás véres eltiprása, a zsoldosok féktelen magyarországi garázdálkodása, a kamarák birtokfoglalásai, a hűtlenségi pörök eddig egymástól elszigetelten értelmezhető és indokolható mozzanatai az erőszakos ellenreformáció hatására a *magyar rendiség ellen intézett egységes, tervszerű támadás részeivé álltak össze* [kiemelés tőlem – K. T.] a nemesi ügyekben [...]”⁵⁹

Mindketten elismerik tehát az emberi tényező döntő szerepét a két, egymással összefüggő eseménysorozatban. A jezsuiták mellett Forgách mindkettőben eddig figyelmen kívül hagyott szerepet játszott, bár kétségtelen, hogy viselkedése és szerepe talányos. A szentgyörgyiek, baziniak, illetve Illésházy jezsuitákkal folyó vitájában a király döntőbírának jelölte ki, illetve az oltalmukra szólította fel, mivel a szóban forgó birtokok egy része Nyitra vármegyében feküdt, amelynek ő volt az örökös főispánja. Azon kívül nyitrai püspökként a Magyar Tanács tagja volt, illetve illetékes a tizedjövedelmek miatti perben is. Az uralkodói megkeresésre Forgách határozottan reagált: a jezsuita rend pártfogolása azonban az országgyűlésen a sellyei nemesekkel, illetve a rendekkel szemben, akiknek az érdekében olyan fenyegetően lépett fel nemcsak Illésházy, hanem a többi helyi birtokos és a vármegye is, mindenképpen jelzi az érdekellentétet, amelyek magukban hordozhatták a konfliktus csíráját.

Jó példa erre: az 1599. évi országgyűlés egyik artikulusa megörökíti Forgách konfliktusát Trencsén vármegyével, amelyet a nyitrai püspökséget illető tizedjövedelmek lefoglalása miatt kiátkozott.⁶⁰ Az ügy azért pattant ki, mert Forgách új nyitrai püspökként a tizedet az addigi szokástól eltérően nem pénzben, hanem

⁵⁹ Makkai L.: A Habsburgok és a magyar rendiség i. m. 180.

⁶⁰ Sörös Pongrácz: Forgách Ferencz, a bíboros. Századok 45. (1913) 585.; MOE IX. 202., 213., 310.

terményben követelte. Az ellenkező vármegyét pedig, amely csupán a fizetés módját kifogásolta, miután hasztalan idézte az egyházi bíróság a szentszék elé, kiközösítette.⁶¹ A vármegye főispánja Illésházy István volt, aki a trencsényi váruradalom zálogba vételével megkapta ezt a tisztséget is. Az adásvételre nem sokkal korábban, nagyjából Surány megszerzésével egyidőben, 1594-ben került sor.⁶² Az ügy összefüggött a sokáig betöltetlen érseki székkal, a kamarai iratok ugyanis arra világítanak rá, hogy a tizedjövedelmeket illetően a konfliktus éppen akkor robbant ki, amikor hosszú idő után 1597-ben Kutassy János személyében új érsek lépett hivatalába. (Érdekességgént jegyzem meg, hogy Péter Katalin adatai szerint – tévesen – 1584 óta az esztergomi érseki birtokok adminisztrátora is Illésházy István volt.)⁶³ Ezt össze lehet kötni nemcsak a pápai diplomácia nyomásával, amelynek a háború miatt egyre katasztrofálisabb anyagi helyzetben lévő kormányzat mind kevésbé tudott ellenállni, hanem a Makkai által említett hatalmi törekvésekkel is, hisz az érsek hivatalba lépése a zálogbirtokosok addig élvezett jövedelme csökkenésének veszélyét vetítette előre, ez pedig a kormányzat pozícióját erősítette: az egyház jogát a jövedelemhez nem lehetett kétségbe vonni, ekkor még az uralkodó szemére sem lehetett vetni, hogy élt a főkegyúri jogával.

A trencsényi üggyel kapcsolatban egy 1599 júliusában keletkezett iratot ismerünk, amelyet Illésházy írt a kamarának, és amelyben az új esztergomi érsekkel keletkezett tizedárenda vitáját ismerteti. Illésházy a csejteit és újhelyi tized felét a trencsényi vár ellátására fordította, ami az övé volt (mint ahogy a két említett birtok is a váruradalomhoz tartozott), a szentgyörgyi, bazini és sompfai tizedek felét pedig a szokásoknak megfelelően, azaz már I. Ferdinánd magyar király óta őfelsége (közelebről meg nem nevezett) vára számára folyósítja.⁶⁴ Ezért nem érti az érsek magatartását. Korábban nyilván nem kellett magyarázkodnia az eljárást illetően. Mégsem Kutassy, hanem Forgách fenyegetőzött kiátkozással, amely ugyan a vármegyét sújtotta, de főispánként nyilván Illésházyt is érintette.

Sörös Pongrácz Forgách életrajzában szintén megemlíti a trencsényi tizedek ügyét. Nála nem hangzik el Kutassy János neve, sem az esztergomi érsekség, de nyilvánvaló, hogy egy és ugyanazon ügy, azaz a tized, illetve a tizedárenda és

⁶¹ MOE XI. 289–290. A korponai országgyűlés is felpanaszolta az ügyet 1605-ben, a béketárgyalások egyik pontjában. Uo. 485.

⁶² 1599-ben pedig adománylevelet szerzett Trencsénre és Surányra. *Kenyeres István*: A trencsényi vár a XVI. században. Fons 2. (1995) 1. sz. 22–24.

⁶³ *Péter K.*: Illésházy i. m. 134–135. A jelzett időszakban azonban Zeleméry László (1574–1586), majd Csutor János (1586–1592) voltak az adminisztrátorok. Vö. *Kenyeres I.*: XVI. századi uradalmi utasítások I. i. m. 205. Az 1593-as oltalomlevél Cseródi János pécsi püspököt tünteti fel a tisztségben, 1595-ben pedig Hölgyi Gáspár viselte ezt a tisztséget. Állami (királyi és császári) tisztviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Összeáll. Fallenbüchl Zoltán. Bp. 2002. 139.

⁶⁴ MNL OL MKA E 21, Benignae Resolutiones, 1599. júl.–szept., 74. Az egyházi tizedek ilyen típusú felhasználására lásd *Kenyeres I.*: Konfliktus vagy együttműködés i. m.

annak felhasználási módja képezte a vita tárgyát, s az egyik érintettje Forgách volt, aki ezért az ügybe igen energikusan vetette bele magát. Eljárása abból a szempontból mindenképpen figyelemre méltó, hogy megelőlegezi azt a késhegyig menő harcot, amelyet később például az érseki tizedek kapcsán az érsekújvári katonaság zsoldjának ügyében folytatott éppen Illésházyval, illetve Seigfried Kolonitschcsal, a helyőrség parancsnokával.⁶⁵

Igazán nem mondható tehát, hogy Forgách meghátrált volna egy konfliktus elől: ezért azt váránk, hogy Szuhay és Pethe, valamint a katolikus magyar tanácsosok oldalán a későbbiekben aktívan bekapcsolódik mind az Illésházy-perbe, mind a felső-magyarországi templomfoglalásokba. Meglepőnek tartom, hogy bár a protestáns oldal őt is megvádolta, és 1606-ban gúnyvers is készült róla, amely visszamenőleg őt tette felelőssé az 1603–1604-es kassai és felső-magyarországi templomfoglalásokért, mégsem került elő máig olyan adat, amely azt bizonyítaná, hogy 1603-ban, illetve 1604-ben a királyi biztosok egyikeként Pethe és a jezsuiták oldalán tevőlegesen is közreműködött volna az erőszakos rekatolizációban. Sőt inkább az a sokatmondó, hogy az ő személyéről hallgatnak az eseményeket egyébként igen részletesen taglaló és Forgáchcsal szoros kapcsolatban álló jezsuita források. Ugyanakkor például Galgócon aktívan részt vett a protestánsok elűldözésében, vagy említhetjük Huszár Gál példáját, akit még 1590-ben kényszerített arra, hogy Komjátiból távozzon a nyomdájával együtt.⁶⁶

És ugyanez a tartózkodás elmondható az Illésházy-perben tanúsított magatartásáról: ott is háttérben maradt, pedig az éppen akkor párhuzamosan folyó több ügy – a jezsuiták, a trencsényi tized ügye – miatt elérkezettnek láthatta volna az időt a törlesztésre. De nem ez történt, hanem éppen ő volt az, aki értesre adta, hogy az ország törvényeinek megsértése nélkül nem adható ki ítéletlevél Illésházy ellen, és Verancsics Faustus csanádi püspökkel együtt nem volt hajlandó egy hamisított ítéletlevél aláírására, amelyre a kormánynak ahhoz lett volna szüksége, hogy a főúr említett morvaországi birtokait is lefoglalhassa. Forgách, aki a Magyar Tanács tagjaként Prágában személyes meghallgatás keretében is találkozott Illésházyval, akinek felolvasta a nem hivatalos ítéletet, minden alkalommal az ország törvényeire hivatkozott, tehát soha nem lépett át egy bizonyos határt, amit Szuhay többször is, vagy Istvánffy az említett hamis ítéletlevél aláírásával megtett.⁶⁷ Ezekben az esetekben mindig az ország szokásaira, törvényeire, a *Tripartitum* megfelelő helyeire hivatkozott. Ezt tette egyébként később az Illésházyval a bécsi béke miatt vívott heves küzdelmében is, tehát a törvényes

⁶⁵ Erről lásd pl. Archivio Apostolico Vaticano (a továbbiakban: AAV) Fondo Borghese, serie III, vol. 45C, fol. 186r.

⁶⁶ *Sörös P.*: Forgách Ferencz i. m. 589.

⁶⁷ *Károlyi Á.*: Illésházy pöre i. m. 94. 136–138.

formákat igyekezett betartani. A perben végül a Magyar Tanács többi tagjához hasonlóan engedni kényszerült, mindez azonban nem másítja meg a már Sörös és Károlyi által is hangsúlyozott tartózkodó magatartását, sem azt, hogy évekkel később viszont jogosnak nevezte a főúr elítélését.⁶⁸

Pedig azt várhatnánk, hogy éppen Forgách, akit a jezsuiták térítettek meg, jezsuita iskolába járt, szoros kapcsolatot tartott és ápolt velük, egy ilyen fontos, elsősorban az ő helyzetbe hozásukat célzó, mindazonáltal az egész magyarországi katolicizmus jövője szempontjából jelentős, annak intézményi megerősítését kitűző akcióban, mint amilyen a felvidéki volt, illetve minden olyan ügyben, amelyben a rend érdekei sérültek, egyértelműen és határozottan melléjük áll. Elkötelezettségét mi sem bizonyítja jobban, hogy korábban be akart lépni a rendbe, amelyet Báthory István igen jó politikai ösztönről tanúságot téve, megakadályozott.⁶⁹ Minden határozottsága és a protestánsok elleni – keménységet sem nélkülöző fellépése – ellenére ezekben az ügyekben nem a rekatoлизáció később megismert kérlelhetetlen zászlóvivőjeként, hanem származása okán a klérus egyik meghatározó, ugyanakkor a helyi rendi társadalom szövetébe illeszkedő, onnan nem kiszakadó, a családi és familiárisi kötelekeket szem előtt tartó tagjaként lép fel. Szuhaýnál ez nem működött, mivel ő jobbágывадék volt,⁷⁰ még akkor is, ha családja tehetősnek számított, de megfigyelhető hasonló hozzáállás a rendíthetetlenül katolikus és a jezsuitákat szintén pártoló Pálffy esetében is.

Ennek a józan és mértéktartó magatartásnak az okára éppen a jezsuiták világitanak rá. Joannes Zanitius Alfonso Carrillo tartományfőnöknek feltehetően 1602-ben küldött levelében a znióváraljai kollégium áthelyezése mellett szóló érvek 3. pontjában Forgáchra hivatkozva a következőket írja: »Az összes prelátus és báró tudja, milyen feltételekkel adták nekünk a prépostságot, amelyeket ha megváltoztatunk, lesznek olyanok, akik a rendeket ellenünk ingerlik, és az egyháziak, az országglakosok lázongását látva, az alapítólevélben foglaltak megváltoztatása miatt az ő kedvüket fogják keresni, és közben fognak járni a császárnál, ahogyan legutóbb, mikor Prágában jártam, az ország kancellárja nekem elmondta. »Egyesek, úgymond, szerfelett vágynak a prépostságotokra, és csak az alkalmat

⁶⁸ MNL OL MKA E 144, Történelmi Emlékek, fol. 647r.

⁶⁹ Báthory István levele Acquaviva generálishoz. Varsó, 1585. febr. 12. MAH II. 757.; Martinus levele Acquaviva generálishoz. Varsó, 1585. febr. 19. MAH II. 765. Belépési fogadalma alóli feloldozást kérő levelét lásd Forgách Ferenc levele Acquaviva generálishoz. Pozsony, 1587. nov. 15. MAH III. 90., illetve *Sörös P.*: Forgách Ferencz i. m. 580–581. Vallásosságáról, valamint, hogy házát az 1592-es évkönyv inkább jezsuita kollégiumként, mint lakóházként aposztrofálja uo. 862.

⁷⁰ *Károlyi Á.*: Illésházy pöre i. m. 30. Ezzel szemben *Fallenbüchl Z.*: Állami tisztviselők i. m. 316.

lesik, tehát mindenben óvatosan járjatok el.»⁷¹ Ezek a sorok Forgáchot reálpolitikusnak mutatják, aki a helyi rendi-nemesi társadalom egyik tagjaként pontosan tisztában volt azzal, hogy a turóci prépostság ügye 1586 óta a rendek és a klérus, a rendek és az uralkodó közötti viszony egyik neuralgikus pontja. Ehhez elég fellapozni az országgyűlési végzéseket. Ő nyilván megértette, hogy ennyi frontot megnyitni egyrészt felesleges, másrészt veszélyes és káros. Károlyihoz és Makkaihoz hasonlóan úgy vélem, hogy ez esetben sem materiális okokkal magyarázható az a törés, amely Forgách 1606 előtti és az utáni magatartása közt megfigyelhető. Mi volt tehát az a pont, amikor Forgách feladta addig tanúsított mérsékelt hozzáállását?

Történetírásunk elsősorban Illésházy politikai tevékenységének vizsgálatát helyezte előtérbe, aki a Bocskai környezetében megfogalmazott radikálisabb követeléseket sikerrel semlegesítette, döntően hozzájárulva ahhoz az egyezséghez, amely a magyar rendek győzelmét jelentette, és bő örven évre kijelölte a rendek és a korona mozgásterét, amelyet ez utóbbi a kényszernek engedve többé-kevésbé be is tartott. De éppen az egyezség legfontosabb pontját jelentő vallásgyakorlat és az egyházi birtokok kérdésében Illésházy mégis csak elvetette a súlykot: a jezsuiták ellen táplált gyűlölete, az őt ért megaláztatások, a kényszerű emigráció nem engedte, hogy az a fajta reálpolitika, amelyet a magyar történetírás személyével kapcsolatban – részben jogosan – előszeretettel hangsúlyoz, ebben az esetben is érvényre jusson. A harag rossz tanácsadó, különösen igaz ez egy olyan erős egyéniség esetében, mint amilyen ő volt: Forgách pontosan felmérte és átlátta, hogy a lutheránus főúr vallásügyben nem hajlandó a kompromisszumra, ahhoz túlságosan mélyek és frissek voltak személyes sérelmei, ezért törekvései, anyagi követelései végső soron a katolikus egyház, egyházi rend megsemmisítésével és a vallás eltűnésével fenyegetnek. Erre számtalan levélben felhívta az ügyeket vivő kormányzó, Mátyás főherceg, Giovanni Stefano Ferreri és Placido de Mara nunciusok, illetve Giovanni Marzio Millino legátus, rajtuk keresztül pedig a Pápai Kúria figyelmét. Ettől kezdve lépett fel az egyház kérlelhetetlen, megalakuvást nem ismerő harcosaként. Illésházy lépései semmilyen mozgásteret nem hagytak, ez pedig a politika világában sokszor végzetes következményekkel jár, és bár a katolikus pártnak Mátyás főherceg támogatásával sikerült elfogadtatnia a rendekkel a bécsi béke első cikkelyében „a katolikus vallás sérelme nélkül” formulát, ez a megszorítás a koronázás utáni törvényekből már kikerült. A protestánsok ekkor, 1608-ban, hála Illésházynak, aki nádor lett, „túlnyerték” magukat. Arra esély sem volt, hogy az ország koronás ura protestáns legyen, ezért világos

⁷¹ Joannes Zanitius előjáró levele Alphonso Carillo tartományfőnöknek. H. é. n. ([Znióvárja(?) 1602?]) JO I/1. 160–165., különösen: 164.

volt, hogy a katolikus vallás intézményeivel együtt hatalmon marad, erőt gyűjt és előbb vagy utóbb vissza fog vágni. Az azonnali következmény pedig a Tusor Péter által részletesen elemzett per lett, amelyet a törvények miatt indított el a pápa a Szent Hivatalnál.⁷²

A másik következmény maga Forgách, aki a magyarországi ellenreformáció Pázmányt megelőlegező, a végsőig harcra kész alakjaként lépett a politika színpadára. Úgy vélem tehát, hogy annak a Forgáchnak a személyisége, akit 1606 után ismerünk, nem alakulhatott volna ki Illésházy nélkül. Kitartását a trón és az oltár az esztergomi érsekséggel és a bíboroskreációval jutalmazta. A kudarc keserű érzésének megtapasztalásától hamarosan bekövetkező halála megóvta a lutheránus főurat, utóda pedig, Forgách rokona és a jezsuitákat nem kevésbé gyűlölő Thurzó György már tudomásul vette a helyzet megváltozását. Jóllehet kezdetben még ő is a katolikus vallás intézményrendszerének lebontását és a protestáns egyházszervezeti mintára való átalakítását pártolta, nádorként már realpolitikusként viselkedett. Más kérdés, hogy ahol lehetett, a jog eszközével fellépett a közrendűek szabad vallásgyakorlatának tiszteletben tartása mellett – sokszor kegyuraik akarata és szándéka ellenére is. Ez azonban nem feledtetheti a tényt, hogy végül is 1609-től kezdve nem gördített akadályokat az egyházi birtokok visszaszolgáltatása elé, amely rövid távon lehetővé tette a katolikus egyház intézményeinek túlélését, ami egyúttal magában rejtette a vallási-felekezeti viszonyok hosszú távú és a katolicizmus számára kedvező megváltoz(tat)ását is. Ezt már Károlyi és nyomában az újabb szakirodalom is a magyarországi ellenreformáció első jelentős győzelmeként aposztrofálja.⁷³

A vallatóra fogott források alapján tehát úgy vélem, az Illésházy ellen lefolytatott eljárás hátterében az eddigi ismeretekhez képest mindenképpen számításba kell vennünk a jezsuita renddel a turóci prépostság miatt kialakult többszörös ellentétet is. Ez a szál nem jelenik meg a Károlyi által elemzett és részben publikált anyagban, sőt az Illésházy ellen megfogalmazott vádak közt sem, a fentebb idézett források azonban egyértelműen utalnak arra, hogy a jezsuita rend közvetve, de szerepet játszott a lutheránus főúr elleni eljárás megindításában és egyúttal adalékul szolgált a bécsi béke 8. cikkelyéhez,⁷⁴ amely megfosztotta őket birtokaiktól. A vizsgálat során némi fény vetült Forgách Ferenc szándékosan(?) háttérbe húzódó alakjára, akinek a magatartása 1606 előtt Szuhaytól és Pethétől eltérően pragmatikus, és még nem annyira Illésházy-ellenes volt, mint váránk

⁷² Lásd *Tusor Péter*: Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt. II. Mátyás kiközösítése. *Aetas* 35. (2000) 4. sz. 89–105.

⁷³ Uo. 101–104.

⁷⁴ MT 1526–1608. 891.

és gondolnánk.⁷⁵ E mögött több ok is sejthető, de az mindenesetre eléggé egyértelműnek tűnik, hogy egészen 1606-ig Forgách néhány, tagadhatatlanul radikális megnyilvánulása ellenére, illetve a 1606 előtt a rekatolizációban kulcsszerepet játszó Szuhayval ellentétben, nem lépett át egy bizonyos határt, és erre intette az Illésházyval kapcsolatban radikális megoldásoktól sem idegenkedő, a politikát az ügyeibe a kíváncsnál nagyobb mértékben belekeverő jezsuita rendet is.

ISTVÁN ILLÉSHÁZY, FERENC FORGÁCH AND THE JESUITS

Remarks on the Prehistory of the Trial of High Treason

By Tamás Kruppa

SUMMARY

On the basis of the analysis of published and unpublished sources the paper concludes that some aspects of the political background of the trial against István Illésházy need to be reconsidered. In addition to what is commonly argued, the role of the Jesuit Order has to be given attention, and connected to it the multiple conflict that had emerged over the Provostry of Turóc and its estates, which has been absent from the narratives so far, albeit the sources used and cited refer to it unequivocally. Alongside the trial, this conflict also contributed to the birth of the eighth point of the Peace of Vienna, which banned the Jesuit Order. The analysis shed light on the patron of the Jesuits, Ferenc Forgách, whose behaviour was less opposed to Illésházy than hitherto supposed. In the background of this attitude there lay the pragmatic policy of Forgách, who, with regard to Illésházy, advised the Jesuits, who in his view drew high politics into the affairs of the church to a more than desirable extent, to proceed with caution until 1606.

⁷⁵ Erre kitűnő további példa, amikor 1608-ban mégis megszavazta Illésházy nádorságát, akivel már akkor – túlzás nélkül állíthatjuk – élet-halál harcot folytatott az egyházi rend és a katolikus vallásgyakorlat védelmében, mert cserébe azt ígérte, hogy visszaadja az elvett egyházi birtokokat. Lásd AAV Fondo Borghese, serie III, vol. 45C, 134^{ru}.

Hantos-Varga Márta

ANKÉT A ZSIDÓKÉRDÉSRŐL AZ UJ KOR KATOLIKUS FOLYÓIRAT HASÁBJAIN (1936)

A két világháború közti idő köz- és egyháztörténeti perspektívából a modern kori történelem sajátos korszaka. Európában és a világegyházban ekkor minden mozgásban és változásban volt. A transzformáció néha váratlan fordulattal, erőnek erejével érkezett, másszor a jog köntösébe bújva lepte meg az állampolgárokat. Régi politikai keretek szűntek meg, így új viszonyokról tanúskodó szavakat ízelgetett a nyilvánosság: köztársaság, polgári parlamentarizmus, bolsevik állam, nemzetállam, fasiszta állam, állami szuperkapitalizmus, jobboldali diktatúra, tekintélyi állam, hitleri birodalom. S a hétköznapiak közvetlen tapasztalatai: menekültügy, inség, spanyolnátha, pénzromlás, nemzetépítés, krach, recesszió, munkanélküliség, sztrájk, karhatalom, agrárszegénység, szellemi szükségmunkás, revízió. Összetett problémák, elhúzódó vagy visszatérő bizonytalanságok, számos szakpolitikai dilemma. A fel-felbukkanó kérdések közt, korszakot is átívelően, konstans elemként volt jelen egy: a „zsidókérdés”. 1921-ben, Párizsban, egy katolikus újságíróknak tartott expoé ennek két oldalát, úgymint „politikai és társadalmi aspektusát”, valamint „spirituális és teológiai megközelítését” vázolta.¹ A nemsokára hírneves előadóvá váló Jacques Maritain (1882–1973) tiltakozott azon „leegyszerűsítő mitológia” ellen, amely „a zsidót” a megpróbáltatások egyetlen okának (*unique cause des maux*) tüntetné fel. „Túl könnyű saját bűneink miatt a zsidók mellét verni” – deklarálta,² holott elemzése több tekintetben ugyanabban az ideológiai mátrixban mozgott, mint kortársaié.

A változás az emberi élet szervezésének egy másik intézményét is elérte. Az államok laicizálódásával (a jogi szekularizáció következményeivel), majd a társadalmak fokozatos elkereszténytelenedésével (a szociológiai szekularizálódással) szembesülő katolikus egyház már XIII. Leó (1879–1903) alatt törekedett pozíciói visszaszerzésére. A későbbi egyházfők, s különösen XI. Pius pápaságának (1922–1939) ez lett a mozgató ereje.³ Az értékörzést önmagára vonatkoztató szervezet több szinten reagált a kontinens államainak és társadalmainak nehézségeire, hiszen a kihívások

¹ Jacques Maritain: A propos de la question juive. La Vie spirituelle 2. (1921) 22. sz. 305–310. A szöveget 1926-ban a Maurice Vaussard (1888–1978) szerkesztette Bulletin catholique international (1925–1933) másodszor is közölte. Mindkét folyóirat ismert volt Magyarországon. Philippe Chenaux: Entre Maurras et Maritain. Une génération intellectuelle catholique (1920–1930). Paris 1999. 84., 174.

² Maritain, J.: A propos de la question juive i. m. 307.

³ Émile Poulat: À la recherche des catholiques modérés. De quoi s’agit-il? In: Les „chrétiens modérés” en France et en Europe 1870–1960. Éd. Jacques Prévotat – Jean Vavasseur-Desperriers. Lille 2013. 46–47.

mind tagjaiban, mind alapküldetésében érintették. Az első világháborút követő évtizedek lassú, látens átalakulás jegyében teltek. A szerepváltás, valamint az új politikai formák és eszmék – elsődlegesen a kommunizmus és a nacionalizmus⁴ – miatt az egyháznak újra kellett gondolnia kapcsolatát az állammal, valamint magához a politikához való viszonyulását is. Az 1920-as évek közepén a royalista, nacionalista, antiliberális és antiszemita *Action Française* mozgalom kiváltotta krízis⁵ nem csupán a francia katolikus egyházat rengette, majd újíttotta meg, hanem más-más amplitúdóval kihatott a Párizs környéki békék által átszabott országok egyházaira is. De egyéb társadalmi konfliktusok is arra készítették a felsőhierarchiát, a teológusokat, továbbá a „terepen” tevékenykedő katolikus egyesületeket és mozgalmakat, hogy megújított tartalommal töltsék meg a keresztény társadalom- és államelmélet hagyományos fogalmait: közjó, békében való nyugodt együttélés (*tranquillitas ordinis*), szociális igazságosság, az egyház politikai pártatlansága. A rekrisztianizáció leghatékonyabb módszerének keresése – a világiaknak alárendelt, de reális feladatkört biztosító *Actio Catholica* megszervezése – felszínre hozta az egyházmodell módosításának igényét. A negatív jelenségeket, a szakadatlan instabilitást vizsgálva kezdődött meg a súlypontváltás: az egyes egzisztenciák „emberi” és „emberséges” élete elemzés és cselekvés tárgya lett. Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az intézményközpontúság, a „közösségért élő ember” elvárása a „közösségben élő ember” méltánylására módosult, illetve az „Isten és az egyház jogainak” szavatolására tett erőfeszítésekhez fokról fokra társult előbb a „hívekért”, utóbb „az” ember személyes jogaiért⁶ érzett felelősség. A szociális- és munkáskérdés egyre mélyebb megértése, a totalitarista kormányzatok egyházellenessége s idővel a zsidóság sorsára való rádöbbenés⁷ az „emberi személy” értékét tudatosították.

⁴ 1924-ben Eugenio Pacelli müncheni nunciusként írta Pietro Gasparri államtitkárnak: „A nacionalizmus talán korunk legveszélyesebb eretnoksége.” *Philippe Chenaux*: Pie XII. Diplomate et pasteur. Paris 2003. 140–141.

⁵ Az agnosztikus Charles Maurras vezette mozgalom számos katolikust tudhatott táborában. XI. Pius 1926-ban megtiltotta a katolikus polgároknak az államérdek primátusát, a politikai cselekvés teljes önállóságát és vallásértelmezési megfontolásokról való függetlenségét hirdető csoportosulásban való részvételt. A konfliktus elmérgesedésével az engedetlenkedőket egyházi büntetéssel (szentségek felvételétől való tiltással) sújtották. *Gérard Cholvy – Yves-Marie Hilaire*: Histoire religieuse de la France contemporaine. II. 1880–1930. Toulouse 1989. 294–313.; *René Rémond*: Notre siècle. De 1918 à 1991. In: Histoire de France. Tome 6. Éd. Jean Favier. Paris 1992. 113–115.

⁶ Az egyén „személyes jogait” XI. Pius pápa 1937. márciusi enciklikái említették először nyomtatékkal, a kommunizmusról szóló második irat az egyháztörténelemben először tételesen sorolta fel azokat. XI. Pius pápa apostoli körlevele a kat. Egyház helyzetéről Németországban, és a kat. vallás helyzetéről Mexikóban. Bp. 1937. 29., valamint XI. Pius pápa Divini Redemptoris apostoli körlevele a kommunizmus ellen. Bp. 1937. 21. Az 1942. évi karácsonyi rádióbeszédben XII. Pius megismételte és kiegészítette a listát. Lásd XII. Pius pápa 1942. évi karácsonyi rádióbeszéde. Bp. 1943. 31–32.

⁷ Pirro Scavizzi, az olasz csapatokat a keleti frontra kísérő tábori lelkész 1942 januárjában a zsidóság elleni „különösen súlyos” atrocitásokról számolt be XII. Piusnak. Egy millióra becsülte a tömeges kivégzések áldozatainak számát. *Chenaux, P.*: Pie XII. i. m. 280–286.

A *Semaine Sociale de France*⁸ szervezetnek Reims városában rendezett, 1933. évi nyári egyeteme⁹ a közös reflexió határköve lett. A Szentszék francia *think-tank* csoportjának, e társaság állandó bizottságának vezetője, Eugène Duthoit jogász-professzor a bevezető nagyelőadásban nem csupán azt hangsúlyozta, hogy „a társadalomban a közjó révén minden az emberért van”, hanem azt is, hogy az „előjárók” és a „vezetettek” „az emberi személy nagy méltóságát” (*éminente dignité de la personne humaine*) hivatottak szolgálni.¹⁰ Emmanuel Suhard (1874–1949) érsek az újító gondolatot szemléletesen definiálta: „Nos, jegyezzék meg a Krisztus akarta hierarchikus rendet: legfelül van Isten, az ember végső célja. Rögtön alatta az emberi személy [*personne humaine*], aki az állam [*Cité*] felett áll. Végül az állam az emberi személy és Isten szolgálatában. De miután az államra alapvetően szükség van az emberi személy javának megvalósulásához, a polgároknak az igazságosságot és a felebaráti szeretetet szem előtt tartva kell munkálkodniuk a politikai közösség javán.”¹¹ Az összejövetelen, amely a már regnáló autoritatív rendszereket szintén górcső alá vette, három magyar résztvevő jegyzetelt.¹² Egyikük, Hévey László, később az *Uj Kor* című reformkatolikus periodika indította mozgalom tagja lett.¹³ Igen valószínű, hogy a szociális katolicizmus képviselőiként mindhárman kapcsolatban álltak azzal az új társasággal, amely 1931 nyaratól a korábbi kezdeményezéseknél agilisabban akarta tettekre váltani a katolikus egyház társadalmi doktrínáját, hiszen folyóiratuk, a *Korunk Szava* (1931–1938) a *Semaine Sociale de France* korábbi találkozóiról is tájékoztatott.¹⁴

⁸ A szociálpolitikai problémákat elemző, 1904 óta szervezett nyári egyetemet mindig más városban tartották. Minden évben egy-egy aktuális problémakört vitattak meg. Az előadásokat kötetben jelentették meg. Az 1920-as évek második felétől hozzávetőlegesen kétezer fős hallgatóság volt jelen. 1933-ban huszonnégy ország képviseltette magát. *Cholvy, G. – Hilaire, Y.-M.: Histoire religieuse de la France contemporaine* II. i. m. 158–162.; *Daniel Moulinet: Actions et doctrines sociales des catholiques. 1830–1930.* Paris 2021. 164–167.

⁹ Az egyhetes program záródokumentumának ismertetése: *Les conclusions de la Semaine sociale de Reims.* La Croix, 1933. augusztus 3. 4. Jóval rövidebben: *A keresztény politika.* *Korunk Szava* 3. (1933) 20. sz. 332.

¹⁰ *Eugène Duthoit: Politique et sens chrétien.* In: *La Société politique et la pensée chrétienne.* Compte rendu in extenso des Cours et Conférences. Lyon 1933. 27–72.

¹¹ *Emmanuel Suhard: La paix du Christ par le règne du Christ.* In: *La Société politique et la pensée chrétienne* i. m. 533–547., az idézet itt: 540. A kijelentés kis módosítással ismételve: 536., 541.

¹² Az előadások anyagát kiadó könyv bevezetője 1933 őszén név szerint említette Hévey Lászlót, aki a Lille-i Katolikus Egyetem ösztöndíjasa volt, majd utalt a Nemzeti Ujság, s a Dunántúli Hírlap kiküldöttjeire. Mindkét magyar lap nevét elírták. *Rémy: En marge de la Semaine Sociale.* In: *La Société politique et la pensée chrétienne* i. m. 19., 25.

¹³ A Prohászka-körök megbeszélő összejövetele. *Uj Kor* 1. (1935) 12. sz. 11–12. Hévey László (1902–1953) a közgazdaságtan tanára, 1945 után az Újjáépítési Minisztériumban miniszteri osztályfőnök. 1951-ben a Grósz-per egyik vádlottja, a Gyűjtőfogházban halt meg.

¹⁴ A francia katolicizmusról. *Korunk Szava* 1. (1931) 2. sz. 15.; A lillei szociális hét. *Korunk Szava* 2. (1932) 17. sz. 13.

Az alábbiakban azt járjuk körül, hogy a szociális igazságosságot s a felebaráti szeretetet programjába emelő „reformkatolikus” irányzat egyik ága – a *Korunk Szava* szerkesztőségét látszólag előzmény nélkül, a közvélemény számára utólagos indoklással elhagyó *Új Kor* (1935–1937) gárdája – hogyan, milyen kontextusban mutatta be publikumának az 1930-as évek elején ismét beszédtemává váló zsidókérdést. E katolikusokból álló értelmiségi kör azonosult Gömbös Gyula kormánypolitikájával, politikai témákat elemző cikkeiket gyakorta radikális retorika jellemezte, meghatározó személyiségek fajvédő velleitással bírtak, s eközben nem voltak érzéketlenek az őket körülvevő nincstelenségre sem. Projektjeik megindításától kezdve figyelték a modernitás előidézte problémákra innovatív módon válaszoló francia katolicizmust, amelyről utazásaik alkalmával személyes benyomásokat is szereztek.

A Suhard érsek emlegette két erény – amelyből a második, a *caritas*, az 1930-as évek közepén a személy primátusa¹⁵ előtérbe kerülésével új jelentésréteget kapott – nem állhat szemben egymással, mert ha így történik, az jogszerűtlenségre vagy szakszerűtlenségre, azaz a problémák megkerülésére vagy félrekezelésére utal. A zsidókérdést Magyarországon alapvetően szociálpolitikai összefüggésben tárgyalták,¹⁶ ezért talán hasznos azt is megvizsgálni, hogyan jelent meg a téma a *iustitia socialis* keresését emblematikusan hirdető mozgalom lapjában. A katolikus intelligencia (közhivatalnokok, tanárok, klerikusok) számára ugyanis, akik véleményüket azután tovább sugározták, a keresztény értékrendet felvállaló folyóiratok kiemelt tájékoztatói pontok voltak. A tanulmány első részében a magyar reformkatolikusokról, majd az áramlat szakadásáról lesz szó. Ezek után az *Új Kor* kötődéseit, optikáját s ezzel kapcsolatban a zsidókérdésről folyó diskurzust mutatom be. A konklúzió a hitelvek és a követett politikai sodor közti ellentmondásra hívja fel a figyelmet.

A reformkatolicizmus megjelenése az 1930-as években

A 20. századi magyar politikai katolicizmuson belül nem csupán kisebbséget, hanem töredéket alkotott az a főként világi értelmiségiekkel álló, merészen szókimondó, ígéretes tehetségeket felsorakoztató, a francia kultúra sokszínűségét, valamint a francia katolikus egyház dinamizmusát csodáló csoport, amely az 1930-as évek elején folyóirat- és mozgalomalapítással egyaránt próbálkozott. Az 1931

¹⁵ *Albert Valensin*: Le primat de l'humain en Politique. In: La Société politique et la pensée chrétienne i. m. 186–209.

¹⁶ A rendkívül gazdag szakirodalomból két munkát emelnék ki. *Ungváry Krisztián*: A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919–1944. Bp. 2016. Részletes bibliográfiával, a katolikus egyház szemszögéből: *Fejérváry András*: Serédi Jusztián és az emberi jogok védelme (1938–1945). In: Mártírok és embermentők. Szerk. Szelke László. Bp. 2022. 15–43.

nyarán útjára indított *Korunk Szava*¹⁷ létrehozói, akik önmagukat „ifjú” vagy „aktív katolikus” jelzővel illették,¹⁸ a világméretűvé váló gazdasági, társadalmi, majd politikai krízist elsődlegesen civilizációs válságként értelmezték,¹⁹ ezért mindenféle közösségi tevékenység alapjának egy kézzelfogható morális átalakulást tekintettek.²⁰ Hivatásukat „teremtő cselekvésként” definiálták, mely „jogos kritikával” küzd az „emberiesség, a szabadság, az igazság minden követelményéért” s „nem ijed meg a ránehezedő problémáktól, hanem igyekszik megtalálni a kérdések lényegét”.²¹ A realitás elhallgatása, a katolikus értelmiségre is jellemző részleges tudatlanság, a tunya hozzáállás, a félmegoldások preferálása nyugtalansággal töltötte el a periodika arculatát kialakító szerkesztőket. A kezdettől fogva magas szakmai színvonalú orgánum a „szociális katolicizmus”,²² a „krisztusi szociális állam”²³ mediátora volt, új utat keresett „a rablókapitalizmus” és a „bolsevik demagógia” között,²⁴ melyet végül „a *Quadragesimo Anno* enciklika szellemének terjedésében és helyes értelmezésében”, a hivatásrendi gondolat népszerűsítésében fedezett fel.²⁵ A szociális kérdés a program előterében nem eredményezett egyoldalúságot, „az elavult formák megváltoztatása, a társadalom összefogása, az egész nemzet minden rétegének arányos jóléte”²⁶ idővel egybefonódott a politikai kérdések részletes analízisével. Hangsúlyozták, hogy a *Korunk Szava* nem kötődik sem foglalkozáshoz, sem osztályhoz, sem generációhoz,²⁷ hanem olyan kiadvány, mely széles témaspektrumot

¹⁷ Eltérő aspektusokból a folyóiratról: *Jelenits István*: Jegyzetek a *Korunk Szaváról*. Irodalomismeret 22. (2011) 1. sz. 35–44.; A bilincsbe vert beszéd. Vásárhelyi Miklós sajtótörténeti tanulmányai. S. a. r. Murányi Gábor. Bp. 2002. 125–141. A katolikus egyház szociális tanításának recepciójáról, s az új folyóiratok köré szerveződő értelmiségiek tevékenységéről: *Petrás Éva*: A „Splendid Return.” The Intellectual Reception of the Catholic Social Doctrine in Hungary 1931–1944. Bp. 2011. A *Korunk Szava* folyóirat kapcsán új adatok közlése: *Hantos-Varga Márta*: Kísértő téveszme vagy kreatív megoldás? Katolikusok és baloldaliak összefogásának igénye Magyarországon és Franciaországban az 1930-as évek elején. Egyháztörténeti Szemle 18. (2017) 3. sz. 103–110.

¹⁸ A szakirodalom sokáig „neokatolikus” irányzatként jelölte őket, de helyesebb a reformkatolikus jelző. A „neokatolikus” szemantikai fordulatairól, valamint a csoport francia kapcsolatairól: *Hantos-Varga Márta*: Neokatolikus? Az értelmezés és jelentésadás problémái. In: Historiográfiái mérleg és az egyháztörténeti kutatások új irányai. Szerk. Bánkúti Gábor – Nagy Mihály Zoltán. Pécs 2018. 143–166.

¹⁹ Ismerték a kortárs francia „nonkonformista” nemzedék szellemi műhelyeit (Jeune Droite, Esprit, Ordre Nouveau), melyek hasonlóképpen tematizálták a problémákat, s elemezték azok gyökereit. *Jean-Louis Loubet del Bayle*: Les nonconformistes des années 30. Une tentatives de renouvellement de la pensée politique française. Paris 2001.; *Christian Roy*: Les rapports du groupe personnaliste Ordre Nouveau avec la Hongrie et les Pays-Bas durant les années trente. In: Les relèves en Europe d'un après-guerre à l'autre. Éd. Olivier Dard – Etienne Deschamps. Bruxelles 2005. 233–248.

²⁰ *Széchenyi György*: Az ifjú katolicizmus. *Korunk Szava* 1. (1931) 1. sz. 3.

²¹ Új esztendő küszöbén. *Korunk Szava* 2. (1932) 1. sz. 5. és 7.; 17. sz. 16.

²² Éretlen forradalmaskodás. *Korunk Szava* 1. (1931) 6. sz. 4.

²³ Új esztendő küszöbén. *Korunk Szava* 2. (1932) 1. sz. 5.

²⁴ „Katolikusok” és kartellrablók. *Korunk Szava* 2. (1932) 17. sz. 4.

²⁵ Új esztendő – új harcok. *Korunk Szava* 3. (1933) 1. sz. 3.

²⁶ *Széchenyi György* grófnak az Amerikában tartott előadásából. *Korunk Szava* 2. (1932) 9. sz. 4.

²⁷ *Korunk Szava* sajtóalap. *Korunk Szava* 2. (1932) 1. sz. 2.

átfogva „nem csak a keresztlevél szerinti katolikusokhoz” szól.²⁸ A függetlenséget felelős cselekvésként fogták fel, de kötelezettségként is értelmezték: bíztak a „szabad szó hatalmában”, s nem álltak be „egy párt, egy irány, egy ember mögé sem”.²⁹ Ez utóbbi tekintetében 1935 tavaszáig, a szerkesztőség szakadásáig – az *Új Kor* porondra lépéséig – a társaság egységes volt, sőt esetenként bíralták is a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt taktikáját, emlékeztetve arra, hogy a katolikus politika-elmélettől távol áll „a föltétlen és állandó kormánypártiság, [...] a teljes kritikátlan-ság”.³⁰ A folyóirat társadalmi, kulturális és egyházi vonatkozású híreket, glosszákat, szociálpolitikai tanulmányokat, elemzéseket, elbeszéléseket, verseket, idézeteket, könyvszemléket kínált – mindenkor nemzetközi kitekintéssel. A politika, mint az egyéni jót inkorporáló közös jó szolgálata, az állam(ok) és a (helyi) egyház(ak) kapcsolatán keresztül került terítékre. A nemzetiszocializmus kihívásával 1931 óta foglalkoztak.³¹

A felvidéki magyar közösséget szervező Rády Elemér (1910–1942) helytálló meglátása volt, hogy ez az irányzat „szellemi kikristályosodási folyamatot vitt végbe”, hiszen a revü a közleményeivel meg tudta szólítani a liberális és/vagy baloldali értelmiséget, miközben a „nyugati katolicizmus forradalmasító, reformáló lendületét” is közel hozta saját táborához.³² 1933 őszén Győry János³³ a *Magyar Szemle*ben a *Korunk Szava* sajátosságai között kiemelte a lelkiismeret érzékenyítését, az „önrevízióra” késztetést. A közreadott tanulmányokról szólva „békés összhangról” beszélt. Szerinte a hasábokon „konzervatív gondolkodásmód és támadó merészség, óvatosság és fiatalos lendület, logika és szenvedély határátlépés nélkül férnek meg egymás szomszédságában”.³⁴ Találó leírás, amely ugyan elfödte a véleménykülönbségek okozta belső súrlódásokat, mégis – akaratlanul – rámutatott két egymást feltételező pillér léte. A vállalkozás ugyanazon célt, az ismeretközléssel összekötött hatékony társadalomjobbítás ideáját, továbbá az ettől

²⁸ A *Korunk Szava*. *Korunk Szava* 2. (1932) 4. sz. 2.

²⁹ Új esztendő küszöbén. *Korunk Szava* 2. (1932) 1. sz. 5. és El ne felejtsetek! *Korunk Szava* 1. (1931) 5. sz. 2.

³⁰ Új esztendő – új harcok. *Korunk Szava* 3. (1933) 1. sz. 3. Széchenyi György az 1930-as évek elején Serédi bíborosnak írt beadványaiban többször felvetette egy új (keresztény/katolikus) párt alapításának gondolatát: Kath. szervezkedés és az EVE alapszabályai. Esztergomi Prímási Levélár (a továbbiakban: EPL) 2975/1931 Érkezés: 1931. okt. 19.; Egyesült Néppárt alakítása. EPL 2851/1932 D/c Dátum: 1932. szept. 25.

³¹ Jóllehet, 1931 karácsonyára ígérték az első analízist, 1932 nyarán voltak mérleget a hitlerizmusról. Ankét keretében szövegezték meg Milotay Istvánt, Eckhardt Tibort, Ignotus Hugót, Kéthly Annát, König Antalt, báró Kray Istvánt és Mihelics Videt. A *Korunk Szava* ankétja a hitlerizmusról. *Korunk Szava* 2. (1932) 11. sz. 7–11. A lap egyik legmarkánsabb tulajdonsága a náci Németország veszélyének hirdetése lett.

³² Rády Elemér: Fiatal katolikusok mozgalma Magyarországon. *Prágai Magyar Hírlap*, 1935. június 2. 7.

³³ Győry János: Új magyar folyóiratok. *Magyar Szemle* 19. (1933) 9. sz. 47–54.

³⁴ Uo. 49.

el nem választható hitmélyítést az alapítók eltérő élettapasztalatainak és egyéni habitusának megfelelően különféleképp jelenítette meg. A folyóirat huszonéves – pár év múltán abdikáló – publicistái, Aradi Zsolt,³⁵ Balla Borisz,³⁶ továbbá a visszafogott Possonyi László³⁷ a francia katolikus megújulás műveit, azonfelül a francia nonkonformisták rendszerkritikáját és intellektuális útkeresését közvetítették az olvasók felé. De a náluk idősebb, más társadalmi osztályba tartozó, más mentalitású laptulajdonos, Széchenyi György³⁸ gróf sem csupán a folyóirat anyagi hátterét biztosította, hanem német nyelvű szakirodalomra támaszkodó szociáletikai vagy államelméleti publikációival formálta is azt. Erélyesség vagy kritikai él tekintetében az első években nem különböztek egymástól, legfeljebb ízlésben és hangsúlyaikban. Széchenyitől távol állt a fiatalok misztika iránti lelkesedése,³⁹ s nem osztotta türelmetlenségüket sem. Győry a *Korunk Szavát* is azon új sajtótermékek közé sorolta, amelyek közéleti és politikai érdeklődésüknél fogva átmenetet képeznek a napilap és a rövidebb tanulmányokat közlő „tulajdonképeni folyóirat” között. Kiemelte, hogy a szerkesztőség „a közös jövőhöz vezető közös út” építése érdekében közelíteni próbálja egymáshoz a baloldali és a jobboldali értékvilágot. Ezen túlmenően a szerzőgárda eredeti vonása volt, hogy rosszallóan

³⁵ Bár Aradi Zsolt (1908–1963) jogi végzettséget szerzett, íróként, publicistaként tartották számon. Szívnálmas műfordítói munkát is végzett. A második világháborút követően egyháztörténeti munkákat jelentetett meg. Ballához hasonlóan az 1930-as évek elején rendszeresen írt cikkeket a Nemzeti Újságba. 1935-től a Possonyi László kiadásában megjelent Vigília és az Új Kor alapító-szerkesztője. Az új folyóiratok felelőseinek nevében ő levelezett a hercegprímással. E beszámolókra jellemző, hogy szívesen kérkedett hazai- és külföldi kapcsolati tőkéjével. Utóbb az 1938. évi XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus előkészítő irodája nemzetközi sajtóosztálya irányításával bízták meg. Az évtized végén már a vatikáni nagykövetség szolgálatában találjuk.

³⁶ Balla Borisz (1903–1992) regény- és újságíró. A Korunk Szava mellett más ismert sajtóorgánumok számára (Nemzeti Újság, Magyarország, Új Magyarország) is dolgozott. Az Új Kor és a Vigília egyik alapítója. Az 1930-as évek elejétől visszatérően hosszán tartózkodott Nyugat-Európában (Franciaországban, Ausztriában). 1936. január végétől állást vállalt a miniszterelnökségen, ezért kivált a folyóiratok szerkesztőségéből. A háború elejétől sajtófelelős a brüsszeli követségen.

³⁷ A közigazdász Possonyi László (1903–1987) tehetséges folyóirat-szerkesztő és irodalomszervező volt. Az alapítás után hamarosan a Korunk Szava kulturális és irodalmi rovatának irányítója. Tanulmány-sorozatait igényesség jellemezte. Hangvétele szelídebb, megfontoltabb volt barátaiénál. 1935-ben ő is kivált a lapot összefogó csoportból, az Új Kor és a Vigília kiadója lett. Neve összeforrt ez utóbbival, melynek felelős szerkesztőjeként is feltűnt.

³⁸ Széchenyi György gróf (1889–1938) a Kassai Királyi Jogakadémia, valamint a Kassai Királyi Gazdasági Akadémia elvégzése után Münchenben tanult, majd 1917 júniusa és 1918 októbere között Zemplén vármegye főispáni tisztét töltötte be. A Központi Sajtóvállalat egyik alapítója. 1919 első felében családjával Kálózra, Fejér vármegyébe költözött. A vármegye törvényhatóságának közlönyében 1929-től szerepelt törvényhatósági tagként. Hamarosan a kisgyűlés választott tagja lett. Több szociális kezdeményezés kötődik nevéhez. Az 1935. évi választások alkalmával Tokaj körzetében – a család itteni presztízsére is támaszkodva – a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt jelöltjeként indult, s nyert mandátumot.

³⁹ EPL 146/1935 11. lap A Korunk Szava és a Magyar Kultúra viszálya. A hónapokkal korábbi levelezést tartalmazó akta kelte: 1935. január 4.

írt tágabb környezetük vélt érdek- és állkatolicizmusáról, illetve konjunktúra-, statisztikai és névleges kereszténységről.⁴⁰

Témánk szempontjából két személyt mindenképpen fontos még megemlíteni. 1931 októberétől 1932. január végéig a szociális igazságosság ügyét szívéen viselő szerkesztői közösséget főmunkatársként erősítette a folyóirat nevét is kiöltő Mihelics Vid.⁴¹ Előbb a nyitószámokba küldött cikkeket,⁴² majd háttértanácsokat adott. Mindeközben az ugyanezen csoport által 1931 májusában életre hívott Prohászka Ottokár Társaság főtákará, másfél év múlva elnöki feladatait látta el. Ezen a poszton Széchenyit váltotta.⁴³ A *Korunk Szava* első, 1931 júniusi száma explicite nem utalt arra, hogy a Társaság szócsöve lenne. A „tudományos és socialis folyóirat” nehézkes indulása miatt a gróf a második szám megjelenésekor, 1931 októberében írt Serédi Jusztinián hercegprímásnak, és e levélben a lapot már az egyesület közlönyének nevezte.⁴⁴ Egyúttal elképzeléseikről is beszámolt: 1931 novemberétől heti rendszeresséű előadás-sorozatot, továbbá 1932 januárjában szociális hetet kívántak tartani. Ennek ellenére a szervezet akcióiról 1935 őszéig, a rivális *Új Kor* folyóirat által megalapított Magyarországi Prohászka Körök debütálásáig, nem lehetett hallani. A periodika és a mozgalom indulásakor Katona Jenő⁴⁵ még szerkesztőségi bizottsági tagként, valamint a Társaság titkáráként szerepelt, azonban az elképzelések disszonanciája miatt mindkét pozíciójától megvált, és az *Új Kor* alapítása után lépett ismét színre. 1935. május közepétől

⁴⁰ Jandik József: Az érdekkatolikusok. *Korunk Szava* 1. (1931) 3. sz. 7–8.; Ijdedem a „valódi” katolikusok miatt. *Korunk Szava* 2. (1932) 2. sz. 3.; Biczai Gyula: Vallást a politikába? *Korunk Szava* 3. (1933) 15–16. sz. 253.; Szekfü Gyula: Az Esztergomi Nyári Egyetem után. *Korunk Szava* 5. (1935) 15. sz. 257.; Lendvai István: Minőségi vagy statisztikai kereszténység. *Korunk Szava* 5. (1935) 16. sz. 278.

⁴¹ Mihelics Béla Vid (1899–1968) előbb ciszterci novícius volt, majd a Pázmány Péter Tudományegyetemen bölcsészdoktorként végzett. Egy rövid párizsi tartózkodást követően, 1928-ban itthon jogi oklevelet is szerzett. Már az 1920-as években az *Új Nemzedék*, a *Nemzeti Ujság* rendszeres munkatársa volt, majd az Országos Magyar Katolikus Főiskolai Diákszövetség havilapjának, a *Vox Academicának* (1927–1929) szerkesztője lett. 1934-ben bízták meg a Katolikus Szemle vezetésével. Az 1930-as évektől szociálpolitikai szakértő. Frenyó Zoltán: Egy magyar katolikus gondolkodó. Mihelics Vid életműve. Bp. 2002. A lap névadásáról lásd [Mihelics Vid]: A *Korunk Szava* megszűnése. *Katolikus Szemle* 53. (1939) 2. sz. 121.

⁴² Mihelics Vid: A „Rerum novarum” jubileuma. *Korunk Szava* 1. (1931) 1. sz. 4–6.; Uő: A szociális igazságosságról. *Korunk Szava* 1. (1931) 2. sz. 6–7.

⁴³ A Prohászka Társaság alakuló ülése. *Magyarság*, 1931. május 19. 4. Az átalakulásról szóló beszámoló: A Prohászka Ottokár Társaság. *Nemzeti Ujság*, 1932. szeptember 10. 9.

⁴⁴ EPL 3019/1931 Széchenyi György levele Serédi Jusztiniánnak. 1931. okt. 28. Mint időszaki tudományos folyóirat a *Korunk Szava* nem tartozott volna egyházi engedélyezés alá, de Hlatky Endre sajtófőnök az érseki helynökséghez továbbította. Az intézkedést Széchenyi nehezmenyette.

⁴⁵ Katona Jenő (1905–1978) rövid szemináriumi tanulmányokat követően magyar–német szakos hallgatóként tanult Budapesten és Bécsben. 1934-től a *Magyarság* munkatársa, 1935-től a *Korunk Szava*, majd 1939-től a *Jelenkor* szerkesztője. Emellett 1938 és 1944 között a *Magyar Nemzet* főmunkatársa. 1932-től a *Nouvelle Revue de Hongrie* számára is dolgozott. Egyszerre tartotta szemmel a francia és a német szellemi és politikai közeget.

egyszemélyben irányította a *Korunk Szavát*, amely ekkora már a határokon túl is (el)ismert sajtóorgánummá vált.

Az azonos nemzedékhez tartozó Aradi, Balla, Possonyi, Katona s az új csoportosulás több fiatal tisztségviselője a faji és a szociális gondolatot együtt hordozó Wesselényi Reformklubban (1929–1930) úgyszintén együtt tevékenykedett. 1929 telén *A magyar katolikus ifjúság vezéreinek levele* címmel küldtek üzenetet Serédi bíborosnak. A „magyar fajért” való aggodalmukra hivatkozva arra kérték őt, „hasson oda”, hogy a felsőklérus „lehetőség szerint vegye ki földjeit” a nagybérlok kezéből,⁴⁶ mivel ők „magyar, keresztény szempontból kevésbé érdemlik meg az egyház támogatását”,⁴⁷ s e földterületeket inkább törpebirtokosoknak vagy kistulajdonosokból kialakított bérlőszövetkezeteknek adják ki. Elképzeléseikben a tengődő agrártömegek gyámolításának vágya összefonódott a zsidó nagybérlok befolyásának csökkentésével.⁴⁸ A beadványról az országos lapok közül a *Magyarság*, a *Pesti Hírlap* és a *Népszava* is azonnal beszámolt. A fajvédelem gondolata, amelyet az 1920-as évek közepén a Gömbös Gyula vezette Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt (1924–1928) öntudatosan képviselt,⁴⁹ nem állt távol a fiataloktól. A századforduló táján született jövődiplomások már ebben a miliőben szocializálódtak. A gazdasági élet agrárszellemben történő újjászervezése, az alsóbb néposztályok felemelése, a javak „egyetemes nemzeti érdeknek megfelelő arányos és igazságos elosztása” szociális érzékenységüknek megfelelő hívószavak voltak.

Balla Borisz édesapja, Balla Aladár az 1926. évi választásokon Gömbös pártjának listáján szerepelt.⁵⁰ Ha összevetjük a fajvédő politikusnak a zsidóság működését boncolgató, 1920-as években tartott beszédeit⁵¹ a nagytekintélyű jezsuita szónok, Bangha Béla nézeteivel,⁵² a fő megállapításokat illetően azonosságot tapasztalunk. Szerintük az „izraeliták hatalmas térfoglalása” a nemzetre nézve „abszolút veszély”, a magyarság „rabigába” került, a háború elvesztése s a későbbi felfordulás is az „idegen fajnak” tudható be. A történeteket kiegyensúlyozottan értékelő Giesswein Sándor halála (1923) után a hangadó keresztényszocialista vezetők felfogása sem

⁴⁶ A magyar katolikus ifjúság vezéreinek levele a hercegprímáshoz. Magyar Országos Tudósító, XI. évf. 252. sz. (1929. november 6.).

⁴⁷ Oláh György: A falu szociális helyzete. Magyarság, 1930. január 9. 9. Oláh egyik kezdeményezője volt a „harminc katolikus ifjú” levelének, egy ideig a Korunk Szavába is küldött glosszákat.

⁴⁸ 1920-ban az 1000 holdon felüli haszonbérlok 53,7%-a volt izraelita, 1930-ra az arányszám 42%-ra csökkent. A 200-1000 hold nagyságú területeken 1920-ban a statisztika 48,4% zsidó bérlőt mutatott ki, 1930-ban 38,4%-ot. Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Bp. 2001. 193.

⁴⁹ Vonyó József: Gömbös Gyula és a hatalom. Bp. 2018. 220–235.

⁵⁰ Gyurgyák János: Magyar fajvédők. Bp. 2012. 123.

⁵¹ Vonyó J.: Gömbös Gyula i. m. 221–223.

⁵² Hantos-Varga Márta: Avított antijudaizmus és modern fajelmélet között. Katolikus szerzők zsidóellenes argumentációjának szürke zónája. Történelmi Szemle 64. (2022) 3. sz. 460–473.

különbözött ettől az állásponttól.⁵³ Azok az ifjak, akik a „társadalmi, gazdasági, szociális és nemzetközi igazságtalanságok láttán” harcolni akartak „a francia forradalom jelszavai, a múlt századból ittmaradt szellemi atmoszféra” ellen,⁵⁴ nehezen tudták volna kivonni magukat az említett ideológiai és közéleti impulzusok hatása alól.⁵⁵ Életútjuk elemzésekor természetesen az egzisztenciális kérdéseket, az értelmiségi karriert biztosító közeghez való alkalmazkodást is tekintetbe kell venni. Az említett irodalmárok mindegyike éveken keresztül a Bangha irányította *Magyar Kultúra* szerzője volt, köteteket a lap könyvsorozata jelentette meg. A Központi Sajtóvállalat országos napilapjai (*Nemzeti Újság, Új Nemzedék*) szintén közölték cikkeiket. Ezek az újságok is emlékeztettek alkalomadtán a „zsidó térfoglalásra”.

A *Korunk Szava* 1934 nyaráig csak elvétve – konkrét eseményekről vagy tendenciákról írva – hozta szóba a zsidóságot, illetve a világgazdasági válság és a politikai féltke átrendeződése kapcsán az antiszemitizmust. Ebben Aradi Zolt egy könyvfejezetének publikálása hozott fordulatot.⁵⁶ Okfejtése minden téren, így dinamikájában is emlékeztetett Bangha Béla publicisztikájára. Abszurd és mellbevágó állításokat⁵⁷ enyhébb kijelentések követtek, amelyek első pillantásra valamiféle megoldási lehetőséget sejtettek, mígnem kiderült, hogy a zsidóság számára nincs valódi alternatíva. Aradi két megállapításból indult ki. Egyfelől úgy látta, hogy a „jövevények hallatlan előretörése” a számára jelentéktelen magyar középosztály „szellemi és világnézeti elzsidósodásával” járt együtt, másfelől azt állította, hogy az ország az idegen „elemeket” nem tudja „sem lelkileg, sem fajilag felszívni”. Mindamellet hangoztatta, hogy a „túlzó zsidó faji szellem” kihatásait a keresztény nemzetnek kötelessége megakadályozni. Hogyan? Válasza egyrészt kissé fenyegetőre sikeredett, másrészt nem volt koherens. Cselekvés hiányában a németországihoz hasonló „súlyos véget” jósolt, de nem tanácsolta sem a „félművelt zsidózást”, sem a problémát elleplező „nyugati eljárást”. Hitelesebb életet, „az embereknek keresztény szellemmel való telítését” javasolta. Olvasatában azonban ez nem

⁵³ *Haller István*: A keresztény politika. Bp. 1926. Két külön fejezetet szentelt a zsidókérdésnek.

⁵⁴ *Mihelics Vid*: Katolikus ifjúságunk szociális szelleme. Magyar Szemle 14. (1932) 2. sz. 134–143.; *Vid Mihelics*: Jeunes forces dans le catholicisme hongrois. Nouvelle Revue de Hongrie 49. (1933) 682–688. Mihelics a francia értékekhez adaptálta idegen nyelvű cikkét. Feltűnően hangsúlyozza a többség demokráciához való ragaszkodását, holott e kérdést kerülte az eredeti változatban.

⁵⁵ Az 1920-as években felnőtt új értelmiségi-középosztályi generáció szellemi útkereséséről, sokszínűségéről, reformvágyáról lásd *Püski Levente*: A Horthy-rendszer. Bp. 2006. 249–253.

⁵⁶ *Aradi Zolt*: Valami, a magyarországi zsidókérdésről. *Korunk Szava* 4. (1934) 13–14. sz. 274–275.

⁵⁷ „[...] mérhetetlen károkat [okoz] továbbra is a zsidóságnak az a galíciai tömeg, mely jobban gyűlöli a kereszténységet és a másfajtajút, mint ahogy a legvéresebb szájú antiszemita gyűlöli a zsidóságot. [...] A magyar közönség inficiálódott a galíciai lapok szellemétől, és az egyik rész fél véleményt nyilvánítani, mert attól tart, hogy megsérti őket, a másik pedig nem hisz el semmi hírt, mert fél, hogy zsidószemüvegen át látja őket.” Uo. 274. A galíciai bevándorlás ekkor már fél évszázada megszűnt. *Konrád Miklós*: A galíciai zsidó bevándorlás mítosza. Századok 152. (2018) 31–60.

a keresztény magyar társadalom megszilárdítását, afféle klebelsbergi konstruktív, műveltségemelő, átépítő munkát jelentett, netán felkészülést az addig nem preferált munkakörök betöltésére, hanem a zsidóság „feltétlen meghajlását”. „Akár kisebbségi, akár cionista, akár asszimilációs alapon állunk, keresztység nélkül nem jutunk célhoz, mert a zsidóság olyan sokrétegű.”⁵⁸ Gondolatmenete végén, következetlenül, „elkülönítést”, „különös kisebbségi jogokat”, azaz nemzetiségi státust (és öndefiníciót) ajánlott az érintetteknek, ezzel mintegy kétségbe vonta, hogy létezhetnek „zsidóvallású magyarok”.⁵⁹ A dualizmus utolsó háromeztizedét megélő Széchenyi György jóval árnyaltabban tekintett e problémára.⁶⁰ Az 1934 nyarán megjelent lapszámok más kérdések (autoriter rendszerek, önkormányzatiság, tekintélyi állam, korporativizmus értelmezése, egyén és közösség viszonyának meghatározása) kapcsán már tükrözték a szerkesztőségen belüli törésvonalakat.

Az „aktív katolikusok” szakadása: az *Uj Kor* folyóirat

1933 júliusától a *Korunk Szava* hiánypótló orgánumként, katolikus szépirodalmi lapként kezdte hirdetni a *Vigiliát*,⁶¹ melynek első száma csak másfél évvel később, 1935 februárjában jelent meg,⁶² a címlap szerint Aradi–Balla–Possonyi kiadásában. A literátorok ezzel szemben titokban készítették elő a *Korunk Szavára* küllemében és szerkezetében is hasonlító ellenlábás médium piacra dobását, amelynek az *Uj Kor* címet adták. Kiválásukat, a kiadóhivatal tisztviselőit maguknak megnyerve, váratlanul jelentették be. Miután maradásuk fejében hiába követelték a *Korunk Szava* feletti abszolút rendelkezés jogát, Balla Borisz 1935. április 6-án, lapzártá előtt két nappal, Bécsből írt levelében jelentette be felmondásukat.⁶³ Az olvasóközönség a csúf esetről, majd a pereskedésről és

⁵⁸ Uo. 275.

⁵⁹ Utolsó mondataival saját tételének mond ellent, emellett németországi példája konfúziót okoz. Az asszimilációs folyamat nem azonos a „jogi kivétel” megadásával. „Szolgálhatja a »vendéglátó nép« érdekeit egy kisebbség is, és hátsó gondolatok nélküli tökéletes átolvadásnak mindig megvan a lehetősége. Hiszen még a német árja-paragrafus is ismer kivételt olyanok számára, akik a nemzet érdekében szolgálatokat végeznek.” Uo. 275. A fajvédő Lendvai István – 1935 után a *Korunk Szava* szerzője, 1938-tól a Magyar Nemzet publicistája – nem volt elnéző „a sémita származású, mégis erős hitlerista rokonszenveket tápláló »aktívkatolikus« íróval”, Aradi Zsolttal, akinek következő kötetét kérlelhetetlenül ízekre szedte. *Lendvai István*: Egy zsidó öt alakban. *Korunk Szava* 6. (1936) 15–16. sz. 298–299.

⁶⁰ *Hantos-Varga M.*: Avított antijudaizmus és modern fajelmélet között i. m. 473–477.

⁶¹ Az új katolikus szépirodalmi folyóirat: *Vigilia*. *Korunk Szava* 3. (1933) 13–14. sz. 211.

⁶² EPL 243/1935. A *Vigilia* c. lap ajánlása. 1935. január 22. A cenzor véleménye alapján a *Vigilia* megkapta az Imprimaturt.

⁶³ *Széchenyi György*: Nyílt válasz Balla Borisz levelére. *Korunk Szava* 5. (1935) 7–8. sz. 123–126. A szerkesztők azt kérték, hogy a lap irányítása jogilag is a kezükbe menjen át.

annak fejleményeiről mindkét folyóiratból értesülhetett.⁶⁴ Elsőként az *Új Kor* 1935. április 20-ai nyitószáma szolt a szakításról, majd pár nap múlva, a katolikus sajtó megrökönyödésére, Balla az *Est*-lapokhoz tartozó s ekkor Zilahy Lajos szerkesztette *Magyarországnak* számolt be döntésük okairól.⁶⁵

A lappangó krízis előjelének lehetett volna tekinteni Bíró Ferenc jezsuita tartományfőnök segítőkész észrevételeit. A történetek előtt fél évvel egy másik kellemtelen helyzet, a *Korunk Szava* és a *Magyar Kultúra* szerkesztősége közti „szellemi kontroverzia”⁶⁶ a gróftól közléről ismerő provinciálisnak kedvező alkalom volt arra, hogy magánlevélben összegezze egyéb meglátásait. „Lehetetlenség észre nem vened, hogy a lap nem a te programodat valósítja meg. [...] Hozz olyan cikkeket, melyeket mások nem hoznak, de bölcs mértékletességgel, nagy tárgyi tudással.” Azt tanácsolta, hogy a periodika maradjon kizárólag a szociális kérdések taglalásánál, hiszen ezzel „a legnagyobbat és legszükségesebbet teszi” az ország számára.⁶⁷ Széchenyi 1934 őszén a Bangha Bélával való konfliktusa miatt nem foglalkozott érdemben a jelzéssel, noha az orgánium tartalmi eklektikussága időről időre meglepetésként hatott.⁶⁸ „A szociális revü számára kitűzött főbb irányvonalakat ma is őrzöm, azokhoz ragaszkodni kívánok” – védekezett önérzetesen Bírónak írt válaszában a mecénás,⁶⁹ s csípősen tette hozzá, hogy a kérdések alaposabb tárgyalásának egyik akadálya a szakértő jezsuiták eltiltása attól, hogy a lapjában publikáljanak.⁷⁰

A kiszivárgtatott információk fokozatosan mélyülő bizalmatlanságról, szaporodó összetűzésekről és ritkuló kommunikációról szoltak.⁷¹ De azonnal szembe-

⁶⁴ B. B.: Olvasóinkhoz. *Új Kor* 1. (1935) 1. sz. 3.; *Balla Borisz*: Mi az igazság? *Új Kor* 1. (1935) 2. sz. 5–6.; [*Széchenyi György*]: Nyílt válasz Balla Borisz levelére. *Korunk Szava* 5. (1935) 7–8. sz. 123–126.; Amire Balla Borisz és társai válaszolni megpróbáltak, amire válaszolni elfelejtettek és amire még válaszolniuk kell. *Korunk Szava* 5. (1935) 9. sz. 145–146. A kölcsönösen sértegető kiszólások a következő hónapokban sem tűntek el.

⁶⁵ A Magyarország 1935. április 24-én és 25-én számolt be a *Korunk Szava* és az *Új Kor* ügyéről.

⁶⁶ Bangha Béla, a jezsuiták által fenntartott *Magyar Kultúra* főszerkesztője 1934 kora őszén két cikkben tett bántó célzást arra, hogy az „ifjú katolikusok” folyóirata „ártó hatását”, s eltér a hitelvek által megszabott helyes iránytól. Széchenyi a sértő sorok miatt előbb Bangha előjárójához, Bíróhoz fordult, majd a lapot ért vád miatt vizsgálatot kért a hercegprímástól, akinek több levelet is küldött (1934. nov. 9., 1934. dec. 11., 1935. jan. 26.). EPL 146/1935 3–4., 13–14. és 23–25. lap.

⁶⁷ Uo. 6. lap. Péter Bíró levelének kelte 1934. október 30-a. Széchenyi György néhány nappal korábban, október 25-én, fordult hozzá panasszal. A tartományfőnök a hivatalos válasz mellé egy privát levelet is mellékel.

⁶⁸ Mivel a *Korunk Szava* határozottan bírálta a nemzetiszocialista ideológiát, 1933 telétől meglepetést keltett „Az idő sodrában” rovat egy-egy glosszája. A háború szelleme. *Korunk Szava* 3. (1933) 21. sz. 343.; Negyvenmillió német. *Korunk Szava* 3. (1933) 22. sz. 363. A „hordókongásos kurzuspublicisztikának” jelenlétére is többen felfigyeltek. *Ignotus Pál*: A katolikus menedék. *Szocializmus* 24. (1934) 3. sz. 102–106.

⁶⁹ EPL 146/1935. 11–12. lap. Széchenyi gróf csak november 23-án írt választ Bírónak.

⁷⁰ 1934 áprilisában Bíró Ferenc megtiltotta rendtársainak, hogy a *Korunk Szavába* cikkeket küldjenek. *Molnár Antal – Szabó Ferenc*: Bangha Béla SJ emlékezete. Bp. 2010. 118.

⁷¹ Az alapító azt állította, hogy felelős szerkesztőként nem tudott hozzáférni a beküldött írásokhoz, társai a „cikkanyagot sohasem tartották a szerkesztőségben és kiadóhivatalban”, és sokszor

tűnt a legfőbb ok: a „világfelfogásbeli ellentét”.⁷² Balla ugyanis minden nyilatkozatában kiállt az általa személyesen is ismert Gömbös Gyula nemzeti munkaterve mellett.⁷³ A skandalumot végső soron nem az új folyóirat alapításának körülményei okozták, még akkor sem, ha a felek egyre több személyes sérelme került megszégyenítő stílusban a nyilvánosság elé,⁷⁴ hanem a politikai motiváció egyértelműsége. A távozók a katolikus közélet egészét devalorizálták, s „egy új és jobb”, valamint „népies irányú”⁷⁵ Magyarország érdekében egész generációjukat a kormánypárt oldalán akarták csatasorba állítani. Amikor egyes országos napilapok közölték Balla azon levélrészletét, amelyben a katolikus politikáról szólva „nevetségesen elavult ideológiákat” követő „rozoga feudális klikkeket” emlegetett,⁷⁶ majd egy vele készült interjúban azt bizonygatta, hogy „a jó és tiszta erőknek kötelességük odaállni Gömbös mellé”, mivel „reformpolitikája az igazi szabadságot készíti elő”, ezért „az aktív katolikus ifúságnak feltétlenül támogatnia kell” a kormányfőt,⁷⁷ a katolikus sajtó kiemelkedő egyéniségei azonnal rendreutasították a nyilatkozót.

Bangha Béla nem pusztán az évek óta megfigyelhető „szertelenül magabízó beszédmodort”, a „mindenhezértés biztonságérzetét” bírálta, hanem azt a tarthatatlan felfogást is, amely kizárja a „katolikus tömegező szervezését”.⁷⁸ Szóvá tette az *Uj Kor* programjának „bántó elmosottságát és kiforratlanságát”, s élesen megfeddte a fiatalokat: „A katolikus program nem olyan egyszerű valami, amit némi autodidaxissal, fiatalos önbizalommal s ötletességgel bármily nehéz kérdéskomplexummal szemben könnyű lenne biztosan és helyesen képviselni.”⁷⁹ Nyisztor Zoltán, akit 1933 őszén a *Vigília* majdani felelős szerkesztőjeként mutattak be, szintén keményen fogalmazott vezércikkében.⁸⁰ Balla Borisznak a katolikus szervezeti hálót lekezelő szavait „hajmeresztő tudatlanságnak”, „pártpolitikailag elkötelezett fanatizmusnak”, valamint „rapszodikus hirtelenséggel” jött új

még az olvasói levelek sem kerültek kezébe. [*Széchenyi György*]: Nyílt válasz Balla Borisz levelére. *Korunk Szava* 5. (1935) 7–8. sz. 124.

⁷² Uo. 124.

⁷³ Gömbös miniszterelnöki elképzeléseiről lásd *Vonyó J.*: Gömbös Gyula i. m. 281–495. Balla Aladár és Gömbös Gyula a Károlyi-kormány megbízásából 1918 novemberében közösen hajtottak végre diplomáciai küldetést Zágrábban. *Hatos Pál*: Elátkozott köztársaság. Bp. 2018. 133.

⁷⁴ Balla súlyos és bizonytalan idegállapotúnak, üldözési mániában szenvedőnek, s az 1935. évi (Lázár Miklóssal szembeni) választási küzdelem lefolyása miatt elvtelennek állította be Széchenyit. *Balla Borisz*: Olvasóinkhoz. *Uj Kor* 1. (1935) 1. sz. 3.; Mi az igazság? *Uj Kor* 1. (1935) 2. sz. 5. Széchenyi pedig volt szerkesztője kapcsán lelkiismereti rögtönzésekről és anyagi karrierizmusról írt. Nyílt válasz Balla Borisz levelére. *Korunk Szava* 5. (1935) 7–8. sz. 126.

⁷⁵ A „népies” jelzőt korábban nem használták a *Korunk Szavában*.

⁷⁶ A fiatal katolikusok a reformpolitika mellett. Magyarország, 1935. április 24. 2.

⁷⁷ Az aktív katolikus ifúság a reformok mellett. Magyarország, 1935. április 25. 15.

⁷⁸ *Bangha Béla*: Egy új folyóirat margójára. *Magyar Kultúra* 22. (1935) 9. sz. 404–409.

⁷⁹ Uo. 408. A jezsuita megemlíti a fiatalok tehetségét és jóakarát is.

⁸⁰ *Nyisztor Zoltán*: Aki szállítani akarja a katolicizmust. *Nemzeti Újság*, 1935. április 26. 1–2.

elkötelezettségét – amelyet „széles katolikus rétegek nevében” kiáltott világgá – egy „túlfűtött ambíciójú, idejét kívárni nem tudó fiatalember” tettének aposztrofálta. Nyisztor szerint a katolicizmust nem lehet „szállítani” egyetlen pártnak sem, és semmiképp sem szabad lemondani a saját politikai képviseléről. Czapik Gyula az *Egyházi Lapok*ban előbb a „reformifjúság” hibáit elemezte, ideértve a „szinte beteges hetykeséget”, majd arra emlékeztetett, hogy „a katolicizmus nevében nem beszélhet senki sem, csak az egyházi auktoritás”. A reformok helyességét az intézkedéseknek „a hittel, az egyház és a haza érdekeivel való összhangja” igazolja – írta.⁸¹ Mindhárman utaltak a katolikus szervezetek „súlyos hibáira”, de szerintük – ahogy Bangha hangsúlyozta – csak az okos és mérsékelt kritika vezethet „felfrissülésre”.⁸²

A *Korunk Szava* és az *Új Kor* perlekedésének rendezésére Serédi Jusztinián 1935 nyarán – a polgári törvényszéki tárgyalást elkerülendő – egy választott bíróság felállítását kezdeményezte.⁸³ Szekfü Gyula a bizottsági tagok nevében 1936. április 1-jén tájékoztatta az ítéletről a főpáštort. A tíz oldalas összegzés egyik lényeges megállapítása volt, hogy a kiválás hátterében „erős személyi és elvi ellentétek”, s „jórészt politikai okok” húzódtak meg. A marakodás sajnálatos lecsapódásaként jelent meg Balla és Széchényi egy-egy szerkesztői állásfoglalása, amelyben „burkolt és nyílt gyanúsítások” formájában támadták egymást, oly hangnemben és tartalommal, melyek „kimerítették a nyilvános sértést”.⁸⁴ Jóvátételként a periodikáknak közös nyilatkozatot kellett közzétenniük.⁸⁵

Az informális bírói testületben Imrédy Béla (1891–1946) gyóntatója,⁸⁶ Zimányi Gyula piarista pap képviselte a „fiatalokat”. Az 1935 januárjától a Magyar Nemzeti Bank elnökévé kinevezett egykori pénzügyminiszter – miként Aradi Zsolt egy Serédi Jusztiniánnak 1937-ben küldött, utólagos beszámolóban büszkélkedett vele – „hatalmas támogatója” volt az új folyóiratnak. Olyan „gyakorlati katolikus férfi”, „aki kezdettől fogva szeretettel, tanácsokkal és segítséggel látta el a lapot”, s annak

⁸¹ Akik a katolicizmust szállítani akarták. Néhány visszhang a katolikus közvéleményből. *Korunk Szava* 5. (1935) 9. sz. 157.

⁸² *Bangha B.*: Egy új folyóirat i. m. 406.

⁸³ EPL 1870/1936. *Korunk Szava* és *Új Kor* vitája. Tagjai: dr. Szandtner Pál r. ny. egyetemi tanár (elnök), dr. Szekfü Gyula r. ny. egyetemi tanár, és Zimányi Gyula kegyesrendi főiskolai igazgató. Szandtner, az alkotmánytan és a közigazgatás szakértője, az 1934/1935. tanévben a Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karának dékánja volt. Csíky Balázs egy másik levéltári dokumentumot talált, mely arról tanúskodik, hogy Serédi 1935. május 22-én fogadta Széchényi grófot és Katona Jenőt, akikkel hosszan elbeszélgetett. *Csíky Balázs*: Serédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása. Bp. 2018. 333.

⁸⁴ EPL 1870/1936. 13–14. lap.

⁸⁵ Olvasóinkhoz. *Új Kor* 2. (1936) 8. sz. 143., valamint *Korunk Szava* 6. (1936) 8. sz. 143. A kilépett szerkesztőknek a *Korunk Szava* előfizetői névjegyzékének jogosulatlan felhasználása miatt 100 pengő kellett kifizetniük.

⁸⁶ *Balogh Margit*: A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946. Bp. 1998. 75.

fennállása alatt „nemcsak szóval és írásban segített, bármikor szükség volt rá, [...] hanem tettekkel, nagyon tekintélyes anyagiakkal is”.⁸⁷ (Imrédy szerzőként is felbukkant a lap életében.)⁸⁸ A mentegetőző levél megírásának motivációja homályos. Az illusztris címzett azonban így első kézből értesült néhány tényről: az *Uj Kor* rövid időn belül bekövetkezett bukásának anyagi okairól,⁸⁹ a kiút kereséséről, amelynek egyik lehetséges kimeneteleként felmerült az összeolvadás lehetősége más folyóiratokkal.⁹⁰ Ezenkívül tudomást szerzett az előfizetők 2000 fős táboráról, s ebből ma már következtetni tudunk a *Korunk Szava* közönségére is.⁹¹ Az elbeszélte történet a kiváló kormányzati nexusokat szintén nem rejtette véka alá.⁹² Nem tudni, miként vélekedett a hercegprímás a „legbizalmasabb jellegű”⁹³ öszszegzés érdemi mondandójának keretezéséről, mindenestre választ nem küldött. Aradi a bevezetésben jelezte, hogy szívesen „vallomást” tenne azokról a körülményekről, „melyek az anyagi okokon kívül elősegítették a megszűnést, de még nem jött el az ideje”, s egyébként sem akarja „állásfoglalásra készíteni” az egyházfőt. Az impresszionálás szándéka előző – a firenzei *Circolo Fascista*, valamint a bolognai *Circolo di Cultura* meghívására tett olaszországi előadaskörútjáról készült – narrációját még inkább jellemezte.⁹⁴ Ekkor már a katolikus lapok és lapkiadók évente rendezett, nagy presztízsű nemzetközi találkozóin Tóth László, a *Nemzeti Ujság* felelős szerkesztője mellett (vagy helyett) ő képviselte Magyarországot.⁹⁵ Sajátos prizmán át szemlélve a múltat 1937-ben arról akarta meggyőzni Serédi bíborost, hogy barátaival egyfolytában „a magyar katolikus egységért küzdött”.

⁸⁷ EPL 1677/1937. Az *Uj Kor* megszűnése. 2. lap. Az öt oldalas gépelt levél, amelyet a feladó másolatban megküldött Verseghi Nagy Eleknek, 1937. június 2-án érkezett Esztergomba.

⁸⁸ *Imrédy Béla*: A jobboldal és baloldal három kritériuma. *Uj Kor* 3. (1937) 4. sz. 3–4.

⁸⁹ Aradi három okot nevezett meg: nem volt elegendő kezdő tőke, nem találtak üzleti vezetőt, s megterhelte őket egy 6650 pengős váltó, amelyet 1937 februárjában mindenképpen vissza kellett fizetni. Induláskor hárman vállaltak anyagi felelősséget: Balla 40%-ban, Aradi és Possonyi 30–30%-ban. A Szent István Társulat 10 000 pengős nyomdahitelt adott számukra, de folyton adósságokkal küzdöttek. Uo. 4. lap.

⁹⁰ 1937-ben szóba került a Magyar Kultúra, sőt a *Korunk Szava* is. Egy segítségnyújtásra kész „katolikus tőke” kérte (volna) a kibékülést a két szerkesztőség között. Uo. 4. lap.

⁹¹ „Mindkét lap jól haladt, mindkettőnél elértük, sőt a Vigiliánál egy alkalommal túlhaladtuk a 2000 előfizetőt.” Uo. 2. lap. A *Korunk Szava* előfizetői névjegyzékét használták.

⁹² Balla Borisz 1936 januárjában „állást vállalt a m. kir. Miniszterelnökségen, s Rády Elemért hívtuk meg harmadik szerkesztőnek [...] de] házasság miatt biztos állást kívánt. Dr. Pataky Tibor államtitkár úr azonnal elhelyezte az Államtudományi Intézetben”. Uo. 2. lap.

⁹³ Aradi saját kézzel írt megjegyzése a levél végén.

⁹⁴ 1936 tavaszán Milánóban, Bolognában, Firenzében „a nemzeti és a magyar katolikus ügy érdekében” tartott (tolmács segítségével) előadásokat. 1936. május 27-ei levelében híres személyiségekkel (Giovanni Papinivel, Piero Bargelinivel) való találkozási említése után kiemelte a bíborosnak, hogy a milánói Szent Szív Egyetem alapító rektora, Agostino Gemelli „atyai barátsággal viseltetik” irányában. EPL 1870/1936. 3–5. lap.

⁹⁵ *A. M.*: Le Congrès de la formation des journalistes catholiques. La Croix, 1936. szeptember 26. 3. Rómában tartották az összejövetelt, melyet Eugenio Pacelli bíboros nyitott meg.

„Mindenkivel békességben lefolytatni harcunkat az Egyházért és egy keresztény, nemzeti Magyarországért” – ekként fogalmazta meg a triász legfőbb törekvését, majd a *Korunk Szava* átszervezett szerkesztőségét denunciálva az *Új Kor* „mozgalmát” helyezte az áldozat szerepébe: „Kezdetől fogva nem állottam a harc álláspontján és sohasem akartam végsőkéig feszíteni valamit, amibe ezt a mozgalmat a gyűlölet-sugalta (sic!) indíték kényszerítette bele, s amire mi csak válaszolni akartunk.”⁹⁶ Az újságíró a levél írásakor az 1938. évi XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus⁹⁷ előkészítő csoportjában foglalatzkodott. Véletlen egybeesés, hogy Széchenyi György ugyanekkor számolt be a hercegprímásnak nemzetgyűlési munkájáról, a németországi katolikusok érdekében mondott, számtalanszor félbeszakított beszédéről. E tudósításra Serédi Jusztinián köszönő szavakkal felelt.⁹⁸

Az *Új Kor* köré gyülekező írókat és közéleti személyiségeket Aradi tartotta össze. Szerepét maga is kidomborította az említett levelekben. A periodikát – korabeli megítélés szerint is – furcsa kettősség jellemezte. Jól választott és jól fordított publikációival a lap a nyugat-európai, étellel teli katolicizmust, a világegyház spirituális és szociális megújódását mutatta be. A francia katolicizmus legnívósabb folyóirataiból (*La Vie intellectuelle*, *Sept*, *La Vie catholique*) válogattak szemelvényeket. Az alulról szervezett mozgalmak históriája, valamint a laikusok közösségépítő munkálkodása, hozzáértése is fókuszban maradt. Az elmélyültebb lelki életre való ösztönzés sem került le az oldalakról. S miként a *Korunk Szava* olvasói már megszokhatták, nők is küldhettek be rövidebb-hosszabb írásokat. Ellenben amikor a politika terepére léptek, a közelmúlthoz képest teljes fordulattal markánsan jobboldali látásmódot közvetítettek. Harsány kommunistaellenes szövegek tűntek fel: a materialista, embertelen, „sátáni falanxot” a bolsevik Oroszországgal, az egyházüldöző Mexikóval, azután a baloldali Spanyolországgal azonosították.⁹⁹ Eközben a nemzetiszocialista Németországgal kapcsolatban konciliáns hangot ütöttek meg, s nyilvánvaló volt a szerzői gárda tekintélyelvű rendszerek irányában megnyilvánuló szimpátiája is. Az „új világ”, „új felfogás”, „új embertípus”

⁹⁶ EPL 1677/1937. 2–3. lap.

⁹⁷ A rendezés jogának elnyeréséről s a világtalálkozó előkészítéséről lásd *Fejérvy András*: A Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszusok Állandó Bizottsága és a Szentszék szerepe a kongresszus szervezésében. In: Vándorlásunk társa lett. Szerk. Hegedűs András. Esztergom–Bp. 2020. 6–29.

⁹⁸ EPL 1983/1937. Széchenyi György interpellációja. Az irat tartalmazza a gróf 1937. június 4-én kézzel írt levelét, valamint a németországi vallásüldözés tárgyában elmondott, a közbekiabálások miatt be nem fejezett felszólalása különlenyomatát. Tizenöt perc helyett nyolc-kilenc percet tudott csupán beszélni. Széchenyi György a német vallási viszonyokról. Nemzeti Újság, 1937. május 27. 6.

⁹⁹ *Aradi Zolt*: Amiről döntenünk kell. *Új Kor* 1. (1935) 2. sz. 7–8. „[...] egyetlen nagyhatalom van csak, mely [...] egy órát sem veszteget, mint őszi estéken az árnyék, a víz alatti hínár makacs alattomossgával és az alacsonyrendű élőlények szüntelen féregmozgásával növekszik: a szovjet.” A rém. *Új Kor* 2. (1936) 4. sz. 64. Más példák mellett minden egyes Spanyolországgal foglalkozó írást ide lehet sorolni.

szókapcsolatok a „fegyelem és erős formák” dicséretével,¹⁰⁰ később a hagyományos, pártelvű parlamentarizmus elutasításával társultak.¹⁰¹

Az autoriter berendezkedésekkel s mindenekelőtt Németországgal kapcsolatos tisztánlátást nem könnyítették meg azok a mérvadó személyiségek által megfogalmazott állásfoglalások sem, melyek az alapítást követő hónapokban – már az 1935. évi választások után – láttak napvilágot. A dogmatika tanára, Schütz Antal, a neki szegezett kérdésekre válaszolva nem látta veszélyesnek az „új világáramlatot”, a válságkezelés rendhagyó, alkalmasint ellentmondást nem tűrő módját: „[...] ami a népek lelkében vajúdik, legmélyebb gyökereiben keresztény, még ha sokszor az ellenkezője látszik is. De ha nem is volna így, egyetlen feladata a jövő ifjúságnak ezeket a mozgalmakat megkeresztelni. [...] Birkózni kell az új szellemmel, míg megadja magát.”¹⁰² Az elsöprő győzelmet arató Nemzeti Egység Pártja országgyűlési képviselője, a klerikus Pintér László gondolata sem tekinthető elszigetelt véleménynek: „Ami a fasizmusban, a nacionalszocializmusban, a rendi államban jó és egészséges, az a mi eszménk, ami bennük építőgondolat, az a mi gondolatunk.”¹⁰³ A liberális berendezkedés kritikájának megfogalmazása többféle formában történhet. Az 1920-as években katolikus államjogászként megtette ezt Concha Győző és Egyed István is. Körültekintő bírálatukban mégsem feledkeztek el az előző éra pozitív hozadékaról.¹⁰⁴ „Úgy vélem, hibás lenne az ú.n. liberális korszak mérlegét nemzeti szempontból tisztán negatívnak, az egész kort hanyatlásnak minősíteni. [...] A nyugalom ideje megelégedést, felendülést hozott minden irányban” – írta Egyed.¹⁰⁵ 1934-ben Ignótus Hugó az új politikai rendszerek működését, illetve Németország mindennapjait szemlélve keserűen emlékezett vissza a polgári kor eszményeinek hiányos megvalósulására: „Demokráciát, s liberalizmust ma úgy kinevetnek, mint aki a nagyapja cilandrében megy tüzet oltani. Holott demokrácia és liberalizmus éppúgy nem divat dolga, mint az nem, befogják-e orromat-számat, mikor levegő után kapkodok.

¹⁰⁰ *Aradi Zs.*: Amiről dönteni kell i. m. 7.; *Mihelics Vid.*: Katolikusok válaszáton. *Uj Kor* 1. (1935) 2. sz. 9–10.; *Fiatal magyar katolikusnak lenni.* 6–7. sz. I. Római számmal ellátott, kék színű befűzött lap. Ez utóbbi egyfajta program, amelyben Deák Ferencre és Széchenyi Istvánra is hivatkoztak, s helytelenítették ’a vér és a faj állati barbárságát’.

¹⁰¹ *Aradi Zolt.*: Amiről beszélni kell. *Uj Kor* 1. (1935) 15. sz. 5.; *Vélemények a Rex-mozgalomról.* *Uj Kor* 2. (1936) 13–14. sz. 251–252.; *Béry László.*: Rozoga pártok. *Uj Kor* 2. (1936) 18. sz. 5.

¹⁰² Schütz Antal üzenete az „Uj Kor”-nak az új világról. *Uj Kor* 1. (1935) 1. sz. 5.

¹⁰³ *Pintér László.*: Jövönk útja. *Uj Kor* 1. (1935) 4. sz. 12.

¹⁰⁴ *Concha Győző.*: A conservatív és a liberális elv. *Budapesti Szemle* 186. kötet (1921) 25–80. Concha ugyanazon „immanens cél” eltérő megközelítéséről ír mindkét „elv” esetében: „az emberek megférést, coexistenciáját, és együttműködését biztosítani”, hogy a nemzeti lét és az emberiség „magasabb fokra emelkedjék”. Uo. 34. Továbbá: *Egyed István.*: Liberálizmus és konzervativizmus. *Magyar Kultúra* 14. (1927) 3. sz. 97–103.

¹⁰⁵ Uo. 101.

[...] Nem a demokrácia teszi, ha a demokraták nem azok. Nem a liberalizmuson múlik, ha a liberálisok maguk adják a petróleumot, hogy fölgyútsák fölöttük a házat.”¹⁰⁶ A *Korunk Szava* pedig – már a szakadás után – a „hitlerség” és az „új világ” ellenében a múlttal való kontinuitást, a szabadság szféráját, a „nemzeti, keresztény és alkotmányos demokráciát” vette pártfogásba.¹⁰⁷

Az *Új Kor* ezzel szemben ebben a közönségszer(ve)ző időszakban hatásos, a professzionális propaganda határát súroló németbarát védbeszéddel állt elő. Kőnig Antal¹⁰⁸ három interjúalanya, egy (volt) centrupárti, egy nemzetiszocialista és egy „német-nemzeti katolikus” hosszan monologizált a kérdésről. Mindannyian egyetértettek egy új politikai keret szükségességében, valamint a „lelkileg egységes birodalom” nagyszerűségében. A kulcsmondatokat azonban Kőnig ügyesen helyezte el, s ezáltal azt sugallta, hogy nincs is olyan nagy távolság a három álláspont között. Kőnig ekkoriban a magyarországi németek Basch Ferenc dirigálta radikális csoportjával szimpatizált, s csak idővel köteleződött el a Gratz Gusztáv vezette Deutschhungar-irányzat felé.¹⁰⁹

Határozott szerkesztői koncepcióra utal, hogy a folyóirat ezzel párhuzamosan tekintélyes társadalomtudósok egyik fontos, de nem részletezett tételét helyezte az olvasók elé, amely – a megjelent formában – a letűnt korszak egyetlen pozitívumát sem emelte ki: „A jogállam [...] a stagnáló társadalmi létnek megfelelő államfelfogás, teljesen időszerűtlen ebben a dinamikus, forrongó, lüktető, lázasan átalakuló korszakban, amikor a társadalmi összefüggések és ezeknek formái napról napra változnak, és amikor a társadalomgazdaságnak alapvető problémái szüntelenül újabb és újabb igényeket támasztanak a közhatalommal szemben.”¹¹⁰ Az orgánium a „rendi állam” mellett érvelt,¹¹¹ de helyt adott azoknak a nézeteknek is, amelyek a tradicionális képviselői rendszer részleges meghagyását szorgalmazták.¹¹²

¹⁰⁶ *Ignotus Hugó*: Tüzes nyelvek. Magyar Hirlap, 1934. május 20. 5.; *Úő*: Még egy szó a Huxley-esetről. Magyar Hirlap, 1934. május 5. 5. Az idősebb Ignotus ekkorra már katolizált.

¹⁰⁷ „Hogyan merészelik ezek a magyar hitleristák éppen Széchenyi reformatori szellemét és örökségét tetemre hívni a maguk »új világának« igazolására, aki valóban hatalmas újító és tisztító munkát végzett, de a magyar alkotmány szellemében, a nemzeti lélek önkormányzatának fenntartásával.” Van egy harmadik út. *Korunk Szava* 5. (1935) 20. sz. 356.

¹⁰⁸ A szerkesztőség szétválása előtti glosszája szintén a nemzetiszocialista Németország apológiája. „A Harmadik Birodalom iránt kifejezésre jutó ellenszenv nagyrészt nem tárgyi alapon nyugszik, hanem – sajnos – magán viseli a nemzetközi liberális és zsidó propaganda bélyegét.” *Kőnig Antal*: Mi van a Saarvidéken? *Korunk Szava* 4. (1934) 21. sz. 437–438.

¹⁰⁹ *Sági György*: Szentfülöpi-Kőnig Antal magyarországi sváb újságíró fordulatokban bővelkedő élet-története. *Fons* 28. (2021) 287.

¹¹⁰ *Kovrig Béla*: Erőteljes kormányhatalom vagy totális államiség. *Új Kor* 1. (1935) 4. sz. 7.; Programadó cikkében sajnos Mihelics is egyszerűsített. *Mihelics V.*: Katolikusok válaszáton i. m. 9.

¹¹¹ *Aradi Zs.*: Amiről beszélni kell i. m. 5.; *Batthyány József*: Gondolatok a rendiségről. *Új Kor* 3. (1937) 5. sz. 3.

¹¹² *Drucker György*: Maradjon-e a képviselői rendszer? *Új Kor* 2. (1936) 3. sz. 51–52.; *Egyed István*: A rendiség és a magyar alkotmány. *Új Kor* 2. (1936) 10. sz. 185–186.; Szabadság és választójog. *Új Kor* 2. (1936) 29. sz. 7.

Possonyi Lászlót a *Vigilia* szerkesztése kötötte le, amikor neve néha mégis feltűnt a szerzők között, higgadt prózájával óvott a túlzásoktól, a „faji délibábkergetés” ködétől.¹¹³ A történelem, a társadalom és a kultúra iránt érdeklődő hazai intellektüelek cikkei,¹¹⁴ valamint neves külföldi vendégszerzők megnyilatkozásai szintén ellensúlyozták a lapban megjelenő cikkek egy részének radikális hangvételét.¹¹⁵ A spanyolországi események értékelésében azonban a *Korunk Szava* és az *Uj Kor* diametrálisan ellentétes álláspontra helyezkedett. Széchenyi és Katona értékelésében az 1936 júliusában kitört polgárháború „katasztrófa” volt, amelyet a „szociális törvényhozás visszamaradottsága”, „az életszükségletek jogos kielégítésének vágya” robbantott ki, s amelyben a szenvedélyek hevében „elmosódik a félrevezetett és félrevezető közti különbség”, de a „nemzeti eszme és a vallás nem lehet cégér” jogos kérések elnyomására.¹¹⁶ Egyáltalán nem kisebbítették a baloldali csapatok barbár kegyetlenkedését, de elfogadhatatlannak tartották, hogy a közvéleményt formálók „vörös Sátánnak” bélyegeznek mindenkit, aki nem hajlandó a „militarista-fasiszta diktátorjelöltek vérengzését anygali üdvözlletnek tekinteni”.¹¹⁷ Az *Uj Kor* azonban nyers retorikával a „nemzeti kormány” küldetése mellett állt ki, s az ügyért indított „keresztes hadjárat” egyik magyarországi zászlóvivője lett.¹¹⁸

A *Magyar Kultúra* már 1935 telén „visszafogadta” a fiatalokat.¹¹⁹ Az *Uj Kor* szerzői közösségében imponáló nevekkal találkozunk. A magyar katolicizmus prominens képviselői, Schütz Antal, Kovrig Béla, Mihelics Vid, Közi-Horváth József, Pintér László, Mészáros János, Mihalovics Zsigmond a lap kitartó szerzői közé tartoztak. Az alapítástól kezdve másfél évig, 1936 szeptemberéig Kovrig Béla és Közi-Horváth József neve is szerepelt az impresszumban. Főmunkatársi címük tiszteletbeli szerepkört takart, hiszen Aradi Esztergomba küldött levelében

¹¹³ Possonyi László: Magyar hivatás. *Uj Kor* 2. (1936) 6. sz. 105–106.

¹¹⁴ 1935-ben Michel Károly három alapos cikket szentelt Christopher Dawson Európa születése című könyvének, 1936 elején Fodor Béla kiváló írásokban mutatta be Nikolaj Bergyajev társadalmelemzéseit.

¹¹⁵ Friedrich Muckermann (1883–1946) száműzött német jezsuita 1936 októberétől küldött írásokat, miközben a *Korunk Szava* is töretlenül, 1938 végéig, ugyanúgy munkakapcsolatban állt vele. Jacques Maritain, Cyril Martindale, Thomas Delos, Robert Garric jegyzetei egyensúlyozták a radikális hangvételt.

¹¹⁶ A spanyolországi változásról. *Korunk Szava* 6. (1936) 15–16. sz. 284.; Széchenyi György: A spanyol események. *Korunk Szava* 6. (1936) 17. sz. 315.; Levél a spanyol eseményekről. *Korunk Szava* 6. (1936) 18. sz. 342.

¹¹⁷ Uo. 342.

¹¹⁸ Franco tábornok: „Az irgalmas Krisztus keresztes hadjáratát vívjuk a vörös antikrisztus ellen” *Uj Kor* 2. (1936) 18. sz. 15.; „Valamennyiünknek imádkoznunk kell Franco seregeinek győzelméért, s ezen a téren kétkedés, a hamis szentimentalizmus s a hamis pacifizmus kísértéseit el kell hessegetnünk magunktól. [...] Terrorral állunk szemben, s ezt a terrort csak ugyanilyen erős vasakarattal, ugyanilyen erővel irthatjuk ki [...] lebunkózní nem hagyjuk magunkat, s a bolsevizmus ellen minden eszköz jogosult.” Egy jelvény körül. *Uj Kor* 2. (1936) 27. sz. 5.

¹¹⁹ Bangha Béla: Sajtógondok és -gondolatok. *Magyar Kultúra* 22. (1935) 23. sz. 493. „Elő tehát az evangéliumi elvvel: Nova et vetera! Korosztályok egyesüljete! Az ifjúság nagyobb lendülete s ötlelessége párosuljon az idősebbek több körültekintésével s élettapasztalatával.”

csupán Rády Elemért említette olyan személyként, mint akire támaszkodni tudott.¹²⁰ Másfél év után, 1936 szeptemberében az *Uj Kor* hetilappá avanzsált, az „aktív katolikus orgánus” alcím „katolikus politikai hetilappá” módosult, amiből némi hangsúlyváltásra lehetett következtetni. Aradi ekkor új szerkesztőket fogadott maga mellé: Béry László, a *Nemzeti Újság* és az *Uj Nemzedék* rovatvezetője az újság politikai karakterét szabta meg, Batthyány József gróf pedig az egyházi, spirituális és szociális tematikájú közleményeket kompilálta.¹²¹ Összességében továbbra is határozottan kormánypárti, valamint nem kevésbé harcias hangvételű sajtótermék került a standokra, jóllehet ígéretet tettek arra, hogy „a katolikus világnézet prizmáján keresztül” láttatják az eseményeket. A „gonoszsgot, a démoni perverzítást” változatlanul egyetlen oldalon, a kommunizmusban fedezték fel. A „magyar fiatalság” és a „szegény nép” érdekében a meghirdetett, de nem realizált reformok kikényszerítéséért „kíméletlen harcot” jelentettek be. Tény, hogy a periodika szociális érdeklődése és érzékenysége nem csökkent. Bár Ausztriát, Portugáliát és Olaszországot példaként állították olvasóik elé, a helyi viszonyoknak megfelelő „szentistváni Magyarország”, azaz a „különös hivatást teljesítő, mégis európai magyar Birodalom” építését tűzték ki célul.¹²²

Az *Uj Kor* és a zsidókérdés

1935 áprilisában politikai indítékok és személyi összeférhetlenség okozta a *Korunk Szava* szerkesztőségének és szerzőgárdájának szétesését. Gömbös Gyula kormányfő reformterveinek – Balla olvasatában az „országrendezésnek” – támogatása két téma hangsúlyos szerepeltetését hozta magával: az erős állam dicséretét,¹²³ valamint a társadalmi igazságosság érvényesítésének – értelmezésükben a nemzeti vagyon és a jövedelem átcsoportosításának – követelését. A multipozícionális eliten belüli lassú átrendeződés ellenére, amely már az 1930-as évek elején is zajlott,¹²⁴ ez utóbbi motívum rendszerint zsidóellenes élű volt. Az olvasók a periodika fennállásának két éve alatt rövidebb tanulmányokban, aktualitásokat

¹²⁰ A Csehszlovákiából átköltöző Rády 1935 szeptemberétől volt a lap főmunkatársa. Pár hónap múlva Just Béla váltotta.

¹²¹ Az állandó munkatársak között említették meg Ijjas Antalt, Rónai Györgyöt, Szabó Zoltánt, Csizsár Bélát, Kovrig Jánost, Boldizsár Ivánt, Kiss Istvánt és Thurzó Gábort.

¹²² Az *Uj Kor* szeptember 24-től hetilappá alakult át. *Uj Kor* 2. (1936) 17. sz. 2.

¹²³ 1935 májusában Aradi Zsolt „baloldali barátai” előtt védekezni kényszerül „a magyar fascizmus” támogatásáért. Lásd *Aradi Zsolt: Amiről dönten kell i. m. 7–8.*

¹²⁴ *Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Bp. 2006. 247–255. „A folyamat már a húszas és harmincas évek dereka közötti évtizedben is zajlott, és a személyi kicserélődés a multipozícionális gazdasági elittagok társadalmi arculatának (származási összetételének) a változását eredményezte.” Uo. 254.

tárgyaló glosszákbán, idézetekben, sőt 1936 tavaszán négy lapszámban megjelenő ankét keretében¹²⁵ találkoztak a zsidókérdéssel.

Az indulás hónapjaiban Kovrig Béla (1900–1962) szociálpolitikai tárgyú cikkeinek egy-egy részlete, továbbá gróf Festetics Domonkos citátuma mutatott ebbe az irányba. Kovrig kiváló szakember volt,¹²⁶ az Országos Társadalombiztosítási Intézet igazgatója, később Teleki Pál egyik legközelebbi munkatársa.¹²⁷ Egyrészt átvette a „korszellem” nyelvi formuláit (néptörzs, a magyarság biológiai értékálmánya, a társadalom életenergiáinak szintézise, a népszeretet keresztségétől megváltott nacionalizmus, magyartárs),¹²⁸ másrészt szövegezési technikájával helyenként olyan kétértelműséget teremtett, amelyből rendkívül könnyen lehetett a zsidó túlhatalom megszüntetésére asszociálni. Szerinte az „országolás új rendjének” keresése, az állami „szociális reform” kieszközlése nem más, mint a „magyar közjó” megszakítatlan munkálása: a kereszténység kincseinek és a „magyarság külön nagy értékeinek” megbecsülése. Ha a rendszerkritika, így a „létező társadalmi hatalmi helyzet módosításának” elvárása nem járt volna együtt a „magyar” jelző ismétlődő hangoztatásával, általános kapitalizmusellenes bírálatnak is kezelhetnénk az írást. Csakhogy az alkalmazott kifejezési mód ugyanúgy előhozhatta a szabadgondolkodó, tehetős, betelepült zsidó kliséjét is. „Mi igenis azt akarjuk, hogy a társadalmi küzdelem ne veszélyeztesse a hierarchikus értékrendszer uralmát, ne morzsoljon fel katolikus és magyar értékeket, ne emeljen uralomra olyan társadalmi csoportokat, amelyek kiemelkedő helyzete veszélyezteti az egyetemes magyarság népi értékeit.”¹²⁹ Gogolák Lajos, a *Magyar Szemle*, a *Jelenkor* és a *Magyar Nemzet* munkatársa egy fél évtizeddel későbbi Kovrig-mű kapcsán kitért a félreérthetőségre mint stílusjegyre.¹³⁰ A szerkesztő(ség),

¹²⁵ A zsidókérdés feldolgozása (körkérdésként) szerepelt a Korunk Szava tervei között is. A Korunk Szava ankétja. Korunk Szava 6. (1936) 3. sz. 46. A vetélytárs lap az ötletet vagy elcsente, vagy eleve beütemezte. Tizennégy ismert személyiséget invitáltak vitára.

¹²⁶ Kovrig gazdag pályájának és életművének a szakkönyvekkel ellentétben sokakhoz eljutó publicisztika csupán egy szegmense. Életének későbbi szakaszáról: *Petrás Éva*: „Totális állam és keresztény álláspont összeférhetetlen”. Kovrig Béla nézetrendszere és tevékenysége a totalitarizmusok szorításában. In: Útkeresés két korszak határán. Szerk. Klestenitz Tibor – Petrás Éva – Soós Viktor Attila. Bp. 2019. 85–96.

¹²⁷ *Ablonczy Balázs*: A miniszterelnök élete és halála. Teleki Pál (1879–1941). Bp. 2018. 240.

¹²⁸ Kovrig 1935 májusa és 1936 szeptembere között volt a lap főmunkatársa. Az első félévben öt hosszabb cikket jelentetett meg. Az idézett kifejezések helye: Erőteljes kormányhatalom vagy totális államiság. Uj Kor 1. (1935) 4. sz. 7–8.; Mi jogosít hatalomra? Uj Kor 1. (1935) 6–7. sz. 8–9.; A hiányzó magyar társadalmi demokrácia. Uj Kor 1. (1935) 14. sz. 7–8. A további két publikációban elhagyta az áthallásos kifejezéseket.

¹²⁹ *Kovrig B.*: Erőteljes kormányhatalom i. m. 7–8. A szerző a „magyar közjó” kifejezést három alkalommal is használja. Egyebek mellett a nemzeti vagyonosodás és jövedelem-megoszlás megváltoztatása, a politikai hatalom fölé növe magán- és gazdasági hatalmasságok korlátozása is karakterisztikus utalás.

¹³⁰ Gogolák Lajos válasza. *Jelenkor* 2. (1940) 10. sz. 8–9. Úgy vélte, hogy Kovrig Korfordulón című munkája a szabadság és diktatúra kérdéseiben egyáltalán nem világos állásfoglalás, ezért „nem

nyilván nem véletlenül és nem is éppen szerencsés módon, minden bizonnyal a szociológus szándékain túlmenően, hamarosan és látványosan közölte a képviselőház tagjának, a szélsőjobboldali Festetics grófnak egy kijelentését: „Itt különös, sötét hatalmakkal állunk szemben, melyek mélyen beegyökezték magukat a magyar életbe. Egy tőlünk idegen kalmárszellem érvényesül, ugyanaz a szellem, mely a földet is csak árucikknek, spekulációtárgynak tekinti.”¹³¹

Nem önmagukban a fenti epizódok jelentették a fordulatot, hanem legalább ennyire a folyóirat egyes közleményeinek vehemenciája, valamint az autoriter rendszerek irányában tanúsított túlzott toleranciája. Az időközben újjáéledt *Korunk Szava* „hitlerizálásnak” titulálta versenytársa magatartását.¹³² Aradi beismerte, hogy amennyiben nem a kereszténység lenne a munkatársak legmélyebb alapérzése, „akkor egészen más táborban, egészen más hangon, más fegyverekkel” küzdenének.¹³³ Mindazonáltal ez a radikalizmus nem a közelmúlt öncélú elutasítása volt, hanem, csakúgy mint Franciaországban, a „harmincasok” nemzedékének egzisztenciateremtési kísérlete, továbbá a háború utáni értékválságra adott, szerintük helyes válasz. A fiatalokból álló kör 1935 októberében – más iniciatívákhoz hasonlóan¹³⁴ – a Prohászka Munkaközösségek megalakításával újabb próbát tett a mozgalomindításra, a társadalom felrázására. Az elnökségbe tartozó Mihelics Vid programbeszédében az 1927-ben elhunyt székesfehérvári püspök vezérgondolataira, „a Christianizmusra és a Hungarizmusra” emlékeztetett. A munkaközösség tagjai az áhított társadalmi reformot e két ismerv égisze alatt akarták megvalósítani.¹³⁵ Mielőtt bővebben kifejtették volna, miként is értelmezik Prohászka szavait, a politikai aktualításokat kommentáló *Megjegyzések* rovat már előre vetítette, hogy a konfliktus lényege a zsidóság pozíciója: „Hallatlan erőket kell a magyarságnak leküzdenie. Elsősorban szól ez egy begyökeresedett »államra az államban« a maga klikkjeivel, kaszinóival és bankjaival.”¹³⁶ A Pázmány Péter Tudományegyetem Jogi és Államtudományi Karára magántanárként frissen kinevezett¹³⁷ Mihelics végül

egyértelmű könyv”, s „az egész cikkgyűjteménynek hajladozó világnézeti és politikai konformizmusa” nem segíti a katolikus közönséget.

¹³¹ *Festetic Domokos*: Idegen kalmárszellem. *Új Kor* 1. (1935) 5. sz. 19. Feltűnő az, hogy Festetics gróf nem tartozott azon morális tekintélyek és kiválóságok közé, akiktől katolikus lapok idézni szoktak.

¹³² Harapós katolikusok. *Korunk Szava* 6. (1936) 4. sz. 63.

¹³³ (a): Amiről beszélni kell. *Új Kor* 1. (1935) 15. sz. 5–6.

¹³⁴ A Szociális Front megalakult! *Nemzeti Ujság*, 1935. május 12. 7.; *Bangha Béla*: A Szociális Frontról. *Nemzeti Ujság*, 1935. június 2. 9. A Nyisztor Zoltán dirigálta szerveződés a tartós munkanélküliség és az általános bizonytalanság felszámolására kívánt munkaprogramot kidolgozni. Együttműködést kínáltak más kezdeményezésekkel.

¹³⁵ Megalakultak a magyarországi Prohászka munkaközösségek. *Új Kor* 1. (1935) 13. sz. 5.

¹³⁶ Megteremtjük a magyar Dopolavorot. *Új Kor* 1. (1935) 14. sz. 3.

¹³⁷ Dr. Mihelics Vid a Pázmány-egyetem magántanára. *Nemzeti Ujság*, 1935. november 19. 10. Mihelics ekkor a Katolikus Szemle felelős szerkesztője volt.

hosszabb írásban értelmezte a székesfehérvári püspök mondatait. A krisztianizmust olyan szociáletikaként határozta meg, mint amely harmóniába hozza az egyén és a közösség, a szabadság és a tekintély viszonyát, hiszen a magántulajdonhoz kapcsoltsolt individuális jog gyakorlása mellett a szociális kötelezettségek betartását is előírja. Ez valójában azonos a *Rerum Novarum* enciklikán (1891) alapuló szolidarizmus tartalmával.¹³⁸ A szerző felhívásként fogalmazta meg, hogy Prohászka nyomán, aki öntudatlan kereszténységet látott a szocializmusban, a jelenben is követni kell „bármelyik koráramlatot, még ha hibák is történnek benne”, mivel az „értékek elismerése nem kacérkodás a rosszal, hanem az igazság tárgyilagos szolgálata”.¹³⁹ Ez az álláspont visszautalt a szociológus addigi írásaiban visszaköszönő (az „aktív katolikusok” másik táboráról dühösen vitatott) nézetre a katolicizmus és a „korszellem” közti közös pontok kereséséről.¹⁴⁰ A „szociális államot hordozó nemzeti közösség” gondolatát a szomszédvár, a *Korunk Szava* akkor is, később is a népámító nemzeti-szocialista Németország iránti rokonszenvnek tudta be.¹⁴¹ Pár évvel később, 1938-ban Horváth Jordán Domonkos-rendi szerzetes nagyon kritikusan tekintett vissza ezekre a Mihelics-cikkekre.¹⁴² Az 1939 őszén induló *Jelenkor*, a reformkatolikusok új lapja, kezdettől fogva rendkívül határozottan tagadta a potenciális kapcsolódást. A fribourgi egyetemi tanár, Horváth Sándor tudós módján fogalmazott: „[...] az emberi szellem nem minden elgondolása és alkotása alkalmas arra, hogy a keresztény szellem rendező ereje hatékonyan kiterjedjen rá”.¹⁴³ Szekfű Gyula még világosabban írt: „[...] kevesen vettük észre, hogy elérkezett a próbák ideje, amikor tranzigálás, ingadozás, hídverés, kétfelé szolgálás annyi, mint az Ellenséghez állás”.¹⁴⁴

A hungarizmus eredeti koncepciójában (1918) Mihelics a főpap „nemzet- és fajszerepetet”, a kereszténység ébresztését látta, s nem antiszemitizmust, bár Prohászka kétséget kizáróan nem zárkózott el e jelöléstől.¹⁴⁵ A katolikus megújulás spiritus rectorának

¹³⁸ A „szolidarizmust”, Heinrich Pesch (1854–1926) német közgazdász, szociáletikus szakkifejezését már az első világháborút követően használták. Bangha Béla Magyarország újjáépítése és a kereszténység című könyvének (1920) bevezetésében is előkerült.

¹³⁹ *Mihelics Vid*: Az örök Prohászka. *Uj Kor* 1. (1935) 15. sz. 7.

¹⁴⁰ *Mihelics Vid*: Katolikusok a választáson. *Uj Kor* 1. (1935) 2. sz. 9–10.; *Uő*: A középosztály hősi korszaka. *Uj Kor* 1. (1935) 8–9. sz. 13–14. A szaktekintély cikkéből hiányzik az erős állam szabatos kifejtése s az egyértelmű elhatárolódás példának okáért a német politikai berendezkedéstől.

¹⁴¹ Választáson. *Korunk Szava* 5. (1935) 11–12. sz. 185–186.

¹⁴² Horváth egy glosszában a jószándékú, de megtévedt „hídverő” visszatéréséről, a „jobbik és igazabb én” megtalálásáról írt. *Horváth Jordán O.P.*: A „megtért hídverő”. *Korunk Szava* 8. (1938) 21. sz. 604.

¹⁴³ *Horváth Sándor O.P.*: Átértékelés vagy megvilágítás. *Jelenkor* 1. (1939) 1. sz. 4.

¹⁴⁴ *Szekfű Gyula*: A kísértésben. *Jelenkor* 1. (1939) 1. sz. 6. Szekfű egész írása karakán közéleti kiállítás. Katona Jenő XII. Pius első enciklikájára hivatkozva aláhúzza, hogy a romboló újpogány gondolatvilággal (a nemzetiszocializmussal) szemben „nem volt és nincs helye a kompromisszumnak”. *Katona Jenő*: Az enciklika tanítása. *Jelenkor* 1. (1939) 4. sz. 7.

¹⁴⁵ Prohászka nem mondja, hogy nem antiszemita, hanem kérdez: „[...] antiszemitizmus-e, hogy ha azt akarjuk, hogy Magyarországon a magyar keresztény nemzet tartsa meg a hegemoniáját?” *Prohászka*

célkitűzése „a keresztény ifjúság letörésének megakadályozása”¹⁴⁶ és „Magyarország elzsidósodásának”¹⁴⁷ megállítása volt, illetve a „jóindulatú zsidóság rásegítése” a keresztény és nemzeti társadalommal való összeforrásra. Ezek a klasszikus antijudaizmusból gazdasági (és politikai) antiszemitizmussá átlényegült irányzat jelmondatai voltak. Az előadó 1935 őszén újfent e három munkapontot idézte. Az értő publikumnak eszébe juthatott a másfél évtizeddel korábbi kurzus eseménytörténete és jogalkotása. S kérdésként az is, hogy vajon a Prohászka Munkaközösség hogyan alkotná meg az új társadalmi, gazdasági rendet? Nem felelhető, hogy Kovrig és Mihelics a szociális reform teendőit (telepítés, házhoz és földhöz juttatás, társadalombiztosítás, családi bér, proletariátus megszüntetése) szakszerűen tárgyalták, s a „totális államiségtől” is elhatárolódtak, viszont más területen, az egyén és közösség viszonyát illetően – amely az 1930-as és 1940-es évek kulcsponti kérdése volt – pozíciójuk elütött a tanulmány elején említett reims-i Semaine Sociale de France társadalomviziójától, s rokonságot mutatott Gömbös társadalomképével.¹⁴⁸ „[...] az egyén azzal, hogy tagként beilleszkedik a nemzeti társadalomba és értékes funkciót végez a közös érdekében, jogot szerez magának az emberi egzisztenciához, amit a közösség garantál is” – fektette le Mihelics.¹⁴⁹ Kovrig sem „az emberi személy” primátusáról értekezett: „Ember vagy közösség az előbbreváló? Melyik az eszköz és melyik a cél? Álprobléma, tudakosság ez: az embert a közösséggért, a nemzetet minden tagjáért szeretjük, valljuk és érvényesítjük.”¹⁵⁰

Kétségtelen, hogy az 1936 február közepétől szervezett ankét volt a lap egyik legfontosabb akciója. Két hónap alatt tizennégy személyiség szólott hozzá a kérdéshez. A diszkussziót az izraelita hitét megtartó, „meggyőződéses zsidó” mecénás, báró Hatvany Bertalan (1900–1980) tanulmánya indította el.¹⁵¹ A szélsőséges racionalizmust, a radikális liberalizmust, a korlátlan kapitalizmust elvető író a „szükséges

Ottokár: Elég volt-e? Alkotmány, 1918. szeptember 11. 1–2.; *Uő*: Elég volt-e? In: Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái XXII. Szerk. Schütz Antal. Bp. 1929. 189–194.

¹⁴⁶ Uo. Pontatlan, hisz Prohászka a „keresztény társadalom letöréséről” beszélt.

¹⁴⁷ A püspök, az érzelmekre hatva, erősen felnagyított adatokat közölt: „Kíváncsún tartja-e [a zsidóság], hogy az orvosok 60–70, sőt 90 százaléka, az ügyvédek 50–70 százaléka, a mérnökök s vállalkozók 50–70 százaléka, s a bankok s a központok pedig tisztára zsidók legyenek? Nem mondom, hogy már egészen így van, de kérdem, kíváncsún-e, hogy errefelé haladjunk?” Vázsonyi Vilmos (1868–1926) a Polgári Demokrata Párt megalapítója, volt igazságügyminiszter sérelmezte az általánosságokban fogalmazást, a nem bizonyított, súlyos kijelentéseket. *Vázsonyi Vilmos*: Elég volt! Egyenlőség, 1918. szeptember 5. 1–3. Prohászka írására a viszontválasz: A Nagy Hazugság, Egyenlőség, 1918. szeptember 21. 2–3. Az 1929-ben kiadott Prohászka-kötet természetesen nem tartalmazta az eredeti sajtóvíta anyagát, s utalást sem tett rá.

¹⁴⁸ *Vonyó J.*: Gömbös Gyula i. m. 544. Gömbös szerint „az egyének és egyes társadalmi csoportok csak a nemzet által boldogulhatnak, ezért partikuláris érdekeiket fel kell adniuk és alá kell rendelniük a közös nemzeti érdeknek. Az államnak pedig e közös érdek érvényesítése az elsőrendű feladata.”

¹⁴⁹ *Mihelics V.*: A középosztály hősi korszaka i. m. 13.

¹⁵⁰ *Kovrig Béla*: Amit az ember megkövetel. Új Kor 1. (1935) 1. sz. 9.

¹⁵¹ *Hatvany Bertalan*: Hang a túlsó partról. Új Kor 2. (1936) 4. sz. 69–70. Hatvany a Szép Szó alapítója és József Artilla mentora volt.

társadalmi és gazdasági reformok” ügyét elkülönítette zsidókérdéstől. Két antisze-
mita axiómát is igyekezett megcáfolni. Egyfelől azt a 19. század végén elterjedt té-
telt, miszerint „a zsidó tőke magához ragadta az illető országok közgazdasági életét
és kizsákmányolta a lakosságot”, másfelől a 20. század elejének felkapott téveszmé-
jét, mely a „zsidó szellem elhatalmasodásának” vélte a liberális, a szocialista vagy
a materialista gondolatvilág térhódítását. Az előbbiről szólva magabiztosan állította,
hogy a zsidóság a dualizmus idején fennálló „vacuum helyébe lépett”, amikor addig
nem vállalt feladatköröket töltött be, s azzal, amit megvalósított, „gazdagította az őt
befogadó országot”, illetve a „neki nyújtott lehetőségeket [...] igyekezett hazájának
meghálálni”. Egyetértett azzal az állítással, hogy a szabadelvűség emelte ki e közös-
séget az „évszázados méltatlanságok poklából”, de felhívta a figyelmet arra, hogy
ez a fejlődés ugyanakkor le is választotta „megszentelt hagyományaitól”. A zsidó-
ságot mégsem lehet egybemosni a liberalizmussal. A kétség kívül létező probléma
Hatvany szerint az asszimilációs processzus bonyolultságából fakad: a csoportokra
jellemző nyelvi és életmódbeli áthasonulást követően csupán egyes individuumok-
nak sikerülhet a „lelkiségi azonosságot” elérni, a sokaságnak ez túl nagy kihívás.¹⁵²
„Nem a zsidó bomlaszt, illetve a bomlási folyamatnak a zsidó nem alanya, hanem
tárgya.”¹⁵³ Nem vitatta, hogy a tradicionális világot elhagyó „veszedelmes féltípu-
sok” gyökértelensége és hagyományvesztettsége eredményeként a radikális ideák
hordozói között ténylegesen sok a zsidó származású személy. A megoldást a cioniz-
musban, a palesztinai kivándorlás lehetőségében, az identitás újrafelfedezésében lát-
ta, amely természetesen pusztán egy réteget érinthet. Meg volt győződve arról, hogy
„nem üldözés, jogfosztás, ghettóba-szorítás” vagy „mind több megélhetési forrás el-
zárása” fogja nyugvópontonra juttatni a kérdést. Hatvany „az emberi, lelki és szociális
megújulás” jegyében írt, „a lélektelen totalitás” elleni közös fellépésre hívott. A lap
ugyanekkor reklámozta a Prohászka Körök heti rendezvényeként Gerencsér István
piarista előadását – a zsidókérdésről.¹⁵⁴ Az anketának külön súlyt adott, hogy a hazai
közhangulat zsidóellenességét tapasztalva Stern Samu, a Pesti Izraelita Hitközség
elnöke 1936 februárjában kihallgatást kért Gömbös miniszterelnöktől.¹⁵⁵

Az író-mecénás megszólalása gondolatébresztő volt. A felkért referensek
megadott szempontok¹⁵⁶ alapján fejthették ki észrevételeiket. 1936 márciusában

¹⁵² „Abban a percben, amidőn a befogadó nép hagyománybeli, lelkiségi azonosságot követel egy olyan
emercsoporttól, amely hazája [itt: Magyarország] iránti szeretetből kénytelen volt kidobni az ablakon
saját hagyományainak egy értékes részét, megbukik az asszimilációs folyamat.” Uo. 69.

¹⁵³ Uo. 70.

¹⁵⁴ Budapesti Prohászka Körök heti vita-megbeszélései. Uj Kor 2. (1936) 4. sz. 63.

¹⁵⁵ Ungváry K.: A Horthy-rendszer i. m. 202.

¹⁵⁶ „1. Faj-e vagy felekezet a zsidóság; 2. helyesnek tartja-e a csak cionista és kisebbségi; 3. csak asz-
similációs megoldást vagy 4. a mai helyzet fenntartását; végül 5. mit tart a zsidóság szerepének.” An-
kétunk a zsidókérdésről. Uj Kor 2. (1936) 5. sz. 91.

a katolikus Rajniss Ferenc és a református Ignotus Pál – a közvélekedés szerint egy magyar társadalomkutató és egy zsidó újságíró – kezdte a sort. A Gömbös támogatásával 1935-ben képviselőházi mandátumot szerzett szociálpolitikus Rajniss az antiszemita érvtár készletéből merített. Abból indult ki, hogy a zsidóság „egységes fizikai struktúrában, vérben, vallásban, mithoszbán és biológiai életritmusban összefogott faj”, olyan nép, amely arányánál és gazdasági hatalmi pozíciójánál fogva Magyarországon „majoritás-probléma” lett. A magyar zsidókérdés a „helytelen eloszlás tragédiája”, ezért „a szaporodó szám civilizálatlan, brutális védekezési reakciókat szabadíthat fel” – prognosztizálta.¹⁵⁷ Annál inkább, mivel a zsidóság az 1930-as években a nemzeti vagyonnak nagyobb részét birtokolja, mint az első világháború előtt,¹⁵⁸ ráadásul középértéke is gazdagodott, ezért, ahogy írta, Magyarországon „osztályszerű zsidó uralom” fenyeget, amelynek egyik lépcsőfoka a „plurális polgárjogokhoz” jutás volt. Az alkotmány által szavatolt törvényi védelem és az egyenlőség elve ennél fogva a zsidó lakosság permanens követelése.¹⁵⁹ A felekezeti alapon álló s magát zsidó-magyarnek nevező réteg, voltaképpen tovább ápolja „faji mélységekbe nyújtózódó népiséget”, így megmarad külön testnek – folytatta. Rajniss hibás adatokat közölt, túlzott és ijesztgetett. Nem tartotta járható útnak az asszimilációt, de a cionizmust sem,¹⁶⁰ a zsidókérdést „egyenesen kétségbeejtőnek” minősítette, s nem válaszolt arra a kérdésre, hogy milyen szerepet tölt(ött) be a zsidóság a nemzet életében. Megjegyzéseiben feltűnt egy másik aggály is, amely azonban „az első generációban magyarosodott német származású polgárookra” vonatkozott. A zsidósággal azonos nagyságrendű népességről szólva aláhúzta, hogy „a tökéletes lelki átformálódás terén ezekben a rétegekben is nehéz kulturális feladataink vannak”.¹⁶¹

Ignotus Pál szintén megkerülte néhol a választ, amikor azt írta, hogy: „a zsidóság – akárminek nevezzük – történelmi képződmény”.¹⁶² Szerinte a zsidóság beolvasása a magyarságba lehetséges, sőt egyenesen kívánatos is, hiszen az jót tesz mindkét közösségnek. Ugyanakkor azonban úgy gondolta, hogy az asszimiláció nem vezethet „önérettelenséghez”, a származás palástolásához vagy negálásához. Pont fordítva: épp arra lehet büszke a kitért személy, amit zsidó tulajdonságként a szemére vetnek: „a gondolkodó és bíráló készség” meglétére. Ifjabb Ignotus azt

¹⁵⁷ *Rajniss Ferenc: A zsidókérdés mélységei.* Új Kor 2. (1936) 5. sz. 91.

¹⁵⁸ Ungváry reálisnak tartja Bosnyák Zoltán és Matolcsy Mátyás korabeli számításait, miszerint a nemzeti vagyon 20-25%-a „zsidó kézben” volt. *Ungváry K.: A Horthy-rendszer i. m. 72–81.*

¹⁵⁹ „Nem azt állítom, hogy ez a polgárisult zsidó réteg hazafiatlan volna. Miért ne szeretné a zsidó-magyar ezt a földet és népet? Miért ne szeretné a fagyöngy a tépett, évezredek csonka fát, amelyből táplálkozik?” Uo. 91.

¹⁶⁰ Az elvágódó, de kényszerűen itt maradt zsidó „mérgezi a magyar levegőt”. Uo. 92.

¹⁶¹ Uo. 92.

¹⁶² *Ignotus Pál: Az asszimiláció híve vagyok.* Új Kor 2. (1936) 5. sz. 92.

nyomatékosította, hogy a kortárs civilizációban e vonás meghonosítása a zsidóság küldetése. A hajdani liberálisok szerint abban tévedtek, hogy a zsidókérdés megoldására elégségesnek gondolták az emancipációt és a recepciót. Aláhúzta, hogy a származás és a hitfelekezet miatt senki sem rövidülhet, s ezen alapelvhez „minden értelmesen és erkölcsösen igazgatott országnak ragaszkodnia kell”. A katolikus politikának pedig „dicsőségére válna”, ha segítené ezen eszme felülkerekedését – zárta okfejtését.

1936 márciusának idusán nyolc személyt faggattak. (Közülük hárman voltak izraeliták.) Eckhardt Tibor, az egykori fajvédő, majd kigazda politikus sem közvetlenül a feltett kérdésekre felelt, viszont határozottan fogalmazott a probléma lényegét illetően. A zsidókérdés „kenyérkérdés” – hangsúlyozta. A zsidóság „aránytalanul magas” jelenléte egyes pályákon ugyanis „a nehézhelyzetbe szorult magyarfajú értelmiség” előmeneteli lehetőségeit csökkentti. A „túlélés verseny” állandó összeütközéssel jár. Eckhardt a gyakran ismételt álláspont szerint – a logikai ellentmondással nem törődve – a konkurensnek tartott „magyarrá lett zsidókat” tette felelőssé a feszültségekért. Ezek ugyanis szerintem nem „szeparálódtak el” a „lelkében, kultúrájában, felfogásában idegen”, „galíciai társaságtól”. Ha megtennék, „a zsidó-kérdés túlnyomó részben elvesztené bántó jellegét s egyszerű idegenellenőrzési és munkavállalási problémává zsugorodnék össze”.¹⁶³

A városmajori plébános, Kriegs-au Emil (1881–1957) kizárólag spirituális síkon közelítette meg a kérdést. Bízott benne, hogy amennyiben a katolikusok a „Szentírás szellemében” fordulnak e témához, a megoldáshoz is közelebb kerülnek. A Bangha Bélával egyidős lelkipásztor merőben más szemléletet közvetített, mint jezsuita paptársa. A kereszténynek meg kell látnia a zsidóságban „Krisztus népét” – hangsúlyozta. „Ne nézzük a zsidóságot azzal a borzasztó és elijesztő gondolattal, hogy megtagadta Krisztust. Mert mi az igazság? Az egész nép megtagadta? Nem, csak egy része.”¹⁶⁴ Az elemzés az antijudaista érveket józan kijelentésekkel közömbösítette: a jézusi tanítás más népek esetében is hasonló kettészakadás okozott volna. Ezek a mára már evidenciának számító kijelentések a második vatikáni zsinat (1962–1965) előtt forradalminak számítottak. „Igazságos lélekkel, alázatosan, szeretettel, megértéssel, részvétellel” kell nézni a „Krisztustól valahogyan elsodortaknak utódait” – lepte meg antiszemitizmusra kondicionált célközönségét, s a konvertiták őszinte befogadására biztatott. Semmiféle toposzt nem használt, következetesen érvelt és saját szakterületén maradt. A helyenként talán jámborkodónak tűnő szavak nála a valóságismeret jelei voltak. A keresztények egyik feladatát abban látta, hogy

¹⁶³ Eckhardt Tibor: Nem antiszemitizmus az, ha valaki a zsidóság és a befogadó népek viszonyát vizsgálja. *Uj Kor* 2. (1936) 6. sz. 107.

¹⁶⁴ Kriegs-au Emil: Zsidómisszió. *Uj Kor* 2. (1936) 6. sz. 107–108.

visszavezessék a zsidóságot őseik hitéhez és a próféták lelkületéhez. Ezen keresztül ugyanis könnyebben fogadják el „az ő vérükből származó” Messiást is. Arra intett azonban, hogy a „lelki asszimiláció” egy hosszú, belső folyamat.¹⁶⁵ Csattanós zárómondatával a páter visszaidézte, hogy a magyarságot a pogányságból Szent István király emelte ki és „vezette Krisztushoz”.

Komlós Aladárt (1892–1980) az *Új Kor* „kiváló íróként” és a Zsidó Gimnázium tanáraként mutatta be. Mint a *Nyugatra* verseket és elemzéseket küldő költő Hatvany Bertalan, ő is a személyes döntés jelentőségére mutatott rá, amelyet a külvilág reakciója természetesen nagyban befolyásol.¹⁶⁶ Ezért átfogó megoldást sem az asszimilációban, sem a cionizmusban nem látott. A zsidóság helyzetét a diaszpóra lét miatt kialakult „népközösségként” vagy „féligenépként” határozta meg. Önvallomása tárja fel leghívebben álláspontját: „Igenis zsidó a fajtám; de tagja vagyok a magyar nemzetnek is, mely már nem etnológiai, hanem szellemi fogalom; sőt érzem hozzátartozásomat egy harmadik, még tágabb közösséghez, az emberiséghez is.”¹⁶⁷ Az irodalomtörténész úgy vélte, a magyarországi zsidóságnak meg kell jelenítenie a két közösséghez tartozás pozitív hatásait, köztük „a nemzeti önzés elvakult fanatizmusától való mentességet”. A következő felkért hozzászóló, Lányi Ede jezsuita házfőnök, nem vesztegetett sok időt a feladatra. Pár sora egy az antijudaizmus és antiszemitizmus mezsgyéjén mozgó kifakadásként is értelmezhető.¹⁶⁸ Nézete a probléma nagymértékben szimplifikált magyarázata: szerinte a „rabbini-kus-talmudista lelki táplálék” és a „közös történeti sors” formálta „lelki egység” egyesíti a zsidóságot, amely a magyarságtól „idegen”, „be nem olvadó”, a „liberalizmus minden bűnét véreben hordozza”, ráadásul „a legnagyobb könnyűséggel csúszik át mindenféle radikalizmusba”. Megoldásként a törvénykezés szigorítására tett célzást.

Patai József a *Múlt és Jövő* periodika szerkesztője, a magyarországi cionista mozgalom egyik vezetője már a *Husadik Század* 1917. évi ankétján is megszólalt.¹⁶⁹ Most nem kívánt reagálni a pontatlanul megfogalmazott s orientáltan fel tett kérdésekre. Egyébként is túl szűknek érezte a hírlapi vita kereteit.¹⁷⁰ Rövid terjedelmű írása mégis lényegi elemeket tartalmazott: a válaszadók közül

¹⁶⁵ Uo. 108. „Hiába más faj a zsidó, ha magába fogadja Krisztus szellemét, akkor a szellemnek felsőbb-séges erejével szintézisbe jut a keresztény magyarsággal.”

¹⁶⁶ Komlós Aladár: Asszimiláció és cionizmuson túl. *Új Kor* 2. (1936) 6. sz. 108. „Ha sokat hangoztatják, hogy idegenek vagyunk, végül valóban idegenek lehetünk.”

¹⁶⁷ Uo. 108. A cionizmust erkölcsi értéknek, valamint a zsidóságtól menekülő asszimilánsok identitásvesztésére adott reakciónak tartja.

¹⁶⁸ Lányi Ede: Hol a megoldás kulcsa? *Új Kor* 2. (1936) 6. sz. 109. „Végre is honalapítóink és fenntartóink nem azért dolgoztak és áldoztak, hogy kíméletlen liberális gazdálkodás útján idegenek vegyék ki kezéből a pénzt, lába alól a földet.”

¹⁶⁹ A zsidókérdés Magyarországon. A Husadik Század körkérdése. *Husadik Század* 18. (1917) 2. sz. [36. kötet] 114–117.

¹⁷⁰ Patai József: Kérdések az „Új Kor” kérdéseiről a zsidókérdésről. *Új Kor* 2. (1936) 6. sz. 109.

leghatározottabban ő mutatott rá a „történetterhes idők”, a „harc és öklözés” realitására, s a zsidóság jóval komplikáltabb helyzetére az 1930-as évek Európájában. A „faj” szó jelentésváltozása első helyen szerepelt megjegyzései között. Ezzel kapcsolatban említette a Harmadik Birodalom „gyűlöletgyártó talmi tudákosságra” alapozott törvényhozását. Patai elutasította a zsidóság nemzetiségként való kezelését. Ezt az alapállást a szintén zsidó Sós Endre is osztotta, aki ugyanebben a számban fejtette ki véleményét a kérdésről.

Johann Gabriel (klerikus) egyetemi tanár minuciózusan vette sorra a feltett kérdéseket.¹⁷¹ Nem tartotta fajnak (értelmezésében népnek) a zsidóságot, de – személyes élmények alapján – olyan „egységnek” fogta fel, amelyet a valláson, erkölcsön, hagyományon nyugvó jellegzetes „életmód” kovácsol össze. A cionizmust, a hazaköltözést Palesztinába a szétszórt zsidók sokmilliós létszáma miatt nem ítélte kivitelezhetőnek, egyéb földrajzi hely választását – új hazaként – nem hitte kellően motiválónak. Gabriel zsidókérdésről vallott véleményében két részlet specifikus. Ügyszólván mellékesen szólt csak az izraelitáknak (vagy zsidó származásúaknak) a felsőbb társadalmi rétegekben való „túlburjánzásáról”, viszont emphatikusan a „lakosság természetes ellenérzéséről”, az antiszemita heccpropaganda teremtette, robbanással fenyegető atmoszféráról, s ennek kapcsán a „népesség leszélesebb rétegeinek” averziójáról. Lehet-e valamit tenni? Az osztrák szakértő azt állította, hogy a zsidóság foglalkozási struktúrájának önkéntes vagy törvényi úton zajló megváltoztatása enyhítené a leendő konfrontációkat. Numerus clausust javasolt, amelynek következtében az ifjabb zsidó korosztályok belépnének a „testi munka világába”. A ki nem vándorolt, „vendégjogot élvező” polgároknak elképzelése szerint mindenképp szükséges lenne illeszkedniük a megállapított arányszámhoz, az útrakelőket pedig támogatni kellene törekvésükben, azzal a megszorítással, hogy az országban szerzett vagyonuk egy részét a közhatalom visszatárhathatná.¹⁷² Újabb sarkalatos meglátása, amely különbözött a magyar katolikus elit főáramának vélekedésétől, a megkereszteltre vonatkozott. Állást foglalt amellett, hogy a „zsidó jegyek”, ha nem is azonnal, de az asszimiláció során idővel maguktól eltűnnek.¹⁷³ Ő maga a zsidóságban „semmi rombolót, rosszat” nem látott, hiszen az, „mint minden nép, előnyöket és hátrányokat, fény és árnyoldalakat” hordoz. A Lajtán túli professzor meghívásának több kézenfekvő oka lehetett. Ausztria oktatási intézményei

¹⁷¹ *Johann Gabriel: A zsidósággal való együttélés lehetőségei.* Uj Kor 2. (1936) 6. sz. 109–110. Nincs adat arra vonatkozóan, kit rejt a név.

¹⁷² „Határozottan ellenzek minden erőszakos megoldást. Az egyén lehető legnagyobb szabadsága lebeg előttem és ezt csak az egész javának szabad korlátoznia.” Sugallja, hogy kínálják fel mindenkinek a szabad döntést arról, hogy kivándorol-e vagy marad? Uo. 110.

¹⁷³ „Egyébként pedig a keresztény államnak soha, semmiféle körülmények között nem szabad arra az álláspontra helyezkednie: a vallás mellékes, a zsidó zsidó marad, ha meg is keresztelkedik.” Uo. 110.

évszázadok óta a tehetséges magyar papok képzőhelyei. Emellett az antiszemitizmussal áthatott osztrák keresztényszocializmus szintén motiválhatta a szerkesztőket.¹⁷⁴ A kontinuos szellemi hatás folyamába illeszkedett Johannes Maria Gföllner (1867–1941) linzi püspök 1933. január végi, reputációra szert tevő körlevele. A csekély magyar visszhangot az is magyarázhatja, hogy a főpap egyértelműen elvetette a nemzetiszocializmus radikális nacionalizmusát, valamint faji antiszemitizmusát, viszont támogatta a védekező, törvényes eszközökre támaszkodó „erkölcsi antiszemitizmust”.¹⁷⁵ A lapok nem tudtak mit kezdeni a többsíkú szöveggel, ezért annak vagy az egyik, vagy a másik aspektusát emelték ki.¹⁷⁶ A nyugati sajtót olvasó magyar intelligencia, így az *Új Kor* szerkesztői elé is eljutott a deklaráció.¹⁷⁷ E kontextusba ágyazható be Johann Gabriel áttekintése.

Sós Endre, a „zsidó közélet egyik kitűnő fiatal vezetője” több polgári napilap cikkírója volt. A korábban válaszoló zsidó vagy zsidó származású értelmiségiekhez hasonlóan ő is felkészülten polemizált.¹⁷⁸ Magyarozatában a zsidóság semmiképpen sem rosenbergi értelemben vett „faj”. Amennyiben a szó a „nép” szinonimája lenne, tekintetbe kell venni, hogy az évszázados keveredés következtében tiszta „fajok” sehol sincsenek – hangsúlyozta. Azonban Magyarországon a zsidóság nem is nemzetiség, hiszen a hazai izraelitának magyar az anyanyelve, európai az életmódja, viselete,

¹⁷⁴ A korporatív társadalomelmélet híve, Karl von Vogelsang (1818–1890) „zsidó” kapitalizmusról cikkezett, mint amely a materializmus és a hitetlenség legfőbb előmozdítója. *Dr. Kralik Richárd*: Az osztrák keresztény-szocialista párt. Magyar Kultúra 1. (1913) 7. sz. 305–311.; *Vértesi Frigyes*: A zsidóság és a „jogrend”. Magyar Kultúra 12. (1925) 1. sz. 19–22.

¹⁷⁵ Gustav Gundlach jezsuita írta a nagy tekintélyű Lexikon für Theologie und Kirche antiszemitizmus szócikkét, amelyben a kereszténytelen [unchristlich], azaz faji alapú antiszemitizmustól megkülönböztette az engedélyezett [erlaubt] antiszemitizmust, amely jogi és morális eszközökkel akar gátat vetni a zsidó lakosság „negatív befolyásának a gazdasági és kulturális életben”. A kiadás évétől (1930 vagy 1933) függően csak a szóhasználat változott, a lényeg nem. *Sylvie Bernay*: L'Église de France face à la persécution des juifs. 1940–1944. Paris 2012. 41.; *Giovanni Miccoli*: Les Dilemmes et les silences de Pie XII. Paris 2005. 287. A Bangha Béla szerkesztette Katolikus Lexikon is átvette ezt a megközelítést. *B. B. [Bangha Béla]*: Antiszemitizmus. In: Katolikus Lexikon I. Szerk. Uő. Bp. 1931. 85.

¹⁷⁶ A püspök 1933. január 21-én adta ki körlevelét. „Az egyház készséggel elismeri az igazi nacionalizmust, de az a nacionalizmus, amely faji álláspontra helyezkedik, homlokegyenest ellenkezik a kereszténységgel. Ez vonatkozik a faji antiszemitizmusra is.” A linzi püspök a nemzeti szocialisták és az antiszemiták ellen. Magyar Hírlap, 1936. január 25. 3. A zsidósággal kapcsolatban az egyháznagy főbb gondolatai: az elfajzott judaizmus egyfelől mammonizmus, másfelől szocializmus és kommunizmus képében azonosítható; az elvi és erkölcsi antiszemitizmus értelmében kötelesség tudatosítani a zsidó szellemiség veszélyességét; a zsidók rendkívül káros hatást fejtenek ki a modern világ minden területén. *Miccoli, G.*: Les Dilemmes et les silences i. m. 288–289.; *Bernay, S.*: L'Église de France face à la persécution des juifs i. m. 42. A Korunk Szava csak a nemzetiszocializmusra vonatkozó részből számolt be. Még egyszer nemzeti szocializmus. Korunk Szava 3. (1933) 5. sz. 76.

¹⁷⁷ A reformkatolikusok a francia médiát követték nyomon, lásd La Documentation catholique, 1933. március 11. 579–597.

¹⁷⁸ *Sós Endre*: Faj, nemzetiség, vallás. Új Kor 2. (1936) 6. sz. 110–111.

gondolkodása, azonkívül „a nemzeti kultúra munkása” – vetette papírra.¹⁷⁹ Ezért Palesztina csak azok számára lehet perspektíva, akiket „a horogkeresztesek, nyilaskezesek, vasgárdisták és ébredők” odakényszerítenek. Mivel a zsidóság hazánkban vallás, ezért „szerepe” ugyanaz, mint minden más vallásé: istenhitre juttatni s jobbat tenni az emberek egymásközi viszonyát. Az asszimiláció helyes lépés, de a vallási kulturkincsek megtagadását nem vonhatja maga után. „Aki igazán hisz az Isten által teremtet emberek egyenlőségében és nem hajlandó eltántorodni a francia forradalom nagy vívmányaitól, az emberi jogoktól, az nem ismerhet különbséget »befogadó« és »befogadott« között.”¹⁸⁰ Sós „belátta”, hogy lépni kell a „magyar zsidóság egészségesebb társadalmi és foglalkozásbeli átrétegződéséért”, s azt is, hogy az adott helyzet „nem felel meg mindenben a szociális higiénia követelményeinek”, de ezért nem a zsidóságot tartotta felelősnek. Biztos volt benne, hogy amennyiben a felekezeti arányszámnak megfelelően megnyitnák előttük a minisztériumokat, önkormányzatokat, csendőrséget, rendőrséget, egyszóval a közhivatalokat, mindenféle kényszer nélkül lehetne a rendeződés útjára lépni. Később, 1938-ban, az első zsidótörvény képviselőházi vitája alkalmával Széchenyi György is visszatért erre az elpalástolt tényre. A *Korunk Szava* alapítója ekkor már független országgyűlési képviselőként szólalt fel.¹⁸¹ Hamis kérdésnek tartotta, hogy a kormány nagyvonalúságnak állította be azt a javaslatot, amely a zsidóság 5%-os arányszámához képest egyes foglalkozásokban 20%-os arányt biztosított. Széchenyi kertelés nélkül a beteresztők fejére olvasta, hogy a tisztviselői karba, a bírósági és katonai pályákra, a közüzemi szolgálatba, s a szövetkezetekbe zsidókat „eddig sem engedtek be”, így teljesen értelmetlen dolog a százalékokkal hivatkozni.¹⁸²

Az elismert biblikus, Iványi János, nem kívánt nyilatkozni. Sorai túlzott óvatosságról tanúskodtak. 1933-ban ugyanis Pataky Arnolddal és Bangha Bélával együtt tartott vallástörténeti előadás-sorozatot célzottan zsidó közönség számára.¹⁸³ „A fajvédők a tudomány és a hazafiság nevében nekünk jöttek” – emlékeztetett elutasító válaszában.¹⁸⁴ Ódzkodása s annak kiemelése, hogy semmiképp sem „hordóról”, hanem tárgyilagosan kell ezt az „óriási kérdést” megvitatni, közvetve jelzi a korszak

¹⁷⁹ Lengyelországban, Kárpátalján, ahol „a zsidók a hébert vagy a jiddist beszélik, s külső szokásaikban elválasztódnak” a lakosságról, nemzetiségként lehet őket adminisztrálni. Uo. 111.

¹⁸⁰ Uo. 111.

¹⁸¹ EPL 1262/38 D/C Az iratcsomó címe: Széchenyi György kilépése a Keresztény Pártból. A gróf 1938. április 23-án kézzel írt levélben köszöntötte Serédi Jusztinián hercegprímás születésnapja alkalmából, ezen kívül eljuttatta hozzá a pártból való kilépése kapcsán zajló levélváltást.

¹⁸² Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XVIII. kötet. Bp. 1938. 462., A képviselőház ülése. Gróf Széchenyi György: „Nem lett volna szabad egyetlen álláshalmozást sem meghagyni a zsidójavaslat tárgyalása előtt.” Nemzeti Ujság, 1938. május 12. 5.

¹⁸³ Vallástörténeti előadás-sorozat. Budapesti Hírlap, 1933. április 14. 5. Áprilistól júniusig tartott az esemény.

¹⁸⁴ *Iványi János*: Krisztus tanaiban megvan az irányelv. Uj Kor 2. (1936) 6. sz. 111.

fojtó légkörét. Sőt, a félelem is felsejlik a közlés mögött: „[...] nem tartom egészen szerencsésnek, hogy Önök vetették fel e kérdést. [...] A kő elindult, ki tudja hol áll meg!”¹⁸⁵

1936 áprilisában Olasz Péter jezsuita ifjúsági pszichológusként reflektált.¹⁸⁶ A katolikus tanintézményekbe beiratott izraelita fiatalok kapcsán boncolgatta a középiskolai „zsidó veszedelmet”, amelyet a tanulók szabados otthoni neveléséből eredeztetett. Gyógyírként magánbeszélgetéseket és szülőknek meghirdetett konferenciákat ajánlott. A zsidókérdéshez való hozzáállását jól visszaadta a gloszsa felütése: „utópia”, hogy belátható időn belül Magyarország „ugyanolyan mértékben, s ugyanúgy”, mint Németország meg tudná oldani e kihívást. „Ehhez még egy magyar »Hitler a négyzeten« sem volna elegendő” – jelentette ki a nürnbergi törvények bejelentése (1935. szeptember 15.) után fél évvel.

A szerkesztők az izraelita Hatvany, Komlós, Patai és Sós, valamint a reformátusnak kitért Ignotus Pál után egy katolizált újságíró, Polonyi György megszólaltatásával fejezték (volna) be a vitát.¹⁸⁷ A cikk az identitáskeresés és választás gyötrelmébe avatta be a közönséget. A harmincadik életévét még be sem töltő férfi úgy gondolta, hogy zsidónak lenni „nem vallási kérdés”, s lehetetlen egyszerre két entitáshoz tartozni. Ötödik generációs betelepülőként egy történelmi közösséghez, a magyar nemzethez tartozónak vallotta magát,¹⁸⁸ s az 1919 őszi utcai zsidóverés traumatikus élménye sem tudta felébreszteni benne a „zsidó sorsközösség tudatát”. Polonyi tragikus utat járt be: hazája, amint két év múlva kiderült, nem tartotta saját polgárának. A második világháború utolsó szakaszában munkaszolgálatosként veszett nyoma.

A periodika végzőként, *Romboló szellem* címen publikált egy nem kért, de beküldött fejtegetést, amelyet egy „magasállású egyházi személyiség” postázott. A titokzatos pap jegyzete valószínűleg a klérus jórésze által vallott, kifejececsedett zsidóellenesség lenyomata. Elgondolkodtató, hogy az egyház nevében megszólaló személy képtelen volt felülbírálni ezt az attitűdöt, s túllépni a kollektív bűnösség, a destruktív zsidó jellem – egyfajta esszencialista zsidófelfogás – képzetén. A szerzőt Hatvany Bertalan gondolatmenete inspirálta arra, hogy tollat ragadjon, de nem fogadta el a műpártoló úr társadalomtörténeti distinkcióit. Hermetikusan elzárta magát a „túlsó partról” jövő hangoktól. Alapkérdése, hogy vajon „a féktelen, a nemesebb javakat nem látó anyagiasság és a zsidóság azonosíthatók-e”? Szerinte „az a tény, hogy szerte a világon, ahol ma a zsidókat gyűlölik, azért és annyiban gyűlölik, amint – a katolikus egyház

¹⁸⁵ Uo. 111.

¹⁸⁶ *Olasz Péter*: Fokozottabb mértékben irányítsuk a zsidó ifjúságot, s a zsidó családi nevelést. Új Kor 2. (1936) 7. sz. 132–133.

¹⁸⁷ *Polonyi György*: „Magyar zsidó”: fából vaskariká. Új Kor 2. (1936) 7. sz. 133–134. Az Aradi Zsolttal szinte egyidős Polonyi (1907–1944?) az 1930-as évek elején a Magyar Hírlapnál dolgozott.

¹⁸⁸ „Szilárd meggyőződés, hogy egy nemzetet nem a faji összetétele tesz nemzetté – ha Németországban ma más vélemény is az uralkodó – hanem kizárólag a szellemiség.” Uo. 133.

felfogása szerint is elítélendő – kizárólagos vámszedő és kufár felfogás és világlátás megtestesítői”. A kép sötét, az egyedüli megoldás: Krisztus. „Az ő erkölcsstanához és látásához minden vallás csak kezdet, alacsonyabb fok, halvány más.”¹⁸⁹

Az *Uj Kor* egyik hozzászólásban sem fedezte fel saját látószögét, s bár eredetileg ígérte, végül nem vállalta sem nézetei manifesztálását, sem az összegzést. A kezdeményezés komoly hozadéka volt, hogy a katolikus intelligencia szembesülhetett hat zsidó vagy zsidó származású értelmiségi szempontjaival és tapasztalataival, azonfelül az is megmutatkozott, hogy le lehet vetni az egyházi egyengondolkodás páncélját, ahogyan azt Kriegs-au Emil tette. A plébános expozéja megegyezett Joseph Bonsirven (1880–1958) köteteinek látásmódjával. A francia biblikus az 1910-es évektől végezte úttörő munkáját: az őskeresztény kor környezetét, avagy az ókor utolsó századainak zsidó kultúráját, gondolatvilágát, valláserkölcsei életét, a rabbinikus írásmagyarázatokat kutatta. Tevékenységét előjárói nem nézték jó szemmel: a katolicizmus szempontjából relevancia nélkülinek ítélték a judaizmus vizsgálatát és doktori értekezését elutasították.¹⁹⁰ Az intellektuális küzdelem végigkísérte pályáját. Vladimir Ledóchowski (1866–1942) jezsuita generális 1936-ban megtiltotta Bonsirven felkérésre tartott, nagysikerű előadásának megjelentetését,¹⁹¹ de addigra, könyveinek köszönhetően – igaz, csupán az érdeklődő értelmiség körében – már Magyarországon is ismertté vált.¹⁹² A francia tudós ismeretterjesztő írásai hozzájárultak a tudatlanság felszámolásához,¹⁹³ egyúttal – a bevett interpretációt zárójelbe téve – a teológiai

¹⁸⁹ Romboló szellem. *Uj Kor* 2. (1936) 7. sz. 134.

¹⁹⁰ 1910-ben Eschatologie rabbinique d’après les targums, talmuds, midrashes. Les éléments communs avec le Nouveau Testament című doktori értekezését, bár kiváló minősítést kapott, nem tudta megvédeni, mivel egyesek a X. Pius pápa által 1907-ben elítélt „modernizmussal” vádolták. *Laurence Deffayet*: Le père Joseph Bonsirven. Un parcours fait d’ombres et de lumières. Archives juives 40. (2007) 1. sz. 30–44.; *Bernay, S.*: L’Église de France i. m. 48–50.

¹⁹¹ *Deffayet, L.*: Le père Joseph Bonsirven i. m. 39–40. A katolikus csúcserőtelmeségiek szervezte Semaine Sociale de Versailles egyik előadója volt. A tiltás értelmetlenségét érzékelve Jean Verdier párizsi érsek 1938-ban felkérte az Institut Catholique de Paris falai között tartott kurzusra.

¹⁹² *Michel Károly*: Joseph Bonsirven: Sur les ruines du temple. Paris 1928. Katolikus Szemle 43. (1929) 5. sz. 474–475. A recenzió utáni első komoly hivatkozás: *Széchenyi György*: A zsidóság örök problémája. Magyar Kultúra 16. (1929) 19. sz. 257–265. és 20. sz. 314–324. A jezsuitát 1930-as években kiadott munkái tették igazán közismertté: *Joseph Bonsirven*: Les idées juives au temps de Notre-Seigneur. Paris 1934., valamint *Le judaïsme palestinien au temps de Jésus-Christ: sa théologie*. Paris 1934. Az Études című európai hírvé jezsuita folyóiratban, amelyet a magyar katolikus intelligencia is ismert, 1927–1938 között rovatot vezetett a kortárs judaizmusról. 1938 áprilisában az Ujság az antiszemitizmus ellentmondásaira hívta fel a figyelmet, felhasználva azt a gyűjteményes kötetet (Les juifs), amelybe a „francia katolicizmus ismertnevé kitűnőségei” írtak, köztük Jacques Maritain, Joseph Bonsirven, Paul Claudel, René Dupuis, Denis de Rougemont. Paul Claudel két levele. Ujság, 1938. április 14. 8.

¹⁹³ *Széchenyi György* 1929-ben nem tagadta, hogy a keresztény világ teljességgel tájékozatlan a zsidó vallás és mentalitás kapcsán, s épp ezért vett át gondolatokat Bonsirven könyvéből. *Hantos-Varga M.*: Avitt antijudaizmus és modern fajelmélet között i. m. 473–476.

feladványra, a „választott nép” hivatására kérdeztek rá.¹⁹⁴ Kriegs-au ezt értette meg, s e logika mentén írta válaszát. A várt „Krisztushoz térést” egészen más értelemben közelítette meg, mint a Bangha Béla közleményeiben is megjelenő hivatalos doktrína: nem az alsóbb rendűből, a meghaladottból kiinduló „felfejlődésről” szólt, hanem a saját vallásos identitás teljes megélésével kibontakozó lehetőségről.

A zsidókérdés az *Új Kor* tematikájában később háttérbe szorult, de amikor előkerült, vagy a szerzők, vagy a környezet miatt figyelmet keltett. Rajniss egy 1934-től formálódó, fiatal keresztény szakemberekből álló, radikális változtatásokat követelő mozgalom, a Reformnemzedék politikusa volt.¹⁹⁵ Néhány képviselőjük idővel a kormánypárt tagja lett. Az ankét után Szigeti Endre két írást szentelt e csoportosulásnak. A társaság célkitűzései harmonizáltak Gömbös Gyula elgondolásaival. Amint Vonyó József több helyen is kiemelte, a miniszterelnök kormányprogramja a fajvédő elvek politikába való leplezett beemeléséről árulkodott.¹⁹⁶ A „magyarság felemelését” célzó agrár- és szociálpolitikáját a zsidóság visszaszorítására kívánta alapozni, s már 1935-ben kéziratban olvasta Kovács Alajos statisztikus, demográfus művét a trianoni ország zsidóságának foglalkozási és vagyoni adatairól.¹⁹⁷ Szigeti bemutatásában a „megújódott, gazdaságilag, társadalmilag átrendezett Magyarország” egyfelől a „fajszeretet” és a „szociális szeretet” egységét jeleníti meg, másfelől a polgári államot felváltó „heroikus államot” reprezentálja. A Reformnemzedék feladatát expresszíven foglalta össze: a gazdasági és pénzügyi erőforrásokat össze kell fűzni a magyar faj sorsával. „A magyar értelmiségnek meg kell telítkeznie egy belső imperializmus feszültségével, mert vagy hódítani fog, vagy elpusztul”.¹⁹⁸ A periodika előfizetői egy visszhangot kiváltó dolgozatban már találkoztak ezzel a gondolattal. Aradi Zsolt a lap indulásakor az új mozgalmak nacionalizmusa, így az övék kapcsán is, egy dán nemzetiszocialistát idézett, aki szerint a határon túli vidékekre tekintő imperializmus helyett befelé forduló dinamikával, s a „nemzet gyökereit keresve kell

¹⁹⁴ A „helyettesítési elmélet” [substitutio], amely az Ószövetség népének elvettetését állítja, már a 2. században megszövegezték. Szent Ágoston (354–430) történelemteológiája mélyítette el a távolságot: a küldetését megtagadó zsidóság a Krisztus-esemény igazvoltának tanú-népe, szolga mivolta isteni büntetés, amelynek jogosságát vaksága és megátalkodottsága indokolja. Az egyház lépett Izrael helyébe. A 19. század végén az integrizmusba átforduló intranzigencia dinamizálta e régi elméletet. Ezzel szemben Bonsirven elismerte a judaizmus önértékét, s az „üdvösség közvetítőjeként” felfogott Tóra (a Törvény), valamint a „krisztusi megváltás” tanát próbálta egy (új) teológiai rendszerben elhelyezni, amelyben a keresztény hit mintegy betetőződése, szerves folytatása az ószövetségi vallásrendszernek.

¹⁹⁵ Vonyó J.: Gömbös Gyula i. m. 406–408.

¹⁹⁶ Uo. 221–227., 346–347.

¹⁹⁷ Ungváry K.: A Horthy-rendszer i. m. 199.; Kovács Alajos: A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében. Bp. 1938.

¹⁹⁸ Szigeti Endre: Nincs megállás. *Új Kor* 2. (1936) 11. sz. 207. A folytatás egyértelmű: „[...] nincs más megoldás; hódítani vagy meghalni! S ha ez a feszültség itt-ott torz elméletekben, diák-táborozások fiatalos fenyegetőzéseiben vagy az úgynevezett szélsőségekben robban ki, ezen nincs mit csodálkozni, mert elfojthatatlan erők csapnak ki belőlük”.

az igazságot helyreállítani”.¹⁹⁹ Később, 1936 szeptemberében, Szigeti a spanyol polgárháború fordulatának tanulságaként egy „átütőerejű társadalmpolitikai mozgalom” elindításának lehetőségét feszegette. A bolsevik veszély mellett a másik pólusról, az „álarcos nagyhatalomról”, azaz a „nemzeti élet szempontjából csökkent értékű” nagykapitalizmusról érkezett, miközben nyomatékka jelentette ki, hogy „a magyar ipart és a kereskedelmet a nemzeti génusztól távolálló elemek” tartják markukban.²⁰⁰ A kiszólások továbbra sem tűntek el a lap hasábjairól. Nem mellékes részlet, hogy a Szegedről Budapestre áthelyezett Varga László jezsuita a konzervatív értékrendről szóló eszmefuttatásában szinte kötelezően emlegette a „teljes polgárjogot nyert zsidóság” fenyegető uralomvágyát és rombolását, amely szerinte „minden nemzetre nézve” veszedelmet jelent.²⁰¹

Fontos felidézni, hogy Balla Borisz 1936 januárjától a Miniszterelnökség sajtóosztályának munkatársa volt, később Gömbös Gyula személyi titkáráként dolgozott. Nehéz lenne nem feltételezni, hogy az *Uj Kor* – részben meggyőződésből, részben anyagi kiszolgáltatottsága miatt – időnként ne a sajtóirányítás kedve szerint működött volna. A nagyközönség kormányintenciók szerinti érzékenyítésének munkájába a katolikus lapok elvileg nem kapcsolódhattak be. A valóság azonban mást mutatott, 1935 nyarán Mihalovics Zsigmond, az Actio Catholica igazgatója és Czapik Gyula, az *Egyházi Lapok*, valamint a *Magyar Kultúra* felelős szerkesztője jelezte a hercegprímásnak, hogy a kormány délutáni lap indítását tervezi, s erre a Központi Sajtóvállalathoz tartozó *Uj Nemzedéket* szemelte ki. Az egyháznagyok azt remélték, hogy „laza kapcsolatok fenntartásával” és „lanyha támogatás nyújtásával” elkerülhető a „veszélyes helyzet”, s megtarthatják önállóságukat.²⁰² A félelem indokolt volt, hiszen fennmaradásukhoz állandó állami dotációra szorultak. A Központi Sajtóvállalat már 1929-ben anyagi összeomlás előtt állt, újságjaik fenntartására nem volt elégséges a püspöki kar havi segélye sem, így Bethlen Istvánhoz kellett fordulniuk kormányzati hitelért.²⁰³ Gömbös Gyula elődeihez képest kiemelt kérdésként kezelte a sajtópiac politikai átrendezését. A sajtóalapok központosításával előbb a kormányközeli médiumok számát növelte, majd lépésről lépésre haladva három kormánylapot – *Függetlenség* (1933), *Uj Magyarország* (1934), *Esti Újság* (1936) – alapít(ot)ott.²⁰⁴ Okkal írta 1934 őszén Serédi bíborosnak küldött

¹⁹⁹ *Aradi Zsolt*: Amiről dönteni kell. *Uj Kor* 1. (1935) 2. sz. 7–8. A radikális hangvétellű írás mellé Serédi Jusztiniánnak az értékteremtő sajtóról szóló beszédrészletét helyezték!

²⁰⁰ *Szigeti Endre*: Eszme vagy kard. *Uj Kor* 2. (1936) 19. sz. 9.

²⁰¹ *Varga László*: Tekintély és világnézet. *Uj Kor* 2. (1936) 19. sz. 3.

²⁰² EPL 2390/1935. Mihalovics Zsigmond beszámolója Gömbösnél való látogatásról. Czapik kézzel írott három levelét Mihalovics géppel készített összefoglalása egészítette ki. A jelzések az 1935. június 19-e és július 27-e közötti időszakot fogják át. Mihalovics július 25-én találkozott a miniszterelnökkel. Az Actio Catholica állt a megbeszélés középpontjában. A kanonok megjegyezte, hogy majdnem mindig Gömbös beszélt, aki kérdést nem is tett fel.

²⁰³ *Klestenitz Tibor*: A katolikus sajtómozgalom Magyarországon. Bp. 2013. 266–282.

²⁰⁴ *Sipos Balázs*: Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Bp. 2011. 147–149.

jelentésében Czapik Gyula, hogy a Központi Sajtóvállalat napilapjai „erősen függenek a kormánytól és egyes bankoktól, ami nehezíti a katolikus nézőpont képviselését”, pár hónappal később pedig úgy látta, hogy „a katolikumnak csak akkor jut szerep, ha közleményei nem érintik a kormány mentalitását”.²⁰⁵ S hogyan állt az *Új Kor*? Szokatlanul lépésnek számított, hogy az akkor még magát „aktív katolikus orgánumnak” nevező folyóirat Szigeti első gondolat sorával egyidőben, 1936 májusában közölte Antal Istvánnak, a Miniszterelnökség sajtóosztálya volt nagyhatalmú vezetőjének, majd igazságügyi államtitkárnak (és a Reformnemzedék támogatójának) politikai szónoklatát.²⁰⁶ A *Magyarság*, később a *Korunk Szava* hevesen kifogásolta ezt a lépést.²⁰⁷ De a lap rendkívül alacsony ára és az általa követett trend miatt is nemegyszer jelezték, hogy feltételezik a titkos kormányzati anyagi támogatást. Katona Jenő az „ibrik-sajtó” és a „hitleri tárogató” kifejezésekkel az *Új Kort* minősítette, s hangsúlyozta, hogy a korrumpált lapok „antiszociális működést fejtenek ki, amikor lakájszellemükkel és az ellenvéleményt bűnné rágalmozó mindenre kaphatóságukkal kigyilkolják az olvasóikból az önálló gondolkodás hajlamát, terjesztik a szolgálalkúséget”.²⁰⁸ Széchenyi György is félreérthetetlenül utalt az „Antal-Marton hitlerista csoport” vélelmezett juttatásaira.²⁰⁹

Béry Lászlónak, a *Nemzeti Ujság* politikai rovatvezetőjének társszerkesztői kinevezésével megerősödött a kormánypárti politika támogatása, valamint az európai radikális jobboldal (Rex-mozgalom) támogató szellemű bemutatása. A katolikus társadalom egy számottevő rétegének bonyolult viszonyulását a zsidókérdéshez (valójában a katolikus államelmélet és keresztény morális, illetve a politikai meggyőződés közötti hasadást) kitűnően szemlélteti az *Új Kor* egyik, 1936 végi analízise, amely a német püspöki kar aktuális körlevelét magyarázta. Ebben a főpapok keserűen ismerték be, hogy a hierarchia eszköztelen, s már nem tudja az elnyomó államhatalommal szemben megvédeni a katolikus híveket.²¹⁰ A publicista logikája az új jobboldali berendezkedéseket figyelő magyar katolikusok

²⁰⁵ Kleitenitz T.: A katolikus sajtómozgalom i. m. 282.

²⁰⁶ Antal István: Katolicizmus és magyarság. *Új Kor* 2. (1936) 10. 189–190.

²⁰⁷ Katona Jenő: Salve, homo divinus! Magyarság, 1936. május 24. 2–3.; Széchenyi György: „A katolicizmus nevében” *Korunk Szava* 6. (1936) 23. sz. 437–438.

²⁰⁸ A dömpingsajtó. *Korunk Szava* 6. (1936) 21. sz. 395.

²⁰⁹ „Felmerül a kérdés ennél a dömping folyóiratnál is, hogy keletkezésükhöz, fennmaradásukhoz honnan merítették az anyagiakat. Ezt fontos volna tisztázni azért is, mert ha az Antal-Marton hitlerista csoporttól élvezték a támogatást, mi nem vagyunk hajlandók katolikus lapársunknak tekinteni az *Új Kort*.” Széchenyi György: A dömpingsajtó fogadatlan prókátora. *Korunk Szava* 6. (1936) 22. sz. 417–418.

²¹⁰ A Wotanhitű Baldur v. Schirach kinevezése fölforgatja a német belső békét. *Nemzeti Ujság*, 1936. december 4. 7. Alapos elemzés tárta fel a német katolikus egyház helyzetét: a német püspökök „nyíltan beszélnek azokról az elviselhetetlen lelkiismereti kényszerekről, amelyekkel a katolikus egyházat és annak tagjait meg akarják fojtani” – írta a *Nemzeti Ujság*. Baldur von Schirach, a Hitlerjugend vezetője, 1936. december 1-jétől a német ifjúság egészének neveléséért felelt. „Csak az Isten védhet meg benneket!” *Korunk Szava* 6. (1936) 24. sz. 461.

zavarát tükrözte. Bár megismételte a német püspökök korábbi állásfoglalását, mely leszögezte, hogy a nemzetiszocializmus „mint világnézet összeegyeztethetetlen a katolicizmussal”,²¹¹ mégis a lapindítás óta vissza-visszatérő szólamot hangoztatta: a folyóirat igyekszik felmutatni mindazt, ami az osztrák, portugál, német és olasz rendszerekben „örök keresztény érték”, ennél fogva a szerkesztőség véleménye az, hogy a Németországban uralkodó ideológiában „feltétlenül jó” a „bajtársi szolidaritás kifejllesztése”, valamint a „nemzeti öntudatosítás”. Az anonim auktor meglepődését fejezte ki amiatt, hogy a periodikát „pogány, elnyomó, diktatórikus áramlat” iránti szimpátiával vádolják, hiszen 1932 nyarán maga Ernszt Sándor „sok tekintetben [...] példának állította Hitlert”,²¹² A hivatkozás sántított, nem csupán amiatt, hogy a politikai erőviszonyok és kilátások már egészen mások voltak, hanem azért is, mert a prelátus hajdan érzékeltette a politikai és lelkiismereti szabadságra leselkedő veszélyeket. Noha a névtelen hírlapíró a német rezsím működése kapcsán sérelmezte a katolicizmus elhallgattatását és a keresztény egyházak üldözését, de a „totális állam” embert és közösséget (így a zsidóságot is) abszorbeáló ténykedését nem. „Nem arról van itt szó, hogy a fajimádat milyen katolikus tanba ütközik, vagy hogy a sterilizáció milyen tételes törvényt sért, hanem arról, hogy a törvényben [a konkordátumban és az állami polgári jogban – H.-V. M.] biztosított szabadságot nem hagyták meg. Hogy az állam egész erejével a katolikusok ellen fordul.”²¹³ Az intézményrendszer, vagyis a katolikus egyház leválasztása az általa megjelenített értékrendtől azonban abszurditás. 1933 elején a *Korunk Szava* még az elsők között figyelmeztetett az etatizmus német földön feltűnt újszerű formájára. „Az állam minden és minden, ami létezik: állam. Azaz: az állam az életnek minden megnyilvánulására és területére kinyújtja kezét, nem azért (mint azt a katolikus fölfogás is mondja), hogy őrködjék, fegyelmezzon és akciókat elősegítsen, hanem azért, hogy mindent magából és a maga képére alakítson. Nincsen az életnek többé olyan zúga, amely az állammal szemben egyéni jogát és bizonyosfokú szabadságát megőrizhetné [...] a radikális nacionalizmus a nemzetnek és a fajnak, mint bálványoknak áldoz, és mindent ezek alá rendel.”²¹⁴

²¹¹ A német püspöki kar az 1930-as évek elején megtiltotta a katolikusoknak az NSDAP tagságot, melyet 1933 márciusában feloldott. A korabeli, nehezen átlátható helyzetről lásd *Miccoli, G.*: Les Dilemmes et les silences i. m. 129–137.

²¹² A volt népjóléti és vallásügyi miniszter cikkét még a Völkischer Beobachter is lefordította. Az apologetikus megjegyzés fondorlatos volt. Ernszt három jellegzetességet sorolt: Hitler mindennek fölé helyezi „a germán faji gondolatot”; küzdelme „már nem politikai küzdelem, hanem hadjárat”; új kezdetekhez, a terror megjelenéséhez jutott a világ. Ennek ellenére elismerő szavakat is ejtett Hitler kitaratásáról és „fajszertetéről”. *Ernszt Sándor*: Hitler. Nemzeti Ujság, 1932. június 4. 1–2.

²¹³ Berliini tévedés. Uj Kor 2. (1936) 29. sz. 3.

²¹⁴ *Heinrich Getzeny*: Mi ellen küzdünk ma? *Korunk Szava* 3. (1933) 6. sz. 88–89.

Gömbös Gyula halála után, az 1937. márciusi megszűnése előtti utolsó hónapokban az *Új Kor* láthatóan kereste a helyét és hangját. A rá korábban is jellemző eklektikusság még inkább kiütközött. A zsidókérdés nem volt már ugyan egyetlen cikknek sem kizárólagos tárgya, de utalások szintjén továbbra is fel-felbukkant. Szabó Zoltán szociográfus vendégszerzőként a jobboldaliság mibenlétére kérdezett rá egy glosszában, s nehezményezte a nemzetfenntartás jelígéjével ellátott, zsidóellenességben kimerülő „antiprogramokat”, a „haszonjobboldaliakat, az ürügyjobboldaliakat, baloldal-ellen-jobboldaliakat”. „Bármilyen merész szó legyen is, ki kell mondanom, a magyar jobboldal keletkeztető oka nem önmagában van, hanem ellenségében.”²¹⁵

1937 januárjában több közéleti személyiség és sajtóorgánium is határozott fellépést sürgetett a nyilaskeresztesek és a Magyar Országos Véderő Egylet agresszív propagandájának megszüntetésére. Szabó cikkének megjelenése után Béry sajátos stílusban figurázta ki az általa zsidósággal azonosított „baloldal” észrevételeit és kívánságait, ahogy írta, a „hisztériás sikoltozást”. Egyebek mellett azt a kérést is, hogy a hatóságok tiltsák be a külföldről támogatott szélsőjobboldali izgatást. A felmerülő, félelemből fakadó igényeket (úgy mint egyes új pártok diktatúrás törekvéseinek megakadályozását) a zsidó polgári és gazdasági elit elleni támadássá fordította át. „A magyar élettel semmiféle közösségük nem volt azonkívül, hogy hatalomra törtek, jól éltek és lenéztek vagy utáltak mindent, ami ősi és magyar” – állította.²¹⁶

A következő hetekben a lassú elhalás tünetei jelentkeztek: nem volt világos koncepció, a témagazdagság eltűnt, a cikkek elszürkültek, s végül a hetilap megszűnt.²¹⁷

Összegzés

Az *Új Kor* sokszínű sajtótermékként indult. A politikára jóval nagyobb hangsúlyt helyezett, mint a versenytárs *Korunk Szava*, s egy ideig álca nélkül népszerűsítette a radikális jobboldali nézeteket.²¹⁸ A zsidókérdés tematikájának csupán egy szeletét alkotta. Nem tudhatjuk, hogy az ankét meghirdetése előtt a szerkesztők tudtak-e arról, hogy a miniszterelnök tervbe vette a zsidóság (nemzetgazdaság, oktatás,

²¹⁵ Szabó Zoltán: Jobboldaliság és vitézkötés. *Új Kor* 3. (1937) 1. sz. 5–6.

²¹⁶ Béry László: A szélsőségek. *Új Kor* 3. (1937) 4. sz. 7–8. Az idézett gondolat átfogalmazva többször szerepelt a cikkben, a sablonná vált kifejezésekkel egyetemben. (Pökhendi álfölény, zárt kaszt-élet, meghamisított valóság stb.)

²¹⁷ Pár héttel később a lap új tulajdonosokat kapott, s teljes profilváltás mellett még pár hónapig ugyanezen a néven vegetált.

²¹⁸ Aradi 1936 augusztusában egy hosszabb glosszában a lap politikai elfogultságáért Balla Boriszt tette felelőssé: „[...] még vele sem tudtunk annak idején, hónapokig tartó viták után sem, ezen a téren egy felfogásra jutni. [...] Mi, akik szigorúan napipolitikán kívül, illetőleg pártokon felül óhajtunk küzdeni, nem ezt az álláspontot foglaltuk el.” Politikai kérdések. *Új Kor* 2. (1936) 15–16. sz. 261. Ez így nem fedi a valóságot.

politikai joggyakorlás területein végrehajtandó) korlátozását.²¹⁹ Balla Borisz összekötöttese (Gömbös Gyula, Antal István) és új munkaköre (Miniszterelnökség sajtóosztálya) miatt ez egyáltalán nem kizárt. Ahogy az sem, hogy a gömbösi sajtópolitika lényegi jegyének megfelelően a vélemény-irányítás²²⁰ ágensei lettek, s a lap oldalain – a korszakra jellemző diskurzus hangneméhez képest színvonalas vitát befogadva – vezettek fel egy a kormány számára jelentős témát. A körkérdés ötlete azonban Imrédy Bélától is származhatott. Szociálpolitikai és modernizációs elképzelései miatt a Nemzeti Bank elnökét is foglalkoztatta a zsidóság magyarországi szerepe.²²¹ Akármint történt, az *Uj Kor* tehetséges fiatalokból álló, a szociális kérdésre fogékony, valamint valódi spiritualitásra áhítózó alapító gárdája gyakorlat nem respektálta XIII. Leó pápa bölcs tanácsát, aki a 19. század végi agresszív közéleti viták légkörében azt kérte a katolikus köziróktól, hogy „inkább az érvek súlyával, mint az irány hevesységével és keménységével diadalmaskodni iparkodjanak”.²²² Az intelmet XV. Benedek pápa (1914–1922) a „nagy háború”, másként a „civilizált Európa öngyilkossága” után megismételte. Enciklikájának újraközlését a *Korunk Szavából* dezertáló csoport 1935 elején még fontosnak tartotta. A világegyház feje 1920 nyarán többek között azt szorgalmaztatta, hogy a lapszerkesztők „írói tevékenységükben ne csak a valótlan és üres vádaskodásoktól tartózkodjanak, hanem minden sértő és erőszakos kifejezéstől is”.²²³ A periodikába dolgozatot/glosszát leadó személyek egy része türelmetlen, arrogáns stílusával, úgy tűnik, helytelenül értelmezte az oly csodált – 1937-ben Budapestre meghívott²²⁴ – Jacques Maritain szavait is. A zsidókérdést többször tárgyaló francia filozófus összetett társadalmi problémákról szólva a következőket írta: „A mi kötelességünk az, hogy mindenben a pozitívát keressük, hogy ne meghökkentésre [szó szerint letaglózásra – H.-V. M.], hanem gyógyításra használjuk az igazságot. Metsző szellem és gyöngéd szív szükséges.”²²⁵

²¹⁹ Vonyó J.: Gömbös Gyula i. m. 347–349.

²²⁰ Sipos B.: Sajtó és hatalom i. m. 148.

²²¹ Ungváry K.: A Horthy-rendszer i. m. 205–210. 1937. márciusi memoranduma, amelyet pénzügyminiszterként készített, igazolja, hogy a tervezett reformokat nem általában a „tőke”, hanem a „zsidó tőke” kárára akarta végrehajtani.

²²² A Cum multa (1882) enciklikát nem fordították le magyar nyelvre. Egyes részleteire hivatkoztak: *Sardá y Salvany Félix: A liberalismus bűn. Égető kérdések. Esztergom 1888. 88.* Más fordításban: „ne harcias, hanem tapintatos írásmódot használjanak” s „az ellent inkább az érvek erejével, mint sem szenvedélyes és szúrós írással igyekezzenek legyőzni”. *M. J.: Nyílt levelek a szerkesztőhöz. Magyar Szemle 1. (1889) 16. sz. 182.*

²²³ Egy mindig aktuális szó. *Korunk Szava 5. (1935) 1. sz. 39.*

²²⁴ A Vigilia és az Uj Kor alapítói meghívására érkezett a fővárosba. *Cavallier József: Jacques Maritain Budapesten. Nemzeti Ujság, 1937. február 7. 6.*

²²⁵ *Jacques Maritain: Művészet, bölcsélet, Isten. Korunk Szava 3. (1933) 8. sz. 123.* Ford. Posszonyi László. A Maritain-idézetek forrásának helyét sohasem tüntették fel. Az adott szövegrész a filozófus 1926-ban írt munkájából való. „Notre affaire est de chercher le positif dans toutes choses, d’user le

Végelemzésben elmondhatjuk, hogy az *Új Kor* az „országrendezésnek” azt a módszerét (és ideológiáját) propagálta, amely szemben állt a valós „nemzetépítéssel”. Közleményei egy jelentős hányadának felfogását nem lehet levezetni a katolikus egyház államelméletéből és politikai tanításából, hiába a keresztény értékrend követésére irányuló szándék (és szólam). Ez már csak azért is töprengésre ad okot, mivel a magyar reformkatolikus vonulat egésze – s az *Új Kor* csapata is –, naprakészen ismerte a francia katolikus megújulás intellektuális teljesítményeit (az *Esprit*, a *L'Aube*, a *La Vie intellectuelle*, a *Sept*, valamint a *Semaine Sociale de France* publikációit) és megmozdulásait (az „emberi személy” védelme, továbbá a közjó helyes interpretációja érdekében kiadott közéleti állásfoglalásokat).²²⁶ Francia példaképeik pedig ekkor egy új gondolkodásmód – a párbeszédre alapuló, értékelvű, perszonalista berendezkedés – az „igazi humanizmus” megteremtésétől remélték a felbolydult világ rendjének helyreállítását.

SURVEY ON "JEWISH QUESTION"
IN THE CATHOLIC PERIODICAL *ÚJ KOR* IN 1936

By Márta Hantos-Varga

SUMMARY

This essay focuses on a specific Catholic trend, which stressed the importance of the social teaching by the Catholic church, admired the French culture and the Catholic revival of the 1930s, but afterwards it became divided about political issues. This so-called „active” Catholic group published a high-quality periodical from 1931, but subsequently the editorial office was ruptured and another journal (*Új Kor – New Era*) was created in 1935. The persons who broke away were close to the „race defender” Prime Minister Gyula Gömbös and agreed on his political agenda, and they also had contact with governmental personalities. Although the study concentrates on the survey about the „Jewish question”, which took place in the spring of 1936 and involved fourteen well-known personalities, including six „Jews” who could express their views, it also discusses the political, social, economical (and ecclesial) perspectives of *Új Kor*. It is possible that the initiative of *Új Kor* in 1936 was stimulated by the government. Some of the statements in this essay are based on archival sources.

vrai moins pour frapper, que pour guérir.” *Jacques Maritain: Réponse à Jean Cocteau*. Jacques et Raïssa Maritain. Oeuvres Complètes III. Fribourg–Paris 1993. 724.

²²⁶ 1935-ben az abesszínai háború, 1936-ban a spanyol polgárháború kapcsán tettek világos kijelentéseket, melyekben elítélték az agresszív expanziót, a „fajok egyenlőtlenségének” a civilizációs küldetést alátámasztó elméletét, majd a spanyol események egyoldalú megítélését. *Jean-François Sirinelli: Intellectuels et passions françaises. Manifestes et pétitions au XXe siècle*. Paris 1990. 109–111.; *Philippe Chenaux: „Humanisme intégral”* (1936) de Jacques Maritain. Paris 2006. 39–43.

Miskolczy Ambrus

A ROMÁN KÖZÉPKOR IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

Régi-új viták és közelítések

Magyarságkutató Intézet, Bp. 2021. 631 oldal

Miskolczy Ambrus szerteágazó tevékenységének kedvelt témái közé tartozik a 19–20. századi román művelődés- és politikatörténet, illetve az új- és jelenkori magyar–román viszony. A román kultúra irigylésre méltó ismerete megmutatkozik az itt bemutatott kötetben is, amely újdonságnak számít a szerző életművében, ugyanis ezúttal a középkor kerül górcső alá. A váltás nem történt egyik napról a másikra, ugyanis az elmúlt fél évtizedben Miskolczy több tanulmánnyal is jelezte a jelzett korszak iránti érdeklődését, illetve megvetette az itt bemutatott monográfia fejezeteinek alapjait.

Már a könyv címe is izgalmas olvasmányt ígér, ugyanis két olyan fogalmat tartalmaz, amely többféleképpen értelmezhető. A román középkor vonatkozhat csupán a román etnikum vagy pedig az úgynevezett román térség (spatiul românesc, amely nagyjából megfelel a két világháború közötti Románia területének) teljes lakosságának múltjára. Miskolczy a román történelem és ezen belül a román középkor klasszikus értelmezését választotta, vizsgálatának tárgya a román nép középkori története. Pontosabban a könyv nemcsak a középkorról, hanem a középkori események alapján kialakult új- és jelenkori narratívákról, mítoszokról is szól, leginkább ezáltal kapcsolódik a szerző korábbi munkásságához.

Az újabb román történetírásban az 1600. esztendő, Vitéz Mihály rövid havasalföldi, erdélyi és moldvai együttes uralkodásának évét tekintik a középkor lezárásának. Ezzel szemben Miskolczy 1526-ra helyezi a korszakhatárt, tehát a hagyományos magyar történelemszemlélet követi és egyúttal jelzi, hogy műve magyar–román történelem, vagyis elsősorban a magyar szempontból is lényeges kérdések foglalkoztatják.

A borító maga is arra mutat, hogy az időszerű kérdések igen sokfélék és szerteágazók. A montázsképen az SPQR (Senatus Populusque Romanus) feliratú római vexillum mellett Havasalföld (Havaselve) és Moldva, illetve a Hunyadi család kibővített címerét, két középkori román uralkodó, Nagy István moldvai (1457–1504) és Vlad Ţepeş havaselvei (1448, 1456–1462, 1476) vajda, valamint Nicolae Iorga történész (1871–1940) arcképét láthatjuk. A kötet fő témái: a román etnogenezis, a középkori román államok, Moldva és Havaselve kialakulása, az erdélyi románság társadalmi helyzete, a román származású uralkodók és hadvezérek törökellenes harcai, a középkori román műveltség, illetve az ezekről szóló historiográfiai elméletek. Igen komplex munkáról van szó, amely a szerző alapos tájékozottságát dicséri. Kevés olyan szakember akad, aki az itt tárgyalt kérdések mindegyikét részleteiben ismerné, ezért mindössze néhány általános jellegű megfigyelésre szorítkozom. Az egyes kérdésekkel kapcsolatban megfogalmazott következtetéseket minden bizonnyal a jövő szakirodalma részletesebben is tárgyalni fogja, ezért érdemes volna a munkát románra vagy valamely világnyelvre lefordítani.

Mennyire időszerűek valójában a könyvben tárgyalt historiográfiai problémák? Nehéz egyértelmű választ adni. Ha a középkorral kapcsolatos iskolai tananyagot és a romániai közbeszédet nézzük, kétségtelenül ezek a legidőszzerűbb kérdések. Kontinuitásról, a román államok kialakulásáról és középkori uralkodók törökellenes harcairól minden romániai diák többször is tanulhat, ugyanis ezek a témák a 4., 5., 8., 9., és 12. osztály tantervében is szerepelnek. Az erdélyi románság középkori helyzete és a parasztfelkelések a rendszerváltás óta kiszorultak a kötelező tananyagból. Románia európai uniós integrációjának eredményeként egyre hangsúlyosabb szerepet kapott a románok által lakott terület, különösen Erdély multikulturális története, amelynek részesei a kisebbségi lakosok is. A változás látványosabb

a hivatásos történészek körében. A rendszerváltás után kiképzett történész-nemzedék legtöbb tagja magas színvonalú külföldi oktatásban részesült, ennek következtében a román medievisztikában egyre ritkább jelenség a nemzetközpontú, illetve magyarellenos közhelyek ismételése. Napjainkban már teljesen természetes, hogy a román középkorászok olyan témákról is írnak, amelyek néhány évtizeddel ezelőtt inkább csak magyar vagy szász kollégáik érdeklődésére tarthattak számot. Ma már – a teljesség igénye nélkül – az egyetemjárás és a nyugati gondolkodók erdélyi recepciója, a szentkultusz, a hiteleshelyek működése, az erdélyi nemesség genealógiája és kapcsolatrendszere vagy a regionális identitás is a román középkortörténet-írás időszerű témái. Nyilvánvaló, hogy a nemzeti történelem hagyományos témái nem szorultak ki teljesen a historiográfiai diskurzusból, de megítélésük már nem annyira egyöntetű, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Bár a szerző tudatában van a régi és új elméletek közötti feszültségnek, amit többször is hangsúlyoz a könyv bevezetőjében, a főszöveg csak utalásszerűen érzékelteti az utóbbi évtizedekben érezhető paradigmaváltást. Annak ellenére, hogy a román historiográfia rendszerváltás utáni nemzedékének képviselői gyakran fordulnak elő a könyv lábjegyzeteiben, talán a nem történész olvasók kedvéért érdemes lett volna jobban hangsúlyozni, hogy ma már Romániában is másként, árnyaltabban látják a középkor történetét, mint harminc évvel ezelőtt.

Miskolczy könyvének kétségtelen erőssége a felhasznált szakirodalom nagy mennyisége és sokszínűsége (kétezernél is több lábjegyzetről és 44 oldalnyi bibliográfiáról van szó). A szerző nagyszámú írott forrást idéz a legújabb mérvadó kiadások alapján, és elemzésébe olykor másfajta primér források is bekerülnek, mint például a Hunyad megyei vagy moldvai templomok falképei. Ezzel szemben a régészeti eredményekkel kapcsolatban szkeptikus, saját bevallása szerint ezeket kerüli, mindemellett időnként beépíti érvelésébe, különösen a kontinuitás-vita kapcsán. A munka értékét növeli, hogy a szerző személyesen is ismeri a román történetírói közösség jelentős részét, a historiográfia idézése mellett olykor a szakmai körökben terjedő szóbeszéddel is alátámasztja mondanivalóját.

A könyv tematikája igen sokrétű, talán éppen ezért van az, hogy – minden igyekezete ellenére – a szerzőnek nem sikerült beépítenie munkájába a legújabb medievisztikai kutatások egy részét. Mindössze néhány példát említenék. A román szerzők közül Liviu Cîmpeanu nevének hiánya a legmeglepőbb, aki az utóbbi másfél évtizedben számos tanulmánnyal gazdagította a Hunyadi Jánosról, Nagy Istvánról, Vlad Țepeșről és annak apjáról, Vlad Draculról, illetve a Magyar Királyság, Havaselve és Moldva közötti kapcsolatokról szóló ismereteket. Hunyadi János származása és karrierje kapcsán érdemes lett volna Lupescu Radu historiográfiai összefoglalóját idézni. Lupescu más munkái tisztázzák a hunyadi vár építéstörténetét, illetve fényt vetnek Hunyadi reprezentációjára.

A Jagelló-korról szóló negatív képet a szerző némileg árnyalja, amikor elismeri, hogy azt a Mátyás-mítosz tette ennyire sötétté az utókor szemében. Alapvetően mégsem szakít azokkal a mára megkérdőjeleződött vélekedésekkel, amelyek szerint ebben az időben csökkentek a királyi bevételek, a budai udvar hanyatlott, hiányzott a rátermett katonai vezető. Ezt a magyar történetírás hagyományos megközelítését tükröző képet bizonyára még tovább árnyalta volna a legújabb kutatások, különösen Neumann Tibor, C. Tóth Norbert és Pálosfalvi Tamás alapvető tanulmányának beépítése a kötet szakirodalmába.

„Vörös fonalaként” a könyv cáfolja a nemzeti érzelmektől, illetve az elmúlt rendszer ideológiai kívánságaitól motivált *neam cucerit* (meghódított nép) tézist, amely – röviden és némileg leegyszerűsítve – azt állítja, hogy a románok Erdély őslakosai, akiket a magyar hódítók és más idegenek, mint például a szászok, folyamatosan diszkrimináltak. Ha Miskolczy munkája románul vagy világnyelven is megjelenik, akkor kétségtelenül az úgynevezett *mítoszromboló*, a szerző által *revizionista realizmusnak* nevezett irányzat alapvető szintézise lesz.

Bár munkája révén historiográfiai mítoszokkal szeretne leszámolni, néha maga a szerző sem tud ellenállni a mítoszkövetés kísértésének. Ez különösen a Hunyadi János pályafutását tárgyaló fejezetben érhető tetten. Miskolczy Ambrus Hunyadija helyenként valóságos romantikus hősnek tűnik, aki tiszta erkölcsével és hazafiasságával kitűnt hasonló rangú kortársai közül. A várnai és rigómezei vereségek, a sorsdöntő siker elmaradásának okait a szerző mindenki másban keresi: a pápa és legátusa, a magyar király, a többi nyugati uralkodó és a magyar főurak osztoznak a felelősségen. Hunyadi János kedvéért Miskolczy már a kontrafaktuális spekulációk aknamezejére is hajlandó rálépni: az egész keresztény nyugat összefogásával Hunyadi megelőzhette volna a végzetet. Lehetséges, de az elképzelés nemcsak kontrafaktuális, hanem utópikus is. A mítoszkövetés további példája a szerző azon kijelentése, hogy ha valamely történész a törökverő hős emberi gyengeségeiről is ír, az csak „nagy emberek kisszerűségének felkajtatásában leli örömét, mert így a sajátját fedheti. (Morbus hungaricus?)” (425).

Miskolczy Ambrus középkortörténeti következtetései nem újszerűek, hanem általában viszatükrözik a magyar történetírás hagyományos álláspontját. Ugyanakkor a román történetírás számos művét pozitívan értékeli, a román és magyar historiográfia túlzásait ugyanolyan iróniával kezeli. Több szellemes, de megütközést keltő kijelentéséből kitetszik a mindenféle – román, magyar vagy bármely más – történeti diskurzussal szembeni szkepszise. A témák nehézsége ellenére, könnyed stílusának, ironikus és önironikus humorának köszönhetően, Miskolczy munkája kifejezetten olvasmányos. Egyszerű nyelvezete mellett a jelenkori történetek és jelenségek olykor meglepő kontextusokban való felvillantása jelentős mértékben hozzájárul ahhoz, hogy a munka a nem-történész olvasó számára is érthető és élvezetes olvasmány legyen.

Bár az újabb medievisztikai kutatás már meghaladta néhány tézisé, a kötet megkerülhetetlen lesz a középkori román történelemre és historiográfiára, illetve az előbbiekre magyar recepciójára vonatkozó kutatásokban. Ugyanakkor hasznos kiindulópont azok számára, akik alaposabban szeretnék megismerni a románság középkori történetét és annak sokszínű értelmezését.

Kovács Mihai

Mihail Konsztantyinovics Juraszov

VENGRIJA I RUSSZKIJE KNYAZSESZTVA V XII V.

Petroglif, Moszkva–Szentpétervár 2019. 496 oldal

Az oroszországi Petroglif kiadó a 2017-ben indított *Szirin, az orosz civilizáció hangjai* sorozat részeként jelentette meg az Oroszországi Tudományos Akadémia Oroszország Történeti Intézete (IRI RAN) munkatársának, Mihail Konsztantyinovics Juraszovnak a monográfiáját (magyar címe: *Magyarország és a rusz fejedelemségek a XII. században*), amely egyben a szerző 2019 tavaszán megvédett akadémiai doktori disszertációja. A mű egy háromkötetesre tervezett sorozat – a téma kronológiáját tekintve utolsó – darabja lenne: az első, még meg nem jelent kötet Magyarország és a Rusz 10–11. századi kapcsolattörténetét fogja áttekinteni, de a vállalkozás céljai között szerepel Anonymus gestájának orosz nyelvű fordítása és kritikai kiadása is. Mihail Juraszov az IRI RAN Vlagyimir Kucskin professzor által vezetett Rusz-munkacsoportjának tagja, elsődleges kutatási témája Magyarország és a Rusz kapcsolata a középkorban.

Jelen kötet tartalma részleteiben már ismert, ugyanis 2017-ben Szentpéterváron a Nauka Kiadónál önálló kötetben megjelent a szerző Kálmán fia Borisz („Borisz Kalmanovics”) politi-

kai pályájáról szóló műve (*Vnuk Vlagyimira Monomaha. Borisz Kalmanovics, knyjaz' avantjuriszt*). A most ismertetett monográfia a 12. század elejétől III. Béla uralmának végéig (1196) tárgyalja Magyarország és a Rusz kapcsolatait. A rendelkezésre álló források jellegéből adódóan a mű elsősorban politika- és diplomáciatörténet, a korábbi historiográfiai tradíció csapásvonalain halad, módszertani értelemben újdonságot nem várhatunk tőle.

A magyarországi, lengyelországi és a Ruszban keletkezett „tradicionális” kútfők (magyarországi krónikák, oklevelek, rusz évkönyvek, lengyelországi elbeszélő források) mellett a szerző munkája során figyelembe vesz kései, ám vitatott hitelességű műveket is, mint a 15. századi *Jermolin-évkönyv*, amelyben a magyarokat is érintő unikális és a térség első számú forrásának tekinthető *Ipatyjev-évkönyvből* is hiányzó információk olvashatók a déli Rusz 12. századi történetére vonatkozóan. Szintén viszonylag gyakran hivatkozik a 16–17. századi „déli rusz/ukrán” *Gusztinjai-évkönyvre*, amely ugyancsak unikális – bár időnként téves – értesítéseket tartalmaz a 12. századi déli Rusz eseménytörténetéről, bizonyos vonatkozásokban (mint például Vlagyimir Jaroszlavics és a magyarok harca Halicsért 1190 körül) mégis részletesebb és M. K. Juraszov szerint hitelesebbnek tűnik, mint akár az *Ipatyjev-évkönyv*. A műben gyakran reflektál a sokat vitatott tatycsevi értesítésekre, ezek magyar vonatkozásaira, melyek többsége Juraszov szerint téves (nevek összetévesztése az Árpádok és Rurikidák dinasztikus kapcsolataival), esetleg helytállóságuk nem bizonyítható. E kritikus megközelítés jegyében cáfolja például azt az ukrán történetírásban elterjedté vált (Kotljár, Vojtovics) és végső soron egy tatycsevi értesülésre visszavezethető elképzelést, miszerint Jaroszlav Oszmomiszl halicsi fejedelem anyja Könyves Kálmán lánya lett volna. Azt a tatycsevi értesülést viszont megengedhetőnek tartja, miszerint a Kálmánnal 1099-ben szembekerülő Rosztyszlavics Volodar (Jaroszlav Oszmomiszl nagyapja) és Vaszilko anyja, azaz a novgorodi származású tmutarakanyi fejedelem Rosztyszlav Vlagyimirovics felesége magyar lehetett.

A szerző megemlíti a magyar okleveles anyag jelentőségét a forráskritikai bevezetőnél, de később a főszövegben már nem hivatkozik a téma szempontjából is releváns középkori magyar jogi dokumentumokra.

A felhasznált szakirodalomban és jegyzetapparátusban magyar, orosz, ukrán, lengyel művek szerepelnek. M. K. Juraszov elsősorban a magyar kutatókkal igyekszik tudományos diskurzust teremteni, narratívája érezhetően arra törekszik, hogy a magyar történetíráshoz (is) kapcsolódjon. A magyar történészek közül elsősorban a téma első számú szakértője, Font Márta professzor, illetve Makk Ferenc munkáit idézi, egyetértőleg vagy polemizálva velük. (Pauler Gyula az a magyar történész, akinek a munkásságáról egyértelműen szuperlatívuszokban nyilatkozik.) A narratíva mindenekelőtt a magyar történetírásban felmerült problémákra reflektál, de a szerző nemcsak ismertet, hanem ki is fejtja a saját véleményét. Makk Ferencet támogatja például az 1127-re datált *machia Ruthenorum* kérdés körül kialakult polémiaiban, miszerint ez, összevetve más, krónikás adatokkal is, arról tanúskodna, hogy II. István Vlagyimirko Volodarovics zvenyigorodi fejedelemnek nyújtott segítsége egy Lengyelország elleni katonai akcióban realizálódott. A szerző a könyvben időnként – ám eléggé rendszertelenül és lezáratlanul – kitér a rutén-kérdésre, azaz arra, hogy mikor jelentek meg az Északkeleti Kárpátokban a ruszinok.

A Magyarország és Rusz közötti kapcsolatok 12. századi történetének ismertetése 1099-től, Kálmán csapatainak peremisli katasztrófájával kezdődik. Kálmán király és fivére, Álmos herceg felesége is a Ruszból származott; Álmos felesége, Predszlava a kijevi nagyfejedelem, Szvjatopolk Izjaszlavics lánya volt, és tőle származtak az Árpád-ház II. Istvánt követő uralkodói. M. K. Juraszov művében ez a szövetségi/dinasztikus kapcsolat túldimenzionálva és egyoldalúan jelenik meg (bár lehet, hogy ez csak a téma jellegéből adódó optikai csalódás), abban az értelemben, hogy a szerző szerint mintha a kijevi események mozgatták volna a magyar belpolitikát (a magyar dinasztia történetét): szerinte az 1113 utáni kijevi hatalomváltással

(Vlagyimir Monomah uralomra jutásával) lenne összefüggésben Álmos megvakíttatása (1113 vagy 1115). Kálmán hűtlen felesége, Jevfimija elűldözése után pedig Magyarország és a Rusz (a Monomah-dinasztia) kapcsolatai a „stabil szövetség” helyett a turbulencia irányába haladtak, melynek az 1130-as évek végén II. Béla Jaropolk Vlagyimirovicznak (Kijev) Vszevolod Olgovics (Csernyigov) ellen nyújtott segítsége vetett véget, és amit a Borisznak nyújtott támogatás felfüggesztése is jelzett. (Borist a szerző szerint a volinyi fejedelem, a Monomah-fi Andrej Vlagyimirovics Dobrij támogatta a Sajó menti csatában).

A könyvben természetszerűleg fontos szerep jut az 1146–1154 közötti háborúnak, amelyben a magyarok is aktív szerepet játszottak Kijev (Izjaszlav Msztyiszlavics) szövetségeseiként, szemben a halicsi–csernyigovi–északkeleti „koalícióval”. 1144-ben a magyarok még a halicsi Vlagyimirko Volodarevicset támogatták az akkor már kijevi nagyfejedelemséget elfoglaló Olgovics Vszevoloddal szemben. II. Géza házassága Jefroszina Msztyiszlavnával megváltoztatta a helyzetet, főleg azt követően, hogy 1146-ban Izjaszlav Msztyiszlavics került Kijev élére, az ott 1139 óta uralkodó Olgovicsot váltva. A magyarok a kijeviek megbízható szövetségesei voltak Csernyigov és az északkeletiek ellen. A Ruszban kibontakozott harc szinkronban zajlott az ekkor formálódó nagy európai szembenállással: I. (Komnénosz) Mánuel bizánci császár és III. Konrád német király szövetsége 1148-ban a normannok ellen egybeesett a magyar–bizánci konfliktus kiéleződésével és a magyarok szövetségeseinek számító szerbeknek a bizánciaktól elszenvedett vereségével. Az összeurópai szembenállás a Ruszra is kiterjedt: a halicsiak és a Jurij Dolgorukij vezette északkeletiek inkább Bizánchoz álltak közel (amit majd Andrej Bogoljubszkij idején egyfajta „izolacionalizmus” váltott fel), míg Kijev Magyarországhoz kötődött. Ráadásul Magyarország a Balkánon is konfliktusba került I. Mánuel birodalmával, ami talán paradox módon, de érthetően még inkább belesodorta Magyarországot a Rusz belharcaiba. A komoly magyar érdekltséget nemcsak II. Géza, hanem nagybátyja, a szerb Belus bán lányának a szintén kijevi Monomah Vlagyimir Msztyiszlavicsal kötött házassága jelezte. M. K. Juraszov kimondottan egy nagy európai szembenállás egyik frontjaként érzékelteti a Rusz 1146–1154 közötti belháborúját. 1149-ben Izjaszlav elvesztette Kijevet, ahol Jurij Dolgorukij szállt meg, Izjaszlav Msztyiszlavics Luckba szorult, ám 1151-ben a Ruta menti csatában döntő győzelmet aratott Jurij felett. 1153-ban a halicsi Vlagyimir meghalt, Jaroszlav Oszmomiszl azonban folytatta apja politikáját, bár 1154-ben Tyerebovljánál – a Szeret folyó partján – vereséget szenvedett Izjaszlávtól. Izjaszláv halála után azonban visszatért Kijevbe az északkeleti Jurij Dolgorukij, ami Juraszov szerint érzékenyen érintette a magyar pozíciókat. Jurij Dolgorukij végül győztesen került ki a háborúból, s ezzel a magyar keleti politika tere is beszűkült: Kijev helyett inkább Halics vált fontossá az 1160-as években átmenetileg politikai bizonytalanságba süllyedő Magyarország számára. A halicsi szövetséghez már II. Géza idején visszatért a Magyar Királyság, s a nagy halicsi fejedelem, Jaroszlav Oszmomiszl III. Istvánt is támogatta. A mű utolsó fejezete III. Béla halicsi törekvéseivel foglalkozik. E törekvések végül nem jártak sikerrel a lengyelek által támogatott Vlagyimir Jaroszlavicsal szemben, de a részletező és némileg gépies elbeszélés mintha nem érzékeltetné, hogy III. Béla halicsi politikája *minőségi* eltérést jelentett a korábbi időszakhoz képest, ugyanakkor „nem utolsósorban” az északkeleti „oros” Vszevolod elrettentő erejének tudja be, hogy a magyar király (Jefroszina Msztyiszlavna fia) nem erőltette a halicsi expanziót.

M. K. Juraszov könyve alapos és faktológiai megközelítésű eseménytörténeti ismertetés, igen nagy, a szerző érezhetően maximalista indíttatásának megfelelő apparátussal felvértezve. Juraszov a korábbi munkáiban már megszokott körülményes alapossggal, aprólékossággal vizsgálja kutatása tárgyának részletkérdéseit. A műben elég sok a kronológiai problémafelvetés, aminek a fontossága vitathatatlan, de erősen kérdéses, hogy ezt kell-e egy kutatás intellektuális végcéljának tekinteni.

Bízást állítható, hogy ez a mű megkerülhetetlen lesz azok számára, akiket Magyarország és a Rusz 12. századi kapcsolattörténete érdekel, de inkább kézikönyvszerűen használható azoknak, akik a középkori Rusz, elsősorban a déli Rusz kronológiai és dinasztikus, politikai útvonalait akarnak eligazodni. Ez a könyv számos részletkérdésben könnyen áttekinthető és új szempontokat adó információkat tartalmaz, de talán éppen a tucatnyi irányban szétforgácsoló részletesség az oka annak, hogy az olvasónak olyan érzése támadhat, mintha a műnek nem is lenne egységes narratívája, gondolati íve (a nagy fejezetek végén nyúlfarknyi összefoglalás olvasható), inkább csak részproblémák nagyon alapos elemzését látjuk, gépés-mechanikus nyelvezettel megírva. Módszertani iránymutatást nem találunk a könyvben, magától értetődőnek tűnik, hogy az egyes uralkodók, fejedelmek intrikái és dinasztikus kapcsolatai a történelem mozgatórugói, és ez is határozza meg az elbeszélés fonalát, de a regionális, „geopolitikai” kontextus – elsősorban a Ruszon belül – mintha elsikkadna. Jó lett volna például – ha már a szerző félmondatokban felvetette ezt a problémát – bővebben és lényegre törően olvasni a csernyigovi Olgovicusok és az Árpádok érdekes kapcsolatáról, mely persze majd csak a 13. században teljesedik ki igazán. Intellektuális kalandot vagy legalább a miértekre való válaszkérésért tehát ne várjon az olvasó ettől a nagyon alapos, hasznos, a maga nemében magas színvonalú műtől.

Gyóni Gábor

Deák Ágnes – Tamás Ágnes

SZISZIFUSZOK KÜZDELME

Kormányzat és sajtópolitika Magyarországon, 1860–1875

Cieger András közreműködésével

Kronosz, Pécs 2021. 610 oldal

Deák Ágnes 2018-ban megjelent, *Suttogások és hallgatások – Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867* című monográfiája után ezúttal is a magyarországi kormányzati sajtópolitika elveit és gyakorlatát tette vizsgálata tárgyává. A 19. századi magyar eszme- és politikatörténettel foglalkozó, elismert kutató, a Szegedi Tudományegyetem professzora a 2021-ben megjelent új kötetet egykori doktori témavezetettjével, Tamás Ágnessel együtt jegyzi, aki szintén a szegedi egyetem docense, kutatási területe a 19–20. század hazai és külföldi vizuális forrásai, különösen az élclapok, karikatúrák, az ellenségképek és sztereotípiák összehasonlító elemzése, valamint a sajtótörténet és sajtóirányítás. A már terjedelmében is jelentős, bő 600 oldalas munkában két esettanulmányával közreműködőként megjelenik a 19. század politika- és társadalomtörténetének neves ismerője, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének főmunkatársa, Cieger András is.

Már a kötet címe, illetve az alkotók személye is politikatörténeti vizsgálódásokat sejtet: „Egy ország sajtójának története egyben annak politikatörténete is. A törvényes sajtószabadság foka a legbiztosabb mértékegysége annak, hogy ítéletet alkossunk a polgári szabadságról általában véve” (11.) – olvashatók a bevezetésben Georg Lienbacher bécsi államügyész szavai. E kijelentés pedig nem csupán az 1860-as évek osztrák–német birodalmi vezetés, de a Deák-párti kormányzatok „törvényes sajtószabadság” értelmezését is fémjelezte.

Deák Ágnes és Tamás Ágnes szerényen jegyzi meg, hogy rövidnek tűnhet a kitűzött másfél évtizedes vizsgálati periódus (1860–1875). Valójában azonban a vállalkozás mind az ál-

taluk említett Habsburg Monarchia-beli és azon belül a magyarországi többszöri politikai kurzusváltások, mind a szerzők kutatói hozzáállása miatt jelentős munkát ígér. Utóbbiról már a felhasznált források is árulkodnak. A szerzőpáros elsősorban a bécsi központi, valamint a magyarországi kormányzati szervek iratanyagát vette alapul. Így azonban olyan kihívásokkal kellett megküzdeniük, mint a miniszteri előterjesztésekből kiemelt és más iratcsoportba átsorolt akták vagy a töredékes formában fennmaradt rendőrmiszteriumi, illetve belügyminiszteriumi anyagok. Könnyebb helyzetük volt az államminiszterium, majd a közös külügyminiszteriumhoz tartozó Sajtóiroda forrásaival, valamint a bécsi központi minisztertanács üléseinek nyomtatott jegyzőkönyveivel. A magyarországi kútfők esetében egyrészt a hiánytalan magyar udvari kancelláriai, valamint helytartótanács (elnöki), illetve az informatív miniszterelnökségi iratokkal, másrészt azonban a szűkszavú minisztertanács jegyzőkönyvekkel, a hiányos belügyminiszteriumi, valamint a teljes egészében megsemmisült igazságügy-miniszteriumi anyagokkal kellett számolniuk. Mindemellett – esetlegesen ugyan, de – a politikai sajtó, illetve a sajtómunkások megjelenítésére is törekedtek: a különböző műfajú kiadványok mellett a kutatásban helyet kaptak levelezések, naplók, visszaemlékezések is.

A monográfia nyolc részre tagolódik, amihez bőséges apparátus – például név- és lapmutatók, táblázatok, illusztrációk jegyzéke – társul. A vizsgálódások négy témakörre koncentrálnak: 1. sajtószabályozás, 2. a kormányzat szolgálatában lévő lapok, 3. propaganda, 4. sajtómegtorlás. Ezekhez a terjedelmes (általában 110–120 oldalnyi) fejezetekhez járul a bevezetés és az összegzés, valamint a két esettanulmány.

A felosztás a 19. századi állami sajtópolitika feladatköreit tükrözi. A tárgyalt időszak kiválasztását az indokolja, hogy a század közepét követő három évtizedben alakultak ki a modern állam sajtópolitikai normái és intézményei. Így – indokolt esetben – az 1850-es évek viszonyaira is visszatekintenek a szerzők, továbbá – a teljesség kedvéért – a négy nagy fejezet bevezető szakaszaiban a század első felébe is bepillantást nyer az olvasó. A megjelenített terület is túlmutat a címben szereplő Magyarország határain. 1848–1849 forradalmi éveit követően ugyanis ismét előtérbe került a birodalmi centralizmus gondolata. Így az Osztrák Császárság, továbbá az Osztrák–Magyar Monarchia államainak példái a középpontba állított hazai állapotok még hatékonyabb bemutatására szolgálnak.

A kötet egyik fő jellemzője a nyilvánosság kizárásával történő politikai vitahelyzetek, vélemények, jelentések részletgazdag szemléltetése, amely kiegészül a megfelelő háttérinformációk – például (diplomáciai) kapcsolatok, hivataltörténeti adalékok – rövid ismertetésével. Ezek alapján valóban jól körvonalazhatók a cislajtán és a magyar területek közötti eltérések, valamint a hazai állapotok. Kiderül, hogy az 1850-es években a birodalmi vezető politikuskok hatalmi harcának következtében nem jött létre erős és szisztematikus szervezeti keret a belföldi sajtó befolyásolására. Noha az 1862. decemberi ausztriai sajtótörvény lazított a sajtóellenőrzés gyakorlatán, a sajtó munkásaira nehezedő nyomás jelentős mértékben megnőtt. Magyarországon eközben a kancellár és a helytartó nézetkülönbözőségéből fakadó kormányzati bizonytalanság akadályozta a kívánatos sajtópolitika létrejöttét. Ez látható például a hivatalos lapok esetében is: míg Forgách Antal racionális, békéltető, közvetítő hangnemet várt el, addig Pálffy Móric a közvélemény befolyásolásáért a harcias stílust szorgalmazta. Az utóbbihoz közelített Forgách utódjának, a programhirdetésre számító Zichy Hermann-nak az elképzelése, aki azonban túlságosan buzgó kiszolgálója volt a birodalmi centralizációnak. A politikai kiszámíthatatlanság pedig nyomasztotta a sajtómunkásokat. 1867 politikai rendszerváltozása sem hozott jelentős változást: az 1848. évi sajtótörvény és azzal együtt a sajtóesküdtszékek visszaállítása ellenére ugyanis a kormányférfiak a lap támogatók vagy a represszió terén sokat átvettek elődeiktől, ellenfeleiktől.

Vállalkozások (például lapindítások) vagy épp hatóságok működtetéséről lévén szó, a politikai célkitűzések mellett a szerzők vissza-visszatérően foglalkoznak a pénzügyi lehetőségek és

a gazdasági háttér bemutatásával. A monetáris szempontok (előfizetések, tarifák, jövedelmezőség, kauciók, bérleti díjak, honoráriumok stb.) hangsúlyáról árulkodik, hogy a mellékletként közölt kilenc táblázatból nyolc a lapok és hivatalok költségvetéséről, valamint a magyarországi sajtószubvenciókról tájékoztatnak. A finansziális megközelítés ugyancsak felszínre hozza a területi különbségeket, valamint sajátosságokat. Amíg például 1867 után Bécs a teljes állami lapkiadás mellett maradt, addig a magyar kormány – rövid kísérletezést követően – hivatalos lapkiadását üzleti modell szerint magánvállalkozóval végeztette.

Az aprólékos kutatások számos új vagy éppen a korábbi ismereteket megerősítő, azokra reflektáló információval színesítik a korszak közéleti szereplőinek portréit is. Legjobb példa erre maga a folytonosságot garantáló uralkodó, aki szuverenitását isteni kegyből eredeztetve a közvéleményt nem tartotta politikaformáló tényezőnek. A modern sajtótól idegenkedő, a reprezentív intézkedésekben bízó Ferenc József meghatalmazottjai és a sajtómunkások kapcsolatában a tábornok–katona viszonyrendszert várta vissza. Ennél meglepőbb, hogy a liberális alkotmányrendszer politikusi – például a miniszterelnök, majd külügyminiszter Andrássy Gyula – sem tartották mindig fontos tényezőnek a sajtót. A magyar miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője, a *Pester Lloyd* egykori vezércikkírója, Halász Imre szerint a miniszterek „csak akkor törődtek a sajtóval, ha egyik-másik lap nagyot ütött rajtuk” (110.).

A kötetben felülreprezentált a hivatalos kútfők használata, helyenként azonban – elsősorban a magyarországi állapotok bemutatásánál – a nem hivatalos források is fontos szerepet kaptak. Ilyenek például az élcsepok akár sajtópert is kockáztató versei. („Legyen úgy mint régen vót.../ Ne szivelje meg a magyar / Buda fokán azt a rongyos.../ Svarczgelb színű lobogót. [...] Ne fizesse már a magyar! / A nimetnek azt a quótát.../ S a sok disznó porciót” [487–488].)

Az esettanulmányok nem csupán jól illeszkednek a nagyobb fejezetek közé, hanem az aktuális téma szempontjából kiemelt fontosságú kérdésekre igyekeznek választ adni. Az első tanulmány az új törvényi szabályozás elmaradásával foglalkozik, és a sajtószabadság szűkítését, valamint az állami hatóság mozgásterének bővítését célzó javaslatcsövegeket veszi nagytó alá. E téren nagy szerepet játszott a ’48-as törvények „mitikus” ereje. Noha a második tanulmány a miniszterelnök Lónyay Menyhért csupán egy évre vonatkozó, bizalmas jellegű sajtókiadásairól tájékoztat, a bemutatott forrás a teljes Deák-párti korszak (1867–1875) kormányzati politikájába enged bepillantást, ahol – hasonlóan a bécsi bizalmi viszonyokhoz – a személyi tényezők is (például egyéni érdekvéonyesítés, segítségnyújtás) formálták a sajtópolitikát.

Mindezeket túl a szerzők egyéb hangsúlyos témakörökre is figyelmet fordítottak, így például a nemzetiségi politikára. Dacára ugyanis a liberális alkotmányosság európai térhódításának, a magyar nemzetállam építését bíráló, nem magyar nyelvű politikai sajtó helyzete látványosan romlott a provizórium évekhez képest. Alkalmanként pedig még az egyházak, illetve a válásügy is felszínre kerültek. Sőt, kultusztörténetileg is érdekes adalék az élcsepok hasábjain „turini Jézusként”, valamint „vén Pilátusként” megjelenő Kossuth Lajos és Deák Ferenc.

A kiadvány stílusa világos, szerkesztése következetes. A szerzőpáros friss eredményeit folyamatosan egyezteteti a korábbi sajtótörténeti – így Angyal Dávid, Buzinkay Géza, Révész T. Mihály által publikált – munkákkal, árnyalva azok végkövetkeztetéseit. Noha olykor a rendkívül informatív szöveg nagyobb méretű bekezdésekre tagolódik, ez nem megy az áttekinthetőség és a befogadhatóság rovására. A szerzők ugyanis nemcsak egy-egy fejezet végén foglalják össze eredményeiket (majd nyújtanak tartalmas áttekintést a kötet végén), hanem szükség esetén a szövegen belül is összegeznak, illetve visszautalnak a korábban már ismerttetettekre. Szintén az olvasók tájékozódását szolgálják a fejezetek címébe illesztett, összefoglalónak szánt idézetek, míg az illusztrációk híven tükrözik a tartalmat. (Elsősorban a korszak – politikai lapoknál szélesebb olvasóközönséggel bíró – élcsepokainak képei köszönnek vissza a könyvben.)

Összességében megállapítható, hogy a kötet felhasználva a 2018-ban megjelent mű eredményeit nem csupán annak vizsgált időkeretét duplázza meg, illetve akár európai kitekintésig tágitja az elemzések földrajzi terét, de számottevő új kutatással járul hozzá a magyar viszonyok még pontosabb feltérképezéséhez, lehetővé téve ezáltal a korabeli magyar sajtópolitika tematikus megközelítését. A munka tehát rengeteg újdonsággal szolgál a korszak kutatóinak, ugyanakkor biztos fogódzót nyújt a témában kevésbé elmélyült olvasóknak is. Mindemellett a szélesebb nagyközönség számára szintén izgalmas olvasmányélmény lehet, mivel a sajtópolitika ábrázolt elemei közül egyesek még a mai napig velünk élnek. A kötet módszertani megoldásokat is kínál, hiszen a rendkívül körültekintő, sokoldalú vizsgálatok hasznos kiindulópontul szolgálhatnak egy-egy új forráscsoport feldolgozásához. Ráadásul a szerzők abban is üdítő példát mutatnak, mennyire eredményes lehet az együttműködés a kutatói pályájuk különböző fokozatán működő szakemberek között.

Bárány Zsófia

Pintér Zoltán Árpád

FABRICZY KOVÁTS MIHÁLY

Egy magyar huszártiszt két kontinensen

Zrínyi, Bp. 2021. 241 oldal

Több szempontból is reprezentatív kötet jelent meg a Zrínyi Kiadó gondozásában Kovács Mihályról, arról a 18. században élt magyar katonáról, aki az osztrák örökösödési háborúban, a hétéves háborúban, majd az amerikai függetlenségi háborúban harcolt különböző uralkodók és államok szolgálatában. A kötet reprezentatív jellegét egyrészt az mutatja, hogy rendkívül jó minőségben, nagy alakban, kemény borítóval és kivételesen gazdag illusztrációs anyaggal ellátva látott napvilágot; másrészt az, hogy szövege két nyelven, magyarul és angolul is olvasható; végül pedig az, hogy a könyv szerzője, Pintér Zoltán Árpád bevallottan arra törekedett, hogy összefoglalja és kiegészítse a Kovács Mihály életére vonatkozó kutatásokat. Mindez világosan kifejezi a szerző és a kiadó azon szándékát, hogy egy olyan kötetet tegyenek le az asztalra, amely itthon és külföldön egyaránt a további kutatás kiinduló pontja lehet.

Kovács Mihály életrajzírója nem könnyű feladatra vállalkozik, mivel kevés a rendelkezésre álló forrás, a meglévők pedig gyakran hiányosak vagy ellentmondásosak. Nemesi származása és születési ideje is kétséges, az azonban biztos, hogy Karcagújszálláson (ma Karcag) látta meg a napvilágot az 1720-as évek közepén. Katonai pályáját a Habsburg Birodalom hadseregében kezdte az osztrák örökösödési háborúban, s még ugyanebben a háborúban francia szolgálatba állt. A korábbi szakirodalomban ez utóbbival kapcsolatban bizonyos kétségek merültek fel, ám Pintér Zoltán Árpád meggyőzően érvel amellett, hogy Kovács valóban szolgált XV. Lajos hadseregében. A bizonytalanságot valószínűleg maga Kovács keltette, aki a Habsburg haderőbe visszatérve, hamis adatok szolgáltatásával kívánta elkerülni a dezertálásából adódó kellemetlenségeket. Későbbi „oldalváltásai” idején is hasonló taktikával igyekezett eltüntetni múltjának azokat a pontjait, amelyek rá nézve káros következményekkel járhattak.

A következő fontos „váltásra” 1752-ben került sor, amikor a magyar katona II. Frigyes porosz uralkodó szolgálatába lépett. Ebben a hadseregben szolgált a leghosszabb ideig, és olyan szabadcsapatokban működött, amelyekben majd az Egyesült Államokban is fog. A szabadcsa-

patok tevékenysége – például az ellenség ellenőrzése alatt álló területek sarcolása – a polgári lakossággal való összeütközésekhez és visszaélésekhez is vezetett. Ilyen vádak a kapitányi rangig emelkedő Kováts Mihállyal szemben is felmerültek, s ez is szerepet játszott abban, hogy ígéretesen alakuló poroszországi katonai karrierjét feladva, 1761 márciusában újból a dezertálás mellett döntött; Lengyelországba ment, ahol bekapcsolódott az ország első felosztása előtti szövevényes politikai küzdelmekbe. A Habsburg állam szervei azonban nem tévesztették őt szem elől, Késmárkon letartóztatták és vizsgálatot indítottak ellene. Pályafutásának egyik legrejtélyesebb mozzanata, hogy végül felmentették. Nagy valószínűséggel ezt annak köszönhetette, hogy hasznos porosz katonai térképeket bocsátott a Habsburg hadvezetés rendelkezésére.

Úgy tűnt, hogy az átállásokkal és kémdrámával tarkított életút ezt követően nyugvópont-hoz érkezik: 1763 májusában házasságot kötött, majd 1767-ben fia is megszületett. A nyughatatlan vérű Kováts azonban házassága után nem sokkal újból bekapcsolódott a szomszédos Lengyelország politikai eseményeibe, és már itt – bár erre nincs közvetlen bizonyíték – megismerkedhetett későbbi egyesült államokbeli parancsnokával, Kazimierz Pułaskival (1745–1779). Lengyelország első (1772) felosztása azonban véget vetett itteni tevékenységének, így az ötvenes éveiben járó Kováts Mihály számára az amerikai háború látszott az utolsó lehetőségnek arra, hogy megtorpan katonai karrierjének újabb lendületet adjon. 1777 áprilisában, családját hátrahagyva, az Egyesült Államokba érkezett, hogy felajánlja szolgálatait a fiatal amerikai köztársaságnak.

Pintér Zoltán Árpád nagy alapossággal és rendkívül lelkiismeretesen dolgozta fel a Kováts Mihály származására, életére és karrierjére vonatkozó forrásokat, összefoglalta az eddigi szakirodalom eredményeit, valamint bizonyos pontokon újabb adalékokkal gazdagította a tudásunkat. A könyv legnagyobb részét – az ismertetett életút alapján – Kováts Mihály európai katonai tevékenységének tárgyalása teszi ki, ami ennek időbeli súlya miatt el is fogadható. Pályájának egyediségét mégis az amerikai függetlenségi háborúban való szolgálata adja, hiszen életét áldozta az amerikai függetlenség ügyéért. Kováts emlékezete tehát olyan neves külföldi katonákkal „vetélkedhet”, mint La Fayette márki (1757–1834) vagy Tadeusz Kościuszko (1746–1817), akik – már csak a hazájuk történelmében játszott kiemelkedő szerepük miatt is – előkelőbb helyet foglalnak el a francia, a lengyel és az amerikai történelemben. A Fehér Házzal átellenben elhelyezkedő, La Fayette-ről elnevezett téren például négy külföldi katonai vezető egész alakos szobra is megtalálható, akik az amerikai függetlenségi háborúban fontos szerepet játszottak. Köztük van a francia grófé és a lengyel szabadságharcosé is, de Kováts Mihályé hiányzik. Annak ellenére tehát, hogy főhősünknek jelentős és fontos emlékezete alakult ki szülőföldjén és az amerikai magyarság körében, egyesült államokbeli ismertsége nem vetekedhet az említett személyekével.

Egy magyar szerző persze könnyen abba a kísértésbe eshet, hogy Kováts valós érdemeit önkéntelenül vagy szándékoltan túlértékelve, az amerikai függetlenségi háború történetében a fenti személyiségekével vetekedő jelentőséget igyekszik neki tulajdonítani. Pintér Zoltán Árpád annak a szűkebb közösségnek a szülötte és egyik jeles képviselője, amelyből Kováts Mihály maga is származott, s amely saját identitása szempontjából fontosnak tekinti a huszártiszt emlékének ápolását. Talán ennek lehet olyan hatása, hogy a szerző Kováts tényleges jelentőségének megítélésakor pozitívan elfogult. A kérdés már csak az, hogy mindez károsan hat-e egy történeti szakmunkára?

A választ annak a hadjáratnak a rövid bemutatásával igyekszem megadni, amelyben Kováts Mihály is elesett. Ennek történetét Pintér Zoltán Árpád csak vázlatosan mutatta be, inkább főhőse halála körülményeinek aprólékos rekonstruálására törekedett. Arra a kérdésre azonban nem tért ki, hogy a roham, amelyben Kováts elesett, milyen szerepet játszott abban, hogy a brit csapatok végül hozzá sem kezdtek Charles Town ostromához. Volt-e tehát értelme a magyar

katonai hősi halálának? Erre a kérdésre a szerző sajnos nem ad konkrét választ, hanem a főhős elestével egyszer csak vége szakad a történetnek.

E fontos kérdés eldöntése érdekében idézzük fel röviden az eseményeket. A brit erők 1778 végén, 1779 első hónapjaiban elfoglalták Georgia állam legnagyobb részét, ami Charles Town, a Dél legfontosabb kikötője, Dél-Karolina állam fővárosa számára is komoly fenyegetést jelentett. A térségben állomásozó amerikai fő erők erre Georgiába vonultak, a brit csapatokat arra készítve, hogy a tengerparti Savannah városába húzódjanak vissza. Így védelem nélkül maradt Charles Town, amit a georgiai brit erők egy merész, a város ellen indított támadással igyekeztek kihasználni. A Dél-Karolinában maradt amerikai csapatok visszavonultak a városba, s a Georgiában lévő fő erők is ide indultak. Ebben a helyzetben érkezett a város alá a Pułaski parancsnoksága alatt álló szabads csapat. Pułaski 1779. május 11-én – feltehetően Kovács Mihály egyetértésével – támadást rendelt el a városhoz közelgő és jelentős túlerőben lévő brit előőrs ellen. A kezdeti meglepetés után a britek visszavonulásra kényszerítették a támadókat, akik komoly veszteségeket szenvedtek – a halottak között ott volt Kovács Mihály ezredes is. Mivel a brit erők tudomást szereztek a túlerőben lévő amerikai fő erők közeledtéről, a visszavonulás mellett döntöttek.

A Pułaski Légiónak vakmerő rohama védte meg tehát Charles Townt? Póka-Pivny Aladár és Zachar József egyértelműen úgy látta, hogy „Charlestont ez a »toprongyos csapat« [tudniillik a Pułaski légión – L. Cs.] mentette meg”, mivel „Charleston és Dél-Carolina vezetése már a kapitulációra készült, amikor megjelent a Pułaski-légión”, s ez az ostrom feladására készítette a briteket (Póka-Pivny Aladár – Zachar József: Az amerikai függetlenségi háború magyar hőse. Bp. 1982. 126.). John Rutledge (1739–1800), Dél-Karolina kormányzója magánúton a megadás feltételeiről kért tájékoztatást a brit parancsnoktól. A város amerikai parancsnoka azonban úgy vélte, hogy a britek nincsenek többen a város védőinél, és azt is elvetette, hogy katonái harc nélkül essenek brit fogságba. Így a haditanács végül a harc felvétele mellett döntött, ám a védők meglepetésére a britek másnap visszavonultak. A Pułaski Légión döntő szerepe mellett érvelők tehát azt hangsúlyozzák, hogy a légión vakmerő támadása győzte meg a város ingadozó amerikai vezetését a harc folytatásának lehetőségéről és értelméről. Az alternatív vélemény képviselői viszont arra az álláspontra helyezkednek, hogy a brit tábornok 2500 fős serege nem rendelkezett a megfelelő erőfölénnyel a 3500 fős védősereggel szemben, és a megerősített város módszeres ostromához sem volt elegendő. Amikor pedig a brit tábornok tudomást szerzett az amerikai főcsereg közeledéséről, nem maradt más választása, mint a visszavonulás, amely a Pułaski Légión bravúros, de nem sok katonai értelemmel bíró rohama nélkül is bekövetkezett volna. Erős túlzás tehát Charles Town sikeres felmentését kizárólag Kovács Mihály és a Pułaski Légión hősiességének tulajdonítani. Mindez azonban a magyar ezredes hősi önfeláldozását nem kérdőjelezi meg.

Maga a szerző a kötetben nem nyilvánít véleményt a fenti kérdésben, s bár nem akarja Kovács Mihályt heroizálni, személyéből magyar La Fayette-et vagy Kościuszkót kreálni, bizonyos esetekben mégis hajlamos főhőse tetteit, jelentőségét túlértékelni. Ezt érzékeljük Kovács nemességével kapcsolatosan, amiről maga a szerző „feltételezhető” vagy „lehetett” kifejezésekkel nyilatkozik (34–40.), vagy amikor a lengyel–magyar barátságot jelképező híres mondás (Lengyel magyar két jó barát, együtt harcol s issza borát.) létrejöttében tulajdonít – igazolhatatlan – szerepet a magyar katonának (140.). A munka olvasásakor úgy érezhetjük, hogy a hősével rokonszenvező szerző nagyon szeretné, ha feltételezései igazak lennének – szakmai mértéktartása mégis megóvja ennek egyértelmű kijelentésétől. Ugyanakkor arra törekedett, hogy Kovács jellemét, „magabiztosságát, hidegvérét, opportunistai személyiségét” (132.), illetve tetteinek valószínű motivációit realisan ábrázolja. Ez Kovács amerikai tevékenységére is igaz. A szerző jó érzékkel mutat rá arra a munkamegosztásra, amely Kovács és Pułaski között kialakult: a magyar ezredes rendelkezett a katonai szaktudással, de lengyel parancsnok volt abban

a helyzetben, hogy az alárendeltje tapasztalataira alapozott döntéseket az amerikai katonai vezetéssel el tudja fogadtatni.

Az említett vitatható elemek és hiányosságok ellenére Pintér Zoltán Árpád összességében olyan könyvet tett le az asztalra, amelyet jó ideig „a” Kováts Mihály monográfiaként főgnak forgatni a történészek és az érdeklődő közönség. A művet szakmaiság, realitásérzék és a Kováts Mihály iránti tisztelet – de nem csodálat – hatja át. Mások, minden bizonnyal másként, más hangsúlyokkal írták volna meg Kováts Mihály életrajzát, de ezért a változatért mindenképpen köszönettel tartozunk a szerzőnek.

Lévai Csaba

Murber Ibolya

NYUGAT-MAGYARORSZÁGTÓL BURGENLANDIG, 1918–1924

Határtörténetek az első világháború után

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp. 2021. 184 oldal

Murber Ibolya a szombathelyi ELTE Savaria Egyetemi Központ egyetemi oktatója, kiemelt szakterülete pedig a 20. századi osztrák–magyar kapcsolatok története. A közelmúltban több tanulmánya és könyve is megjelent Burgenland történelmével kapcsolatban, amelyek az itt bemutatott kötet előmunkálatainak tekinthetők. A *Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig* című munka valamivel rövidebb, német nyelvű változata szintén 2021-ben látott napvilágot (*Grenz-ziehung zwischen Ver- und Entflechtungen. Eine Entstehungsgeschichte Deutsch-Westungarns und des Burgenlandes*, Wien). Jóllehet a könyvismertetés középpontjában az újonnan megjelent könyv áll, a következőkben a két mű sajátosságait is összevetem röviden.

Érdemes mindjárt a címadásokat szemügyre venni, mivel a szerzői koncepció szempontjából jelentőséggel bírnak. A német nyelvű kötetnél az *Egy keletkezéstörténet* jelzi, hogy Burgenland létrejöttének számos elbeszélhető történelme létezhet, amelyek közül csupán az egyiket tartja kezében az olvasó. A magyar cím ugyanezt az értelmezést (amely a történeti értelmezések sokszínűségét állítja előtérbe) a történet többes számával (*határtörténetek*) tükrözi. A német kötetnél a *Deutsch-Westungarn* (Német-Nyugatmagyarország) elnevezés a területi alapú nacionalizmusok örökségét ellensúlyozza, hiszen – mint azt a szerző jelzi a könyvében – arra utal, hogy a magyar történeti tradícióban bevett szóhasználat (Nyugat-Magyarország) elfedi a terület német vonatkozásait. A magyar nyelvű címadás viszont inkább a magyar történeti diskurzusokhoz kötődik. A két könyv eltérő borítóképei a történelmi megközelítés más-más módját jelenítik meg. A német kiadáson egy Kőszegi-hegységben állított határkőről (1922) látható egy szerző által készített fénykép, míg a magyar változaton a soproni népszavazásra buzdító plakátokat ábrázoló, korabeli fotó szerepel. Az előbbinél a történész a jelenben találkozik a múlt fennmaradt emlékével és ez a találkozás áll a fókuszban, az utóbbinál pedig a historikus és jelene háttérben maradnak, s immár a forrás kerül a középpontba.

A *Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig* című könyvében Murber Ibolya alapvetően a régió létrehozásának diplomácia- és politikatörténetére koncentrál, friss szemlélettel közelítve a témához. A határtanulmányok (*border studies*) szemléletén kívül az „új diplomáciatörténet” (*new diplomatic history*) kérdésfeltevéseit is figyelembe véve, tehát a diplomácia különböző (formális és informális, állam alatti és feletti) szintjeinek kölcsönhatásait is vizsgálja, miközben transznacionális perspektí-

vából dolgozza fel a témát. A transznacionális orientációból következik a kötet egyik nagy erénye: a szerző nem akar igazságot tenni a Burgenland kapcsán egymással versengő osztrák és magyar nemzeti narratívák között, ugyanis mind a *népi-nyelvi szempontból érvelő* osztrák álláspontot (amely szerint Burgenland németajkú többsége indokolja az Ausztriához való csatolást), mind a *területi-politikai alapon álló* magyar nemzeti beszédmodot (amelynek megfelelően Burgenland történeti alapon a magyar államterület integráns része) logikusnak, az adott diskurzusok világán belül érthetőnek tartja. Ehhez még hozzáteszi, hogy éppen e két eltérő logikájú területkoncepció szembenállása tette lehetetlenné Bécs és Budapest megegyezését a terület hovatartozását illetően. A több különböző térfelfogás, valamint a területről (illetve a határkérdésről) szóló diskurzus újdonsága eredményezte azt, hogy a nyugat-magyarországi területeknek számos elnevezése volt ismert, miközben a „Burgenland” név csak egy hosszabb folyamatnak köszönhetően vált elterjedté, miután egy sor alternatíva (például a Pozsonyt is magában foglaló Vierburgenland) háttérbe szorult. A szerző a területnevek e kavalkádjában úgy segíti az értelmezést, hogy leszögezi: „Burgenland az a terület, amit Ausztria a határvita lezárása után ténylegesen megkapott Magyarországtól” (22.).

A témában született osztrák és magyar munkákról írva Murber Ibolya úgy értékeli, hogy az osztrák történeti narratívát a területszerzés feletti elégedettség és öröm, míg a magyar történetírást a nemzeti szenvedéstörténet és az áldozati perspektíva uralja, s ez a helyzet azóta sem változott, tehát a kötetben tárgyalt eseményekről ma sincs közös emlékezet. A historiográfiával kapcsolatos felvetéseket talán néhány aspektusból árnyalni lehetne. Felvethető például, hogy az 1921-es soproni népszavazással kapcsolatban inkább az osztrák nemzeti diskurzus az áldozati jellegű (még 1971-ben is jelent meg olyan könyv, amely Burgenland elveszett „szívét”, azaz Sopront gyászolja [Ludwig Pfleger: Ödenburg, das verlorene Herz des Burgenlandes. Wien]), a magyar nacionalista történetírás és emlékezetpolitika pedig azóta is ünnepélyes hangot üt meg és óriási győzelemről beszél a demokratikusnak tartott eredmény tekintetében. Érdekes és további vizsgálatokat érdemlő kérdés lehet ezen felül, hogy vajon kialakulhat-e egy történelmi esemény közös emlékezete/értelmezése, és ha kialakul, kerülhet-e úgy domináns pozícióba, hogy – legyen bármennyire is szakszerű és komplex múltértelmezés – bizonyos más narratívákat és történelmi tapasztalatokat háttérbe ne szorítson? A megbékéléssel foglalkozó elméleti szakirodalom szerint egyelőre még bizonyításra vár, hogy a kiegyensúlyozottságra törekvő professzionális történetírás hozzá tud-e járulni a történelem által is táplált ellentétek áthidalásához. (Az emlékezeti tér problematikájához újabban lásd Zombory Máté: Traumatársadalom. Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája. Bp. 2019.) Ez a dilemma különösen élesen jelentkezik egy vegyes nemzetiségű és etnikumú határregióban, amelynek a nemzeti szempontú homogenizálásához jelentős mértékben népiértékek és deportálások járultak hozzá, ahogy arra a szerző is utal az összegző fejezet végén.

A kötet az első világháború utáni nyugat-magyarországi területvitákat és a Burgenland megalkulásához vezető eseményeket kronologikus sorrendben, jól áttekinthetően és alaposan tárgyalja, továbbá számos korabeli fényképet közöl, tehát az olvasó nem vész el a szövegtengerben, hanem az újabban egyre inkább fontossá váló vizuális dokumentumok is segítik a kor értelmezését. A könyv egyaránt támaszkodik kiadatlan és kiadott forrásokra: előbbi kategóriába különösen az osztrák és magyar állami szervek dokumentumai, utóbbiba pedig napilapok, képviselőházi naplók, valamint magánszemélyek visszaemlékezései és naplói tartoznak. Murber Ibolya a történetek magyarázatánál igyekszik több tényezőt is figyelembe venni, így kiemeli az etnikai hovatartozást gyakran felülíró gazdasági érdekeket, valamint a korabeli szereplőket motiváló eszméket (kommunizmus–antikommunizmus) és jelszavakat („nemzeti önrendelkezés”) is. Az első világháború utáni hatalmi vákuumok és lakossági erőszakhullámok bemutatásakor támaszkodik a magyar történetírás utóbbi években született eredményeire, így többek között Ablonczy Balázs, Csiki Tamás, Hatos Pál vagy Révész Tamás munkáira, akik a felülről lefelé tekintő (top-down) szemlélet helyett a történelmi tapasztalatok sokféleségének bemutatására helyezik a hangsúlyt.

A szerző bőven kitér arra, hogy Bécs élelmezésének problémája hogyan befolyásolta a politika szereplőinek döntéseit, amikor az osztrák–magyar államközi kapcsolatok alakításáról vagy Burgenland gazdasági kapacitásának megítéléséről volt szó. A később Ausztriához kapcsolt területekről például osztrák részről többen úgy vélekedtek, hogy termőföldje képes lesz az éhínség által sújtott Bécs élelmezésére, jóllehet ezt a Burgenland-képet a korszakban többen vitatták. Murber Ibolya az osztrák–magyar határvitákat, a régióban zajló konfliktusokat kiegyensúlyozottan közelíti meg és többször megemlíti, hogy ez az időszak az egymást átfedő identitások és lojalitások kora volt, a nemzeti hovatartozás tehát csak korlátozott mértékben lehet magyarázóelv a történetek értelmezésénél. Különösen higgadt módon tárgyalja a gyakran heves emlékezeti vitákat kiváltó nyugat-magyarországi harcokat és a soproni népszavazást. Egyrészt megjegyzi, hogy a voksolás során a lakosságot nem a patriotizmus vagy a nemzetiségi háttér motiválta, hanem sokkal inkább a megélhetési, gazdasági perspektívák. Másrészt utal olyan forrásra is, amely Horthy Miklós 1922. december 27-én Sopronban tett látogatásáról számolt be, és a városi németiség viselkedését hűvösnek, visszafogottnak írta le. Ezt azért fontos megemlíteni, mert a Sopronnal kapcsolatos nemzeti hűség-diskurzus (amely szerint a város ideális esetben egy homogén, lojális közösséget alkot, az ettől való eltérés pedig árulás) elfedi a népszavazás előtti és utáni társadalmi törésvonalakat, illetve azt, hogy a nemzeti hűség megkövetelése később könnyen alkalmazható volt a német és zsidó lakosság diszkriminációjának, majd deportálásának a legitimálására. Murber Ibolya a népszavazást megelőző harcok értékelésével kapcsolatban is kellően kritikusan jár el, amikor a „nyugat-magyarországi felkelés” megnevezés helyett „a magyar kormányzat jóváhagyásával elszabaduló politikai erőszakról” ír (113.).

A *Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig* olvasmányos stílusban és kellő felkészültséggel, továbbá újabb elméleti megfontolások figyelembevételével íródott, így rendkívül fontos hozzájárulás Burgenland diplomácia- és politikatörténetéhez. Mindemellett a mű kritikus szemlélete különösen alkalmassá teszi arra, hogy az osztrák történeti diskurzusokhoz is kapcsolódhasson.

Törő László Dávid

Caroline Mezger

FORGING GERMANS

Youth, Nation and the National Socialist Mobilization of Ethnic

Germans in Yugoslavia, 1918–1944

Oxford University Press, Oxford 2020. 368 oldal

Erős kép fogadja azt, aki kezébe veszi Caroline Mezger monográfiáját. A könyv védőborítóján egy régi fotó látható, amelyen egy fiú ül félmeztelenül, a mellkasán egy sebes horogkereszt. A szimbolikus kép történetére csak a könyv közepén derül fény, addig az olvasó megismerheti a jugoszláviai, elsősorban a bánáti és bácskai németek, azon belül a németajkú ifjúság önszerveződésének történetét a két világháború között, majd radikalizálódásukat a második világháború idején. Caroline Mezger könyve hiánypótló munka, hiszen témaválasztásával, megközelítésével és módszereivel egyrészt új megvilágításba helyezi a jugoszláviai németek történetének e szeletét, másrészt a két világháború közötti délszláv állam eddig feltáratlan nemzetiségi önszerveződésére, oktatási és kulturális ügyeire is fényt derít.

Caroline Mezger doktori fokozatát 2016-ban szerezte a firenzei European University Institute History and Civilisation PhD-programján, jelen kötete a disszertáció átdolgozott változata.

Mezger a régióval foglalkozó elengedhetetlen szakkönyvek feldolgozása mellett alapkutatásokat végzett a Vajdaságban és Németországban is. Megközelítése abban egyedi, hogy nem a hagyományos politikatörténeti fókuszról indul ki, hanem egy specifikus közegen keresztül vizsgálja a bácskai és a bánáti németek közeledését a nemzetiszocializmushoz. A könyv főszereplői a német közösség fiataljai, az az ifjúság, amelyet szinte kompromisszumok nélkül magához láncolt a Harmadik Birodalom. Mezger a könyv elején rámutat e társadalmi csoport meghatározásának képlekenységére és korlátjaira a történeti kutatások szempontjából, mégis meggyőzően bizonyítja, hogy ez a megközelítés újítóan hathat. A fontos források hiánya miatt a szerző a feltárás és a megértés érdekében az oral history-hoz nyúlt, de hogy ez mennyiben motiválta, illetve alakította témájának a fókuszát – hiszen mára már csak a második világháború alatt fiatalságukat élő személyeket tudott megszólítani –, arra a munkából nem derül fény.

Az oral history-n keresztül való megközelítés mindenesetre dicséretes, hiszen a szerző nagy adósságot törlesztett a régióval foglalkozó történelemtudomány számára, valamint rávilágított a két világháború közötti jugoszláviai németek történetének kutatási problémáira: a sokszor hiányzó forrásokra, a hétköznapi élet megismerésének lehetetlenségére, a háború utáni boszszúhadjárat, a menekülés és kitelepítés feltáratlanságára. A szemtanúkkal készített interjúk mélyebb betekintést nyújtanak más forrásoknál, mivel a személyes történetek eltérő generációs, illetve férfi–női tapasztalatokat vázolnak fel, így feltárul a mikroszint eddig sokat mellőzött világa. Ugyanakkor az interjúk jól mutatják az oral history műfaj csapdait is, például hiába próbálta a szerző névváltoztatásokkal elfedni a szereplők identitását, azzal, hogy elárulta az egyik megkérdezett esetében, hogy apja rövid ideig a megszállt Nagyikinda polgármestere volt, hamar lenyomozhatóvá vált forrásának valódi identitása. Nemcsak ez az etikai dilemma mutatkozik meg a könyv kapcsán, hanem az is kitűnik, hogy a megkérdezettek sokszor elfogultnak bizonyultak. Mezger óvatos, valójában az interjúkból nem a történeti adatokra kíváncsi, sokkal inkább a nyilatkozók által megélt múlt egy személyes szeletére, amelyből következtetések vonhatók le. A szerző megközelítése az eddigi feldolgozások ismeretében indokoltnak mondható, hiszen a jugoszláviai németekről született irodalom három fő csoportra osztható: a sokszor a nemzetiszocialista múlttal rendelkező túlélők által írt ellentmondásos *Heimatsbuchokra*, az „ötödik hadoszlop” mellett érvelő jugoszláviai művekre, valamint a kortárs feldolgozásokra, amelyeknek a gazdag németországi, magyarországi és szerbiai levéltári gyűjtemények ellenére is elsőleges hiányossága a mikroszint mellőzése a szerző szerint.

A könyv az alábbi kérdésekre keresi a választ: mennyiben képezett az elvesztett és a nemzetiszocialista ideológia szerint vérben megtisztítandó német népcsoport jogalapot a keleti expanzióra, milyen volt a viszony a központok és a periféria között, és ez mennyiben járult hozzá a radikalizációhoz, illetve mennyiben tagozódott be ezekbe a folyamatokba a német ifjúság? A kötet célkitűzéseit szintén három pontban összegezi Mezger. Makroszinten a Weimari Köztársaság, majd a Harmadik Birodalom és a helyi németek közötti viszony foglalkoztatja, vagyis az a kérdés, hogy mikor fedezte fel és hogyan támogatta Berlin az ott élő németeket, valamint milyen jövőt képzelt el számukra. Mezozinten a fakultatív, iskolán kívüli foglalkozásokra összpontosít, amelyek a két világháború közötti délszláv államban a nemzetiségi iskolák betiltásával és a nemzetiségi önszerveződés jelentős korlátozásával fontos hordozóivá váltak a nemzeti érületnek, hagyományörzésnek és oktatásnak. Mikroszinten pedig a német népcsoporton belüli ideológiai csatározásokat vizsgálja – vagyis a nemzetiszocialista ideológia beszűkítését a mindennapokba, illetve az ellenállás formáit tárja az olvasó elé.

A könyv felépítésében is ezt a hármas egységet követi. Első fejezete (*The Interwar Period, 1918–1944*) a két világháború közötti időszakot vázolja fel, a második és harmadik fejezet

pedig a Bánát és Bácska háború alatti eltérő történeteire összpontosít. A *The Western Banat, 1941–1944* a Bánát német megszállását, a német hatalomátvétel folyamatát és a Deutsche Jugend és a Waffen-SS közötti átjárásokat tárgyalja. A *The Batschka, 1941–1944* a magyar honvédség bevonulásával, a magyar közigazgatás kiépülésével, a magyarországi Volksbund bácskai szerepével és a bácskai német fiatalok helyével foglalkozik a magyar államon belül. A kötet a felvázolt vizsgálódási szintek közötti átjárással írja le az általa döntőnek minősített folyamatokat, amelyekben keresztül megérthető az ifjúság szerepe. Itt a fiatalok már nem az ártatlanság szimbólumai, hanem a németiség (Germanness/Germandom) versengő definícióin keresztül tervek kitüntetett célpontjai, azok elszenvedői és egyben végrehajtói voltak.

A fentiekből is következik, hogy a könyv megannyi leágazást tartalmazó transznacionális folyamatot ábrázol. Legnagyobb erénye talán, hogy a bevezetőben felvázolt módszerével – a makro-, mezo- és mikroszintek közötti állandó átjárással – úgy ábrázolja a bácskai és bánáti német ifjúság beállítását a horogkeresztes zászló mögé, hogy a történelmi események, hatalmi harcok, hegemon pozíciók és az emberi sorsok ismertetésével átfogó képet kaphat az olvasó. A fejezetek példás odafigyeléssel szemléltetik a bánáti és bácskai közösség töredezett identitását és identitáskeresését a Monarchia eltűnését követően a két világháború közötti délszláv államban. A németiség meghatározásában egyszerre csaptak össze a központokból érkező narratívák és a helyi szervezetek (például a Schwäbisch-Deutscher Kulturbund) vagy az egyházak intenciói. A versengő elképzelések mindegyike sajátos helyet szánt a helyi németeknek. A szerző részletesen rajzolja meg azt a folyamatot, melynek eredményeképpen Hitler Berlin politikájához láncolta a helyi németeket. Az oktatási, kulturális, infrastrukturális támogatások a németországi minták – például az iskolai tantervek vagy a Gaukba való szerveződés – átvételéhez és a teljes Gleichschaltunghoz vezettek. Mezger a különböző társadalmi egyesületek – mint a birodalmi Wandervogel ifjúsági szervezet, a Verein für den Deutschtum im Ausland és a NSDAP-n belül működő Volksdeutsche Mittelstelle – programján, helyben kifejtett aktivitásán keresztül mutatja be a harcokat a helyi német ifjúságért. Emellett kiemelt figyelmet szentel a nemzetiségeket korlátozó belgrádi politika árnyékában zajló iskolán kívüli foglalkozásoknak, amelyeket a Kulturbund mellett döntően az egyházak működtettek. Az első fejezetben nemcsak az egyházak (elsősorban a római katolikus és evangélikus) nemzeti szerepéről olvashatunk, hanem általános helyzetükről is, sőt a szerző olyan marginális csoportokról sem feledkezik meg, mint a református németek vagy az apró metodista közösség. De az egyházak szerepe mellett a könyv az ifjúsági szervezetek fejlődéstörténetét is szemlélteti, vagyis azt a folyamatot, melynek eredményeképp a Kulturbund ifjúsági szervezete a Waffen-SS-t kiszolgáló inkubátorrá vált. A munka elfogultságtól mentesen ismerteti a délszláv állam belpolitikájának nemzetiségi vonatkozásait, de fontos lett volna a német–német függőségi viszony mellett Belgrád közönyét is hangsúlyozni a németek Berlin felé fordulása kapcsán.

Az ifjúságnak mindegyik szereplő külön szerepet szánt, hiszen mindegyik a jövő megtestesülését látta benne. A fordulatot az 1941-es év jelentette. Mezger következtetése szerint a belső harcok alatt (amelyben a helyi német elit fokozatosan Berlin felé fordult) a német kulturális, ifjúsági és egyházi szervezetek lépésről lépésre ellehetetlenültek vagy maguk is radikálizálódtak. A nemzetiszocialista ideológia az elhaló intézményi struktúrákra rátelepedve kovácsolta, formálta a helyi német ifjúságot saját elképzelései és céljai szerint. A Deutsche Jugend- vagy Deutsche Mädelbund-tagság a német identitás kizárólagos indikátorává vált. Az interjúk ugyanakkor a fenti értelemben vett nemzetiszocialista egység törekénységéről tanúskodnak. Kár, hogy a munkában kevés hely maradt az olyan szervezett ellenállás bemutatására, mint amilyen az apatini Adam Berenz római katolikus plébános *Die Donau* című folyóirata volt. A Bácska kapcsán a magyar vonatkozások főleg az ismert feldolgozásokra támaszkodnak, noha tanulságos forrásokkal szolgáltak volna a magyarországi levéltárak is.

A könyv adatgazdagságának köszönhetően a szerző távol marad mindenféle leegyszerűsítő következtésektől. Például kategorikusan végigvezeti a Kulturbundon belül lezajló generációs harcot, ezáltal megismerhető az „újítók” (Erneurer) színre lépése és későbbi győzelme. A szerző ágazó módszer miatt kimaradtak az olyan esszencializáló magyarázatok, mint például az, hogy a szélsőjobb oldali fordulat az Erneurerer hatalomátvételével történt meg. A németiség fogalma körül versengő narratívák tárgyalásakor a szerző nem bonyolódik kérdéses filozofikus dekonstrukciókba (lásd Thomas Casagrande könyvét a bánsági német Waffen SS-ről), inkább eszméletörténeti koncepciók összehasonlításával és ütköztetésével tesz kísérletet azok megértésére. Jól tükrözi Caroline Mezger érzékenységet, hogy mindvégig figyelt a vizsgálódás tárgyát jelentő régió komplex etnikai összetételére, a közösségek közötti kapcsolatokra, amit az is érzékeltem, hogy a helységneveket három (német, magyar, szerb) nyelven adta meg.

Caroline Mezger könyve fontos munka, amely – amellet, hogy példaként szolgálhat a pályakezdő történészeknek – új keretek közé helyezi a Harmadik Birodalomnak a határain kívüli élő német közösségekhez fűződő politikáját. A könyv az ifjúságpolitikán keresztül világít rá a közösség radikalizációjára, az ifjúságról alkotott kép változására, a fiatalságnak szánt szerepre a nemzetiszocialisták által elképzelt új világrendben. A kötet ezáltal új megközelítést nyújt a közép-kelet-európai nemzetiségi és nemzetpolitikák értelmezéséhez.

Molnár Csongor

Bartha Ákos

VÉRES VÁROS

Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945

Jaffa, Bp. 2021. 424 oldal

Talán a magyar történelemnek egyetlen korszaka sem vált ki olyan jelentős és éles vitákat, mint a második világháborús évek, különösen az 1944–1945-ös, páratlanul tragikus időszak. Magyarország 1944. márciusi német megszállását követően – voltaképp egészen váratlanul – azoknak a személyeknek, illetve szervezett csoportoknak, amelyek kellő áldozatvállalási készséget, lelki erőt és felkészültséget tudtak felmutatni, át kellett gondolniuk, mit és hogyan tehetnek annak érdekében, hogy hazánk teljes szuverenitása helyreálljon, még megmaradt presztízse ne vesszen el, s ne váljon az ország bűnrészessé a hazai zsidóság ellen elkövetett szörnyű tettekben. Az is fontos volt, hogy a háborús végjáték során az ország tevőlegesen vehessen részt ön-maga felszabadításában, és fel tudjon majd mutatni érdemeket a majdani győztesek színe előtt. A háborút követő évek és évtizedek nem kedveztek annak, hogy hiteles módon ítélhessük meg a német megszállókkal, a valódi legitimitásnak csupán a látszatát őrző államhatalmi szervekkel vagy utóbb a nyilas uralommal szembeni ellenállást. Ezért is nagyon fontos, hogy Bartha Ákos egy részletes forrásfeltáráson nyugvó, modern történetírói szemlélettel írott és átfogó művet alkotott ebben a témában.

A magyar ellenállás kérdését nem könnyű abból a szempontból megítélni, hogy egy-egy ellenálló csoport mikortól és milyen módszerekkel ért el említésre méltó, komolyabb eredményeket, milyen lehetőségeik voltak, s azokat valóban kihasználták-e az ország sorsának javítására vagy életek megmentésére. Mindez azért is nehéz, mivel utóbb e kérdést hamis misztikum lengte körül, sokan pedig egyedül népszerű filmalkotások révén – például a *Tizedes meg*

a többiek komikus kalandjai nyomán – alkothattak maguknak képet róla. Kételyek, ellentmondások az ismeretek hiányával és némi tragikomikummal szintén rejlenek e kérdésben. A magyarországi ellenállás a náci Németországgal és helyi híveivel vagy csupán hétköznapi, egyszerű kiszolgálóikkal szemben – véleményem szerint – egészen különlegesnek tekinthető. Más országokban az ellenállás tűzét eleve életben tartotta, hogy a racionálisan megítélt nemzeti érdekek szempontjából kezdettől lényeges volt a német katonai vereség mielőbbi elérése, és ez adta az ellenálló csoportok valódi motivációját, lendületét is. A német szövetséget választó országokban azonban a politikai és katonai fordulat esetén a nemzeti és politikai célok beteljesülésének csak egy részére (vagy csekély töredékére) lehetett számítani. Ilyen értelemben a magyar ellenállás csak a „menteni a menthetőt” célkitűzésével láthatott munkához, miközben a baloldali, illetve kommunista ellenállás esetében az új és igazságosabb világért folytatott küzdelem idealizmusa is nagy jelentőséggel bírt.

A magyar ellenállás nem könnyelhetett el látványos eredményeket. Ha viszont – pusztán emiatt – túlzott szkepticizmussal vagy felületesen közelítjük meg a kérdést, akkor könnyen eshetünk abba a hibába, hogy az ellenállás története a maga meddőségével úgy jelenik meg előttünk, mint egy „ének a semmiről” – amit (kérdőjellel persze) Bartha Ákos maga adott öszszegzése című (295.). Záró bekezdéseiben a szerző rávilágít több alapvető jellemzőre, amely nemzetközi összehasonlításban kirajzolja a magyar ellenállás igazi sajátosságait. A náciellenes erők – mint írja – „zavarba ejtően sokféle ideológiai háttérrel és motivációval” rendelkeztek, és így nem alkothattak monolitnak tekinthető csoportot (297.). Maga az „ellenállás” fogalma közel sem emelkedhetett arra a jelentőségre és eszmei nivóra, mint például Franciaországban (határozott névelővel és nagy kezdőbetűkkel: La Résistance). A mítoszok és emlékezetpolitikai megfontolások torzításai mentén a franciák a kudarcok és a kollaboráció ügyeit sokáig inkább elhallgatták, s a háború után éppúgy jóval többek hangoztatták magukról, hogy aktív ellenállók voltak, mint amennyien valóban és tényleges áldozatok árán küzdöttek. Találó ugyanitt a szerzőnek az a megállapítása, hogy a „kortársak többsége” nem kifejezetten „elvi alapon viszonyult” a náci, fasiszta vagy a kommunista ideológiához, hanem „saját boldogulásának” vagy az ország sorsának, jólétének „prizmáján” keresztül.

A történész szeme előtt leginkább a tényyszerű és bizonyítható igazságok kiderítése lebeg, de aligha szorítkozhat kizárólagosan ezekre, ha munkájának mélyebb értelemet kíván adni, ugyanis nemcsak feltárja az igazságot, hanem bizonyos mértékig igazságot is szolgáltat: érdekeink szerint szereplőket emelhet ki a feledés homályából, míg mások nimbuszát halványíthatják a szerző által ismertetett tények vagy egy megalapozott kritika. Ez – bár nem mindig vagyunk tudatában – nagy felelősség, amivel nem csupán a szakmának tartozunk. Bartha Ákos fontos törekvése volt, hogy a magyar ellenállás történetén belül kevésbé ismert eseményekre, szereplőkre vagy körülményekre hívja fel olvasói figyelmét. Korábban, főleg ideológiai korlátok vagy a tartósabban érvényesülő, az átélt történelemből fakadó személyes megítélés, szemléletmód miatt kevés esélye volt annak, hogy az eseményeket tágabb kontextusban, így például a még független országgént követett külpolitika összefüggéseiben vizsgálják, most erre a szerző szintén kísérletet tesz.

A kötet címe és alcíme is Budapestre, valamint kifejezetten a fegyveres ellenállás ügyére koncentrál. Az események óta eltelt hosszú évtizedek és az ellenállási tevékenység konspirációs jellege miatt nem tudta elkerülni a szerző sem, hogy ingoványos terepre merészkedjen, hiszen az erők és létszámok sokszor becsléseken, ellentmondásos forrásokon alapulnak. Az adatok, események és személyek sűrű egymásutánban kavarnak az olvasó szemei előtt. Lehetséges, hogy a hírhedt Edmund Veessenmayer jelentése a még csak prognosztizált magyar ellenállási készségről túlzó volt – a Turáni Vadászok Országos Egyesületére vonatkozó félelmeiről a kötet elején olvasunk –, ennek oka azonban az lehetett, hogy Veessenmayernek hangsúlyoznia kellett

az ellenlépések időszerűségét. Az utólagos vallomások és visszaemlékezések révén ugyancsak nehézségekbe ütközik fölmérni a fegyveres ellenállás valós nagyságrendjét. A szerző ugyanakkor bizton építhetett a különböző fegyveres testületeken belüli személyes kapcsolati hálók kutatására. Mondanivalóját néhány sorsdöntő fordulópont (1944. március 19., 1944. október 15., Budapest ostroma) köré szervezi, alaposan körül is járva az említett események jelentőségét és körülményeit. Bartha mélyebb jelentésárnyalatot hordozó címmel (*Szomorú vasárnap*) irányítja figyelmünket egy-egy (sokszor felettebb vitatott) eseményre, mint például Ságvári Endre halálának körülményeire, amely a kötet különösen érdekes fejezete (*Kár a gőzért, Endre!* 44–49.). Több fejezet is a két nevezetes, szomorú vasárnap (március 19. és október 15.) közötti összefüggések részleteit tárja fel előttünk lépésről lépésre. Nagyon lényeges, hogy az ellenállás szereplőinek motivációit a szerző az 1944 márciusa előtti (még szuverén) törekvésekre vezeti vissza. A nyitó fejezetekben Bartha Ákos rámutat például arra, hogy az ország megszállásának milyen előzményei voltak, és miért érte a háborúból kiválni szándékozók, illetve a független magyar politika híveit készületlenül a kedvezőtlen fordulat, s ennek ellenére miképpen sikerült – viszonylag hamar – a későbbi ellenállás sejtjeit kialakítani, esélyt teremtvé a remélt, sikeres akciókra. A szerző bemutatja azokat az 1944 márciusa előtt működő szervezeteket, amelyeknek korábban is szerepet szánhattak a fegyveres ellenállásban (így például a Magyar Tűzharcos Szövetség). Kérdéses, hogy a Kállay-kormány idején tapasztalható elnézőbb sajtópolitika, amely titkon vagy nyíltabban táplálta az angolszászokkal való megegyezés reményét, vagy a britek és amerikaiak felé kiépített számos, olykor alig áttekinthető szál játszott-e döntőbb szerepet az ellenállási hajlandóság fennmaradásában. A brit *Special Operations Executive* (SOE) sokáig bizakodó maradt, sőt az illetékes szövetséges főparancsnokság (Henry Maitland Wilsonnal az élen) optimizmusa is csak lassacskán párologott el a német megszállást követő két hét során. Természetesen az esélyek és egyben a módszerek, valamint a kilátások is egészen mások voltak, ameddig Horthy a helyén volt, és jogi és alkotmányos tekintetben továbbra is legitim kormányzat alatt működött az ország: ekkor még fennállt egy felülről irányított fordulat lehetősége. Az angolszászok egészen 1944 szeptemberéig lehetségesnek tartották a kiugrást, a fronton bekövetkező események azonban gyorsan felülírták ezt a reményt. A magyar ellenállás sikertelenségét leginkább belső okok magyarázzák, de a kívülről várható segítség sem volt hatékony és összehangolt; annak ellenére, hogy 1944. július elején egy másik tiszt társaságában magát az SOE főtisztjét, a magyar ügyek korábbi londoni irányítóját dobták le ejtőernyővel a Dunántúlon, hogy Budapestre eljutva ellenállókkal és akár németellenes politikai körökkel kapcsolatba lépve érjen el eredményt. A két tisztet a németek szinte azonnal elfogták. A brit és amerikai akciók nem voltak sikeresek a Magyarországnál sokkalta fontosabbnak tekintett jugoszláv vonalon sem a brit érdekek szempontjából. Bartha Ákos (indokoltan) arra is felhívja a figyelmet, hogy miközben erkölcsi értékítéletünk és a háború végkimenetele alapján nem kérdőjelezzük meg az ellenállás hősiességét, elfeledkezünk arról, hogy a rosszul felmért vagy egyenesen dilettáns akciók végeredménye gyakran értelmetlen emberáldozatokkal járt.

Az *Álarcosbál életre-halálra* című főfejezet ismerteti a kisegítő karhatalmi alakulatok, azaz a „KISKA” szerepét az ellenállásban. A fejezetek itt topográfiai felosztást kaptak, de mindig egy-egy nagyon érdekes háttérű és előéletű főszereplő áll a középpontban: Angyal föld esetében például Gidófalvy Lajos, míg Zugló tárgyalásakor Zsabka Kálmán, aki lényegében „magyar fajvédő alapon” állt. A kötet a háborút követően is üldöztetést szenvedő Demény Pál és Weiss-haus Aladár működésének is bővebb teret szentel. Az ostrom alatti Budapesten zajló ellenállási tevékenység szövevényes történéseit a szerző sok részletet kiemelve, ismereteinket nagyban árnyaló módon mutatja be.

A mű levéltári dokumentumok mellett helytörténeti gyűjtemények anyagaiból is merített. A szerző nem mulasztotta el azt sem, hogy részletesebben méltassa mindazok segítő közre-

működését, akik nélkül e hiánypótló munka nem készülhetett volna el. Záróbekezdésében ugyanakkor – nem indokolatlanul – némi szkepticizmussal fogalmazza meg, hogy a történész szakma képviselőinek, így neki magának sem jut elegendő ideje a töprengésre, igen gazdag forrásanyagon nyugvó írásainak további elemző szándékú finomítására. Az információkban rendkívül gazdag kötet minden bizonnyal serkenteni fogja a téma részleteinek további feltárását és a magyar ellenállásban résztvevő személyek jóval objektívebb, bár nem minden esetben kedvezőbb megítélését. Mindez azért is lényeges, mivel a könyv átfogó értékelésre törekszik, felszínre hozva mindazt, ami a korábbi évtizedek során a források megismerése, illetőleg részrehajlástól mentes bemutatása tekintetében eddig elmaradt.

Joó András

Apor Péter

FORRADALOM A HÁTSÓ UDVARBAN

Tömegeroszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon, 1945–1946
Jaffa, Bp. 2021. 319 oldal

Apor Péter második magyar nyelvű monográfiája a második világháborút követő években Magyarországon kirobbant erőszakos tömegmegmozdulásokkal foglalkozik. Ezek közül a rendszerváltást követő historiográfia elsősorban az 1946. május 20–21-ei, három halálos áldozattal járó kunmadarasi pogrommal, illetve a június végi–augusztus eleji, szintén halálos áldozatot követelő miskolci lincseléssel foglalkozott. Apor kötete egy jó ideje kialakult, szilárd határokkal rendelkező kutatásterületen tesz új állításokat. Mindez jól látható a kötet eddigi sajátos recepcióján. A *Magyar Narancs* Pogromok alulnézetből címmel közölt rövid elismerő ismertetést róla (2021. augusztus 4.), ezen kívül csupán néhány, egyöntetűnek korántsem mondható recenzió született a könyvről. Bihari Péter az *Élet és Irodalomban* (2021. szeptember 17.) azt kifogásolta, hogy nem derül ki Apor munkájából, hogy mi történt valójában 1945 végén és 1946 első felében. Pelle János pedig „zavaros és túldokumentált »mesekönyvet«” emleget, amelynek szerzője „elhallgatja”, hogy a zsidóellenes lincseléseket a Magyar Kommunista Párt és a politikai rendőrség szervezte meg (*Hitel* 2022/1.).

Az Apor Péter munkáját övező bizonyos fokú értetlenség azzal függhet össze, hogy *A forradalom a hátsó udvarban* új keretbe helyezi a szóban forgó eseményeket, és újító perspektívája szembe megy számos, eddig evidenciaként kezelt kutatói kiindulóponttal. Az 1945–1946-os erőszakos eseményekre az elmúlt évtizedekben jellemzően zsidóellenes atrocitásokként (pogromokként) tekintettünk: kivételes jellegű, irracionális és apolitikus tömeg-megnyilvánulásokként, amelyeket a Magyar Kommunista Párt manipulált, azaz ösztönzött és/vagy használt ki saját hatalmi céljaira. Az eddigi recenziók ebből a paradigmából tekintenek a könyvre.

Apor ugyanakkor explicit módon megkérdőjelezi e kritériumrendszer minden elemét. Legfontosabb újítása, hogy az *antiszemitizmus* helyett az ennél tágabb *politikai erőszak* kérdését helyezi a középpontba, vagyis nem kizárólagosan a zsidóellenes vonatkozásokkal foglalkozik. Apor társadalomtörténeti, illetve történeti antropológiai megközelítésében a kollektív erőszak a politikai cselekvés egy formája, amely sajátos, népi racionalitással rendelkezik, és mélyen

a mindennapi élet hétköznapi szerkezetében gyökerezik. Ebben a megközelítésben a nélkülözés vagy a társadalmi feszültségek nem közvetlenül vezetnek erőszakhoz. A kollektív erőszakot az okozza, ahogy a résztvevők értelmezik a társadalmi helyzetüket (a szegénységet vagy a társadalmi ingadozásokat). Apor szerint a kollektív és rituális erőszak révén a hatalom nélküliek a kíváncsi társadalomról nyilvánítottak véleményt, illetve a társadalmi osztályozás módjába avatkoztak be. Ítéletet mondtak arról, ki tartozik, tartozhat a közösséghez, és ki nem. A vizsgált korszakban, állítja a szerző, az erőszakos kollektív cselekvés a munkát végzők és a munkát nem végzők csoportjára osztotta fel a társadalmat, sajátos értékeket tulajdonítva azoknak.

Tehát az elkövetők nem egyszerűen tömeget alkotnak, ahogy azt Gustave le Bon óta hajlamosak vagyunk elképzelni, hanem olyanokból tevődnek össze, akik a helyi társadalom hétköznapi rendjében megszokott morális elvekhez és szabályokhoz alkalmazkodnak. Csöcselék vagy „elbutított szegények” helyett a helyi közösség tagjai cselekszenek, méghozzá politikailag és tudatosan. A szerző legfontosabb elméleti forrásvidéke az Edward Thompson nevéhez fűződő „morális ökonomia”, amely szerint a helyi közösségeknek sajátos moralitása van, amely alapján a tisztességtelen haszonszerzésként észlelt esetekben az erőszakos cselekvés révén szabályozzák a piaci árakat és a javak elosztását. A nyomozati tanúvallomások szerint a tüntetők Szegváron és Kunmadarason is a rendőrsre vitték az elkobzott élelmiszert, hogy azokat „igazságosan” újraosszák a közösség tagjai között. Ezekből a történetekből, írja Apor, „a közösség anyagi egyensúlyának, egyfajta »morális ökonomiának« a képe bontakozik ki” (44). Ugyanakkor kritikával illeti Thompsont, aki szerinte a fogalommal a hatalomnélküliek homogén kultúráját írja le, amely a külső kényszerként jelentkező kapitalizmussal szemben az ellenállás színhelyévé válik. Márpedig a magyar történetész szerint a hatalomnélküliek morális ökonomia által legitimált politikai cselekvése, a kollektív erőszak, nem csupán védekezés a megszokott mindennapokba betörő valamilyen külső beavatkozás ellen, hanem maga is társadalomalakító cselekvés.

Ekképp a Magyarország keleti felén a háború után végigsöprő erőszakhullám olyan politikaként értelmeződik, amelynek hiedelmei és gyakorlatai a mindennapok normalitásában gyökereznek. Apor Péter értelmezésében nem kivételes indulatkitörésekről van szó, éppen ellenkezőleg: „Az 1946 tavaszi és nyári tüntetéseken hatóságként viselkedő munkások nem tettek tehát semmi szokatlant” (143.). Az antiszemitizmusról a politikai erőszak problémája felé történő hangsúlyeltolódásnak megfelelően a kötet csupán egyetlen fejezete foglalkozik a zsidóellenességgel. A továbbélt antiszemitizmus, a népi vérvádak, illetve a náci üldöztetés visszatérő túlélői elleni, büntudatos gyűlölet szerepét konstatálja a szerző, de elsősorban azzal a folyamattal foglalkozik, ahogy a kollektív cselekvésben a „zsidó” társadalmi jelentést vesz fel (feketéz, dologtalan, tisztességtelen, veszélyes). A holokauszt nagy narratívájának intuitív alkalmazásával kapcsolatban óvatosságra intenek a kunmadarasi erőszak helyi kontextusának Apor által feltárt sajátosságai: egyrészt az, hogy a hazatérő zsidók többségének nem voltak személyes tapasztalatai a haláltáborokról (Strasshofba deportálták őket), ezért be sem számolhattak azokról, másrészt pedig, hogy a hadifoglyok többsége jóval az erőszakos tüntetések után érkezett meg (a deportáltak hamarabb tértek haza, mint a hadifoglyok). „A kunmadarasi zsidók elleni vádak oly mértékben különböztek a hagyományos vérvádaktól, amely kizárja a rituális gyilkosságok történetének egyszerű feléledéséről szóló értelmezést. Ez az eset sokkal inkább a nyereszkeskedők elleni vádaskodás szimbolikus formájának tekinthető. Ezt a következtetést megerősíti az a tény is, hogy a tüntetők csupán a kereskedő zsidókat bántalmazták” (212.). Végül Apor lényeges szerepet tulajdonít annak a diskurzusnak, amelyben az antiszemitizmus történeti okokból a munkáspolitikai szerves részévé vált. A nem zsidó rendőrállományok kapcsán jegyzi meg, hogy a tanúvallomásokban a „zsidó” nem szükségszerűen etnikai csoportot jelentett (222–223.).

Ha azonban az erőszakos cselekvés nem magyarázható kizárólagosan az antiszemitizmussal, akkor milyen okok állhattak mögötte? A megszokott válasz erre a kérdésre az lehetne,

hogy a politikai mobilizáció, konkrétan a Magyar Kommunista Párt. Ami a kommunisták indulatkeltésben, valamint a politikai mobilizációban játszott szerepét illeti, Apor modellje valamivel összetettebb, ha nem ambivalensebb. Egyfelől fenntartja a MKP főszerepével kapcsolatos álláspontot, amikor elsődlegesen kommunista forrásokból idézi a politikai mozgósítás példáit. Ugyanakkor több kisgazdapárti forrást is idéz, s ezek hasonló diskurzusról tudósítanak. Felmerül tehát a kérdés, hogy a feketézés elítélése valóban csak (vagy túlnyomórészt) a kommunisták számlájára írható-e? Hasonló ehhez a „reakció” elleni küzdelem kérdésköre, amelyben csak a kommunista források kitüntetett kezelése vezethet ahhoz a következtetéshez, hogy a „reakciózás” a MKP kizárólagos politikai eszköze lett volna. A kötet jelentősen célul jelölja a politikai mobilizáció problémáját, elsősorban azzal, hogy a helyi szereplőkre ható helyi tényezőket, azaz a helyi sajtót és a helyi szereplők történetét, a helyszín helyrajzát, egyáltalán, a társadalomtörténetét veszi tekintetbe. Másodsorban pedig azzal, hogy számol a helyi szereplők és a pártszervezet közötti feszültséggel, vagyis hogy előbbieket sokszor autonóm módon cselekedhettek, akár a direktívákkal is szembehelyezkedve. A szerző valószínűsíti például, hogy a forint „megvédését” célzó miskolci tüntetés a diósgyőri munkások saját kezdeményezése volt. A lincselés pedig népi tétele, amely során a „spekulánsokat” rituálisan megbüntették, mondván – kiáltották a tüntetők –, nem bíznak a Népbírószágban. Apor értelmezésével szemben az utóbbi intézményben a bűn színe vitele és a bűnös pellengérré állítása a népi tételekhez hasonlóan szerepet játszott, ezért a Népbíróssággal szembeni népi kritika forrását máshol kell keresni, minden bizonnyal az enyhe ítéleteket ostromozó botránydiskurzusban. Apor megközelítésének ambivalenciája abból adódik, hogy sok esetben a kizárólagos kommunista felelősséget maguk a források kérdőjelezzik meg. Így például a 144. oldalon azt olvassuk, hogy az 1946. márciusi szegvári, békéscsabai és ózdi tüntetéseket a helyi MKP kezdeményezte (a mindezt a szakszervezet), míg a következő oldalon kiderül, hogy „a vidéki Magyarországon már korábban, 1945 tavaszától kezdve egymást érték a különböző nagygyűlések és tüntetések” (145.), azaz a népi politikának kivehető egy önálló dinamikája. Végeredményben Apor mintha arra jutna, hogy a politika vezetői, ha nem is létrehozták, de intézményesen támogatták és bátorították a népi politikát, a dolgozó–nem dolgozó közötti különbségtevést, a kollektív öntevékenységet, és ezáltal sok esetben el is veszítették az ellenőrzést azok felett.

A politikai erőszak okait érdemes tehát máshol keresni. Valóban forradalom zajlott Magyarországon 1945 után? A könyv címe arra utalhat, hogy az alulról jövő, népi kollektív politikai cselekvés csupán a forradalom lehetőségét foglalta magában és irányítás nélkül csökevényes maradt. Hogy a politikailag bátorított erőszakot az különbözteti-e meg a voltaképpeni forradalomtól, hogy az irányítás kicsúszott a vezetők kezei közül, nem derül ki a munkából. Apor nem a forradalommal, hanem annak retorikájával foglalkozik. „A jelszavakat skandáló, vörös zászlók alatt menetelő tömeg voltaképpen a politikai változást kikényszerítő tömegmegmozdulás színrevitele volt: a forradalmat játszotta el és adta elő” (179.). Egy ízben úgy fogalmaz, hogy 1946 nyarán a miskolci munkások megvívták a maguk forradalmát (223.), még ha az különbözött is a „hivatalos forradalomvárók” elképzeléseitől. Sajnos Apor Péter a forradalomra vonatkozó tulajdonképpeni kérdést, azaz a „hivatalos” és a „népi politikai” változatok közötti viszony kérdését nem válaszolja meg. Könyvének legfontosabb hozadéka, hogy túl a kutatási terület kreatív újrafelvezésén, felveti a forradalom társadalomtörténeti problémáját, és ezzel napirendre tűzi a politikai erőszak történetének a jelen számára igencsak égető kérdését.

A kötet szerkezete nem a kronológiát követi, még csak nem is a földrajzi helyszíneket veszi sorra. Az egyes fejezetek olyan problémákat taglalnak, amelyek több erőszakcselekményen is keresztülvonulnak. Ilyen probléma a kenyér ára (*Mese a molnárról*), az újjáépítésben felértékelődő fizikai munka és annak testi jelölői (*Mese a kövér emberről*), a tudatos társadalomalkító politika (*Mese a forradalomról*) és az antiszemitizmus mint a „zsidó” szó társadalmi jelentésfelvétele (*Mese*

a zsidókról). Az utolsó fejezetig (*Mese a fasisztákról*) Apor könyve üdítő olvasmány mind empirikus gazdagsága, mind elméleti érzékenysége, mind pedig újszerű szemlélete miatt. Kritikát gyakorol a pogrom-historiográfián, meghaladva annak előfeltevéseit, még hozzá úgy, hogy egyúttal megmutatja, hova is juthat el választott megközelítése, az erőszak történeti antropológiája.

Az utolsó fejezet a kunmadarasi lincselés népbíróági tárgyalása kapcsán a faszizmus kérdésével foglalkozik. Kár, hogy ebben a kérdésben a szerző nem jutott el a konstruktív idézőjelekig, ahogy a „zsidó” kérdésénél tette. Itt fájóan hiányzik a korabeli történeti tapasztalat és elvárási horizont érzékeny rekonstrukciója, a „benszüllött nézőpontját” firtató kultúrantropológiai perspektíva. Apor Péter megelégszik annak leszögezésével, hogy a bíróság egyenlőségjelet vont faszizmus és antiszemitizmus között. A „baloldal politikai nyelvének” elemzésekor (miközben egy oldallal később ismét kiderül, hogy a kiscgazdák is fasiszta örökségként tekintettek az antiszemitizmusra) Apor nem úgy járt el, mint a korábbi fejezetekben a „népi politikai nyelv” tárgyalásakor. A „fasizmus” társadalmi jelentései feltáratlanul maradnak. A fogalom időtlen és egyöntetű, mintha mindig és mindenki számára ugyanazt jelentette volna. Magyarázatában a faszizmusról szóló beszéd (az antifaszizmus?) nem más, mint az erőszakért viselt felelősséget elhárító eszköz, amely a „felejtés politikáját” (237.) szolgálja. A szerző szerint a faszizmus antiszemitizmussal való azonosítása egyszerűen az ellenségképzést szolgálta: „ettől a pillanattól kezdve az antiszemitizmus felbukkanása azonnal felismerhetővé tette a fasiszta összeesküvést” (241.). A kunmadarasi ítélet – írja – végeredményben elhallgatta a zsidóságot, és egy antiszemita pogromból egy zsidó áldozatok nélküli elbeszélést alkotott meg. Az érvei között húzódó nyilvánvaló ellentmondás – egyfelől: a faszizmus fogalma az antiszemitizmussal azonosult, másfelől: elhallgatta a zsidóságot – jól mutatja a szerző idegenkedését a korabeli, korántsem csak baloldali antifasiszta diskurzusoktól. Apor „különös antifasiszta ideológiákat” emleget, amelyeket nem nevez meg, ahogy a többes szám okára sem derül fény, hiszen számára mindegyik antifaszizmust a „valódi társadalmi okok” iránti érzéketlenség jellemzi (242.). Amilyen széleskörűek Apor Péter ismeretei könyvének egyéb témái kapcsán, annyira szűróak a több évtizedes antifaszizmus-ellenes historiográfia hatásai a faszizmus kérdése kapcsán. Így Apor „antifasiszta mítoszt”, „furcsa posztfasiszta antifaszizmust”, illetve „különös, valódi zsidók nélküli antifasiszta mítoszt” emleget ahelyett, hogy korábbi vizsgálódásainak megfelelően a korabeli szereplők felől próbálta volna értelmezni, vajon miért kerültek – ha egyáltalán kerültek – a zsidó kategória szisztematikus használatát. Végeredményben a zsidókról szóló nyelvben meglátja a politikát, az antifasiszta politikai nyelvben pedig hiányolja a „zsidót”. Kiváló és fontos könyvének egyetlen hiányossága, hogy a politikai erőszakra vonatkozó történeti kérdés-feltevésből kizárja az antifaszizmus problematikáját.

Zombory Máté

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bárány Zsófia PhD, tudományos munkatárs

Országos Széchényi Könyvtár Lipták Dorottya Kutatócsoport, Budapest

C. Tóth Norbert az MTA doktora, kutatócsoport-vezető

Támogatott Kutatócsoportok Irodája–Magyar Nemzeti Levéltár–Szegedi Tudományegyetem Magyar Medievisztikai Kutatócsoport (ELKH),
Budapest

Galamb György PhD, egyetemi docens

SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

Gyóni Gábor PhD, egyetemi docens

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Hantos-Varga Márta PhD-hallgató

PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs

Joó András PhD, tudományos főmunkatárs

Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár, Budapest

Klaniczay Gábor az MTA doktora, professor emeritus

CEU Department of Medieval Studies, Bécs-Budapest

Kovács Mihai PhD-hallgató

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, TRANS.SCRIPT Diplomatikai és
Paleográfiai Kutatóközpont, Kolozsvár

Kruppa Tamás PhD, egyetemi docens

SZTE JGYPK Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai
Intézet, Szeged

Lévai Csaba PhD, egyetemi tanár
DE BTK Történelmi Intézet, Debrecen

Molnár Csongor PhD-hallgató
ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Letizia Pellegrini PhD, egyetemi docens
Universita di Macerata, Dipartimento di Studi Umanistici – Lingue,
Mediazione, Storia, Lettere, Filosofia, Macerata (Olaszország)

Törő László Dávid PhD, tudományos munkatárs
DE BTK Történelmi Intézet, Debrecen

Zombory Máté PhD, tudományos főmunkatárs
Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

THE CORRESPONDENCE OF JOHN OF CAPISTRANO – RESEARCH HISTORY AND PERSPECTIVES

<i>Letizia Pellegrini</i> : On the Borderlands of Europe and the Middle Ages. The Capistrano Correspondence, the Hungarian Kingdom and Ottoman Conquest	215
<i>Gábor Klaniczay</i> : John of Capistrano, the Preacher and Miracle-Making Living Saint in Hungary	239
<i>György Galamb</i> : The Hungarian Correspondence of John of Capistrano. Textual Tradition and Research Perspectives	257

ARTICLES

<i>Norbert C. Tóth</i> : The Foundation of the Collegiate Chapter of Saint Ladislaus at Várad	287
<i>Tamás Kruppá</i> : István Illésházy, Ferenc Forgách and the Jesuits. Remarks on the Prehistory of the Trial of High Treason	319
<i>Márta Hantos-Varga</i> : Survey on "Jewish question" in the Catholic periodical <i>Új Kor</i> in 1936	341

BOOK REVIEWS

<i>Miskolczy Ambrus</i> : A román középkor időszerű kérdései. Régi-új viták és közelítések (<i>Mihai Kovács</i>)	381
<i>Mihail Konsztantyinovics Juraszov</i> : Vengrija i russzkije knyazsesztva v XII v. (<i>Gábor Gyóni</i>)	383
<i>Deák Ágnes – Tamás Ágnes</i> : Sziszifuszok küzdelme. Kormányzat és sajtópolitika Magyarországon, 1860–1875 (<i>Zsófia Bárány</i>)	386
<i>Pintér Zoltán Árpád</i> : Fabriczy Kováts Mihály. Egy magyar huszártiszt két kontinensen (<i>Csaba Lévai</i>)	389

<i>Murber Ibolya</i> : Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918–1924. Határtörténetek az első világháború után (<i>László Dávid Törő</i>).....	392
<i>Caroline Mezger</i> : Forging Germans. Youth, Nation and the National Socialist Mobilization of Ethnic Germans in Yugoslavia, 1918–1944 (<i>Csongor Molnár</i>)	394
<i>Bartha Ákos</i> : Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945 (<i>András Joo</i>).....	397
<i>Apor Péter</i> : Forradalom a hátsó udvarban. Tömegerőszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon, 1945–1946 (<i>Máté Zombory</i>)	400
AUTHORS OF THIS ISSUE	405